

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

12кз

ПРАПОР МАРКСИЗМУ- ЛЕНІНІЗМУ

ДВОМІСЯЧНИЙ ОРГАН НАУКОВО-
ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ
В У А М Л І Н

№ 5-6
ВЕРЕСЕНЬ-ГРУДЕНЬ
1932

ПАРТВИДАВ «ПРОЛЕТАР»

ПАРТВИДАВ ЦК КП(б)У „ПРОЛЕТАР“

ПРИЙМАЄТЬСЯ НА 1933 РІК НА ДВОМІСЯЧНИЙ ПЕРЕДПЛАТУ Ж У Р Н А Л

ЕКОНОМІСТ-МАРКСИСТ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ ВУАМЛІН (ВСЕУКРАЇН-СЬКА АСОЦІАЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУЦІЙ) ТА Т-ВА ЕКОНОМІСТ-МАРКСИСТ

1933 року вийдуть 6 чисел (по 10 друк. аркушів)

**РІК ВИДАННЯ
ТРЕТІЙ**

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на один рік 18 крб.
на 6 міс. 9 крб.
окреме число 3 крб.

ЖУРНАЛ РОЗРАХОВАНИЙ НА ЕКОНОМІСТІВ, НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ І ПРАКТИКІВ ГОСПОДАРСЬКОГО БУДІВНИЦТВА, ВИКЛАДОВЦІВ І СТУДЕНТІВ ВИШІВ, ● ПРОПАГАНДИСТІВ, ПАРТІЙНИЙ ТА ПРОФ. АКТИВ

ЗАВДАННЯ ЖУРНАЛУ

ЖУРНАЛ СТАВИТЬ СВОЇМ ЗАВДАННЯМ КОНСОЛІДУВАТИ КОЛЕКТИВ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ УСРР НА ОСНОВІ БОРОТЬБИ ЗА ГЕНЕРАЛЬНУ ЛІНІЮ ПАРТІЇ НАВКОЛО:

1) Теоретичного узагальнення і розроблення проблем соціалістичного будівництва в СРСР і зокрема в УСРР.

2) Теоретичного висвітлення проблем сучасного капіталізму (імперіалізму і сучасної його фази загальної кризи капіталізму) та боротьби двох систем — капіталізму і СРСР. Зокрема в журналі будуть висвітлюватися проблеми суміжних країн і економічний стан на західно-українських землях.

3) Теоретичного викриття ухилів від марксизму-ленінізму і генеральної лінії партії.

4) Боротьби проти буржуазної і соціально-фашистської ідеології в галузі економіки в СРСР і капіталістичних країнах.

5) Наукового висвітлення Ленінового етапу в галузі економіки і теоретичного розроблення найменш досліджених питань марксистської політекономії.

6) Опрацювання історії економічного вчення, зокрема історії економічної думки на Україні.

7) Опрацювання проблем методології і методики викладання економічних дисциплін у вишах.

**ПЕРЕДПЛАТУ
ПРИЙМАЄТЬСЯ:**

**ВСІМА ВІДДІЛАМИ
СОЮЗДРУКУ, РАЙ-
БЮРО ЗВ'ЯЗКУ,
МІСЬКИМИ ТА КОЛ-
ГОСПНИМИ ЛИСТО-
НОШАМИ ТА ГРО-
МАДСЬКИМИ ОРГА-
НІЗАЦІЯМИ ПЕРЕД-
ПЛАТИ НА ПІДПРИ-
ЄМСТВАХ, КОЛГОС-
ПАХ І УСТАНОВАХ**

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ.

ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

ДВОМІСЯЧНИЙ ОРГАН ІНСТИТУТУ
ФІЛОСОФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА
ВУАМЛІН

№ 5-6
ВЕРЕСЕНЬ - ГРУДЕНЬ
1932

ПАРТВИДАВ „ПРОЛЕТАР“
1933

Бібліографічний опис цього видання розміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покликаннях Української Книжкової Палати

Редактор *Степовий*. Літредактор *Ткаченко*. Техкор *Яновицький*. Здано до складання 15/І 1933 р. Підписано до друку ІІ/ІІІ 1933 р. Партвидав, 1933 р. № 727. Тираж 3.700. Головіт 7/І 1933 р. № 7830. Замовлення № 86. Папір 72 × 105¹/₁₆. 13¹/₄ друк. аркушів (137.000 друк. знаків у 1 арк. паперу) Вийшла друком у березні 1933 р.

ОСНОВИ МАРКСИСТСЬКО - ЛЕНІНСЬКОЇ ТВОРИЇ ПРО- ЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Геніяльне вчення Маркса про революцію одержало блискуче підтвердження за добу імперіялізму і пролетарської революції. Воно одержало в цих нових умовах свій дальніший розвиток у Леніна і Сталіна і в цьому розвиненому і піднесеному на вищий щабель вигляді затріюмфувало в Жовтневій перемозі пролетаріату, у велетенському розмаху будівництва соціалізму в СРСР, знаходить своє втілення в революційній боротьбі міжнародного пролетаріату і народів колоній і півколоній.

50-річчя з дня смерті великого основоположника марксизму збігається з 16 роком існування диктатури пролетаріату і повим поворотом світової історії. Світова соціалістична революція входить у нову фазу свого розвитку. Країна Рад в умовах найжорстокішої класової боротьби і величезного напруження творчих сил закінчила першу п'ятирічку і вступила у другу — п'ятирічку побудови безкласового соціалістичного суспільства. В цей же самий час надійшов кінець тій стабілізації капіталізму, що встановилася була після першого туру воєн і революцій; відбувається перехід до нового туру революцій та воєн.

Перефразуючи відомі слова Маркса з «18 брюмера», ми можемо сказати таке. Світова соціалістична революція — ґрунтовна. Вона ще відбуває подорож через чистилище. Вона виконує свою справу методично. Перемігши і запанувавши на одній шостій частині земної кулі, вона протиставить новий світ будованого соціалізму старому капіталістичному світові, що загниває і умирає. Своєю жовтневою перемогою в СРСР вона розпочала нову епоху в історії людства і міцно заклала базу для того, щоб посуватися далі до своєї кінцевої мети.

Вона викинула геть за борт пролетарської боротьби і прицвяхувала до ганебного стовпа контрреволюції тих, хто намагався затримати її діалектичну *світову* ходу через перемогу соціалізму в *одній країні*, тих, хто намагався підсунути пролетаріатові під прапором інтернаціоналізму свою утопічну і контрреволюційну теорію одночасної перемоги соціалізму в цілому світі. Вона тепер з усією наочністю довела історичне значення загартованої в боях першої країни диктатури пролетаріату для готування переходу до нового туру революцій і воєн. Вона довела значення справжнього інтернаціоналізму та його принципіальну протилежність квазі-інтернаціоналізмові оскаженілого дрібного буржуа, що «піднісся» з своєю осатанілістю до ролі авангарду контрреволюційної буржуазії.

Бувши найнапруженішою класовою боротьбою, в якій ворожі класи стикаються між собою з фізичною силою, вона піднесла класову боротьбу міжнародного пролетаріату на вищий ступінь. «Класова боротьба, що її досі проваджено в таких формах, коли пролетаріат не мав своєї власної влади, відбувається тепер у величезному, дійсно світовому масштабі, при чому світова робітнича класа має свою державу, єдину батьківщину міжнародного пролетаріату» («Програма Комуністичного Інтернаціоналу»).

На всесвітньо - історичному досвіді СРСР вона все більше розкриває світовому пролетаріатові і всій трудящій людності значення того періоду, що лежить між капіталістичним і комуністичним суспільствами; значення того періоду, який по - революційному перетворює перше в друге. Вона розкрила значення відповідного цьому переходовому періодові політичного переходового періоду, що його держава «не може бути нічим іншим, як тільки *революційною диктатурою пролетаріату*»; вона довела, як треба вести боротьбу за завоювання влади та зміцнення диктатури пролетаріату.

У першій в світі країні соціалізму вона в огні класової боротьби й великого соціалістичного будівництва ліквідує капіталістичні елементи і випаює все класово - вороже, все гниле, все опортуністичне, непохитно й упевнено торує шляхи до цілковитої ліквідації клас і тих причин, що породжують класові відмінності, прямує до цілковитого знищення задишків капіталізму в економіці й свідомості людей.

Вона довела пролетаріатові і всьому трудящому людству всю безґрунтовність, утопійність і реакційність правоопортуністичної теорії загасання класової боротьби і мирного вростання в соціалізм.

На досвіді Жовтневої революції вона розкрила діалектику переростання буржуазно - демократичної революції в соціалістичну, довела, як «перша переростає в другу», як «друга мимохідь розв'язує питання першої», як «друга зміцнює справу першої».

Вона показала, що те, чого не могла вирішити й виконати ніяка буржуазно - демократична революція — повне викорінення залишків кріпацтва й середньовіччя — вирішила й виконала Жовтнева революція. «Півторасто і двісті п'ятдесят років тому обіцяли народам передові вожді цієї (буржуазно - демократичної. — Р. Л.) революції (цих революцій, коли говорити про кожний національний вид одного загального типу) звільнити людство від середньовічних привилеїв, від нерівності жінки, від державних переваг тієї чи іншої релігії (або «ідеї» релігії, «релігійности» взагалі), від нерівноправності національностей. Обіцяли — і не виконали, не могли виконати, бо завджала «пошана» до «священної приватної власности». В нашій пролетарській революції цієї проклятої «пошани» до цього тричі проклятого середньовіччя і до цієї «священної приватної власности» не було» (Лепін, «До 4 - х роковин Жовтневої революції»).

Підходячи до другого туру революцій та воєн і намагаючи окремі ланки імперіалістичного ланцюга — в тім числі ланки, в яких або досі переважають феодално - середньовічні стосунки, або є в наявності чималі рештки цих стосунків — пролетарська революція, за зразком Жовтня, готує їм шлях до диктатури пролетаріату через «процес більш або менш швидкого переростання буржуазно - демократичної революції в революцію соціалістичну», або через «цілий період переростання буржуазно - демократичної революції в революцію соціалістичну» («Програма Комуністичного Інтернаціоналу»).

Розкриваючи світові свою справжню перманентність в окремих країнах у формі переростання буржуазно - демократичної революції в соціалістичну, становлячи єдиний світовий потік, що складається з різночасних і різнорідних процесів, пролетарська революція в міжнародньому розрізі розгортає свою перманентність у формі безустанного поширення на весь світ, у формі готування проривів у чергових ланках імперіалістичного ланцюга, щоб усе більше й повніше охопити їх, щоб через безупинний розвиток, через перемоги та поразки зупинитися в своїй історичній ході лише тоді, коли вона остаточно переможе у всьому світі. Так, у світлі дійсного ходу, дійсної перманентної пролетарської революції яскраво виступає теоретична безґрунтовність і контрреволюційне значення троцькістської теорії «перманентної» революції, що підмінює реальну безупинність руху до комунізму вигаданою «перманентністю», яка існує тільки в головах троцькістів і яка, коли б за нею пішов пролетаріат, здатна лише зупинити

переможну ходу пролетарської революції і віддати пролетаріят в голову його клясовому ворогові.

В середині капіталістичних країн пролетарська революція надала гострих форм стосункам між окремими клясами; вона зіткнула пролетаріят з буржуазією віч - на - віч; вона пройшла через низку поразок пролетаріяту, щоб загартовувати робітничу клясу, збагатити форми її боротьби в умовах неприхованої буржуазної диктатури. Вона загартовує пролетаріят і, збагачує форми його боротьби перед лицем клясового ворога, що маневрує своїми переходами від буржуазної демократії до фашизму, який одночасно криє в собі елементи консолідації буржуазії і елементи її розкладу.

Гуртуючи контрреволюцію, вона в боротьбі з нею ще більше згуртовує і зміцнює пролетаріят та його партію, все більше загартовує їх, звільняє від ілюзій, що заваджають бачити вади руху. І тепер, коли надійшов кінець стабілізації, коли наближається новий тур революції і воєн, вона підносить на новий ступінь підготову до наступних боїв за диктатуру пролетаріяту.

Вона зірвала машкару з соціал - демократії і відкинула її в табір буржуазії; вона протипоставила їй, як головному соціальному опоріщу буржуазії, комуністичну партію, єдину партію робітничої кляси, її непохитний авангард. Все більше звужуючи можливості маневрування соціал - демократії та розхитуючи її вплив на пролетаріят, вона веде комуністичні партії до завоювання більшості робітничої кляси.

Так вона блискучо підтверджує всю правдивість марксизму в його боротьбі з ревізіонізмом, справедливність комуністів у їхній боротьбі з соціал - демократами, що завершили свою еволюцію в теперішній своїй соціал - фашистській стадії.

Так світова революція, часто - густо зупиняючись на ходу, жорстоко й ґрунтовно критикуючи половинчастість і слабкі сторони революційної боротьби, неухильно йде вперед до своєї кінцевої мети.

Чи можна ж, дивлячись на таке розгортання світової соціалістичної революції світовим пролетаріяттом, не покликнути з захопленням: «Ти гарно рєш, старий кротє!» Чи може ж світовий пролетаріят тепер не сказати в сотий, тисячний, мільйонний раз: «Маркс, Енгельс і Ленін дали нам всесильну теорію, що вірно відображає хід історії з усіма її хитрими й найхитрішими зигзагами; їхня теорія дає нашому авангардові і всій нашій клясі надійні засоби теоретично передбачати й активно впливати на історичний процес. Озброєні теорією Маркса - Леніна, ми вступили в бій не на життя, а на смерть з євдвічним ворогом. Озброєні теорією Маркса - Леніна, ми перемогли на одній шостій частині земної кулі. Озброєні теорією Маркса - Леніна ми переможемо в цілому світі».

* * *

Всім відома та висока оцінка, що її марксизм дає революційним періодам. «Висока оцінка революційних періодів у розвитку людства, — писав Ленін, — виникає з усієї сукупності історичних поглядів Маркса; саме в такі періоди розв'язуються ті численні суперечності, що повільно нагромаджуються періодами так званого мирного розвитку. Саме в такі періоди виявляється з найбільшою силою безпосередня роль різних кляс у визначенні форм соціального життя, створюються основи політичної «надбудови», що довго тримається потім на базі оновлених виробничих стосунків. І, відмінно від теоретиків ліберальної буржуазії, саме в таких періодах бачив Маркс не ухили від «нормального» шляху, не прояви «соціальної недуги», не сумні наслідки крайностей і помилок, а найжиттєвіші, найважливіші, істотні вирішальні моменти в історії людських суспільств» (Ленін, «Проти бойкоту», том XIII, стор. 451).

Таким чином, справа не в тому, що в окремих марксистських роботах часто зустрічається така висока оцінка. Ця оцінка заложена в марксизмі,

в самих основах його, і внутрішньо нерозривно пов'язана з усією наукою Маркса - Леніна. В своєму клясичному визначенні ленінізму, як марксизму епохи імперіялізму і пролетарської революції, тов. Сталін особливо підкреслює його значення, як *теорії й тактики пролетарської революції*. Це вже досить ясно говорить про те виключно важливе місце, що його наука про пролетарську революцію посідає в марксизмі - ленінізмі.

Озброєний марксистсько - ленінською теорією, авангард пролетаріату, комуністична партія, організує пролетарську боротьбу, підносить її на височинь комуністичного руху, тобто того, за висловом Маркса, реального руху, «який знищує теперішній стан»¹, капіталістичний лад, щоб на його місці створити комуністичне суспільство. Комуністична партія стоїть на чолі цього руху, організує його і керує ним. Цей рух і його умови виникають з тих передумов, що є наявні в капіталістичній дійсності. Це й становить його реальність. Перехід від капіталізму до комунізму може відбутися лиш на основі цього реального руху і в наслідок його. Не можна нічого зрозуміти в боротьбі за комунізм, не можна ні на крок посунути цю боротьбу, коли не виходити завжди з цього реального руху. Але не досить бачити й визнавати реальність цього руху. Треба бачити діалектику його. Точніше кажучи, не можна зрозуміти цього руху та його реальності, не бачивши, що він, як і всякий реальний рух, відбувається діалектично, коли не бачити його осібности і, особливо, того, що цей рух з доконечністю завершується революцією, як формою *найгвалтовнішого руху*², в якому й здійснюється діалектичний стрибок від однієї суспільно - економічної формації до другої — в даному разі, від останньої антагоністичної формації до безклясового суспільства. Без такої революції не може зrealізуватися перехід від капіталізму до комунізму.

В пролетарській революції з найбільшою повнотою і з найбільшою ясністю розкривається діалектика суспільного розвитку (виробничих сил і виробничих стосунків, бази й надбудови, економіки й політики, кляс і клясової боротьби), діалектика процесу суспільного розвитку в цілому, в усій його доконечності й суперечності. В пролетарській революції з найбільшою гостротою виявляються всі нагромаджені суперечності капіталістичного суспільства, і в ній вони знаходять своє діалектичне вирішення. Всі сили пролетарської революції, від самого початку її, концентрується на головному, тобто на тому, щоб скинути владу буржуазії, безоглядно скритикувати зброєю буржуазну державу (тобто організовану в панівну клясу буржуазію), зруйнувати буржуазну державну машину і створити та зміцнити пролетарську державу (тобто організований у панівну клясу пролетаріат). В пролетарській революції з усією ясністю виступають і виявляють себе всі кляси суспільства і найкращим способом перевіряються всі партії. Таке значення пролетарської революції робить учення про неї основним і всеосяжним у марксизмі - ленінізмі. Це той брусок, на якому перевіряються погляди, напрямки і теорії партій, фракцій, угруповань і окремих осіб. Це критерій для належного розв'язування окремих проблем теорії і методи дослідження історичного процесу.

Ленін, характеризуючи марксизм, писав: «Марксизм показав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку й загінення суспільно - економічної формації, розглядаючи *сукупність* усіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначених умов життя й виробництва різних кляс суспільства, усуваючи суб'єктивізм і довільність щодо вибору окремих чільних ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріаль-

¹ Маркс і Енгельс, «Немецкая идеология» («Архив Маркса и Энгельса», книжка 1, стор. 223).

² Енгельс у своїй брошурі «Житлове питання» висміює вислів Мюльбергера «пробувати в революції» і каже про революцію, як найгвалтовніший рух. Ленін у своїх зауваженнях на брошуру Енгельса пише: «Мимохід» визначення революції не кепське» (XIV Ленінський збірник, стор. 290).

них виробничих сил». І далі: «Маркс... показав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй грандіозній різнобічності і суперечності процесу» (Ленін, «Карл Маркс», збірник творів, том XX, ч. 1, вид. I, стор. 477).

Кожна сторона історичного процесу виступає в марксизмі - ленінізмі саме як сторона єдиного, многобічного, многогранного процесу: частина тут виступає як частина цілого, осібно виступає в діалектичній єдності з загальним, кожний етап розвитку виступає в своєму розвитку і своїй єдності та зв'язку з попередніми і наступними етапами, кожна суспільно-економічна формація — у своїй конкретності та історичній обумовленості. Весь суспільний розвиток у цілому можна розглядати як єдиний, закономірний в усій своїй величезній різнобічності й суперечності історичний процес революційної зміни однієї суспільно-економічної формації іншою.

Весь цей многобічний і повний суперечностей процес можна зрозуміти й усвідомити тільки в світлі діалектичної концепції розвитку. Відомі в історії класового суспільства способи виробництва визначали собою прогресивні (щодо кожної попередньої) суспільно-економічні формації. Кожна з них, розвиваючись за діалектичним законом свого внутрішнього розвитку, створювала свої специфічні форми руху, властиві їй протилежності і суперечності. Суперечності, рухаючись в цих формах, не усувались, однак, у рамках даної суспільно-економічної формації, а нагромаджувались і заго-струювались до певного моменту, коли основна суперечність між виробничими силами і виробничими стосунками вирішала собою прихід епохи соціальної революції, епохи революційної зміни даної суспільно-економічної формації вищою формацією. Маркс для цих переходів установив відомий загальний закон соціальної революції. Він писав: «На певних ступенях свого розвитку виробничі сили приходять у зіткнення з виробничими стосунками. Виробничі стосунки перетворюються в пута для дальшого розвитку виробничих сил. Тоді настає доба соціальної революції».

Встановлений Марксом закон є загальний закон, тобто такий, що охоплює різні соціальні революції, не затушковує їх своєрідності і відмінності. Що є загальним для всіх соціальних революцій, які відбуваються в антагоністичному суспільстві — в тому числі і для пролетарської революції? Загальним є те, що в усіх соціальних революціях основна суперечність, яка знаходить своє відображення в революції, є суперечність між виробничими силами й виробничими стосунками. Загальним є також те, що кожна з цих соціальних революцій є революція політична. Це значить, що вона супроводиться переходом політичної влади від однієї класи до іншої. У кожній такій революції насильним способом відбувається стрибок від однієї суспільної формації до другої. Насильність і стрибковість є загальні відносно всіх соціальних революцій, що відбуваються в антагоністичному суспільстві.

Пролетарська революція, не виходячи з ряду революцій, на які поширюється загальний закон соціальної революції, має, однак, в їх ряді осібне місце. Всі попередні революції знищували одну форму власності, як панівну форму, на користь іншої. Пролетарська революція, скерована безпосередньо на знищення буржуазної власності, знищує всяку приватну власність, оскільки «сучасна буржуазна приватна власність є останній і найповніший вияв способу виробництва і привласнення продуктів, заснованого на антагонізмі клас, на експлуатації одних іншими» («Комуністичний маніфест»).

Пролетарська революція, відповідно до цього, веде через диктатуру пролетаріату до безкласового суспільства. Становлячи, як і всі попередні соціальні революції, стрибок від капіталістичної суспільно-економічної формації до соціалізму, вона, однак, являє собою стрибок осібного роду.

Тільки круглий ідіот або буржуазний підлабузник може думати, що перехід від останньої, антагоністичної формації може відбутися за депо-

могого реформи, без стрибка. Як і всі попередні соціальної революції, вона може бути тільки революцією насильною.

«Чи треба дивуватися,— пише Маркс в заключній частині «Злиднів філософії»,— що суспільство, засноване на протилежності клас, приводить, нарешті до тваринної суперечності, до закінчення фізичної сили людей, як кінцевого розв'язу питання?.. Тільки за такого ладу, де не буде ні клас, ні антагонізму клас, соціальна революція перестане приводити до політичних революцій. А доти напередодні всякого корінного перетворення суспільного ладу останнє слово соціальної науки завжди буде промовляти: «Боротьба або смерть, кривава війна, або небуття. Так, і тільки так ставити питання історія» (Жорж Занд). Якщо насильство завжди було повитухою всякого старого суспільства, коли воно було вагітне новим, то капіталістичне суспільство, вагітне соціалістичним, не становить і не може становити винятку. Відмінність полягає тут лише в тому, що вперше воно приводить до народження суспільства, що буде вільне від усякого насильства.

Тільки такий можливий вирок для світу насильства, вирок, що ним «керує сама історія» і виконавцем його є пролетаріят на чолі з своїм авангардом. Тільки так може знайти завершення передісторія людства, сповнена зойками рабів, гнітом та експлуатацією плебеїв усіх часів і народів, залита кров'ю незліченних селянських повстань і воєн, завалена кістками мільйонів, що впали жертвами імперіялістичної війни, переповнена і теper, від краю до краю, на терені $\frac{5}{6}$ земної кулі, імперіялістичним гнітом і експлуатацією робітників та селян капіталістичних країн, колоній і півколоній. Виступаючи проти такого насильства, вириваючи його з корінням, насильна пролетарська революція завершує на вищій основі всяке революційне насильство, що досі було в історії людства, революційне насильство, що відіграло ролі знаряддя, за допомогою якого суспільний рух-торує собі дорогу і ламає скам'янілі, змертвілі політичні форми.

Про це насильство, насильство пролетарської революції Ленін у «Державі й революції», писав: «Панегірик, виспіваний їй (насильній революції пролетаріату) Енгельсом і цілком відповідний до многоразових Марксових заяв (згадаймо кінець «Злиднів філософії» та «Комуністичного маніфесту» з гордою, одвертою заявою про неминучість насильної революції; згадаймо критику Готської програми 1875 року, майже 30 років згодом, де Маркс нещадно бичує опортунізм цієї програми), цей панегірик зовсім не є «захоплення», деклямація, політичний випад. Доконечність систематично виховувати маси в такому і саме такому погляді на насильну революцію лежить в основі всієї Марксової та Енгельсової науки. Зрада панівних сил соціал-шовіністів та кавтськіянських течій Марксової і Енгельсової науки особливо рельєфно виявляється в забутті ними й другими такої пропаганди, такої агітації» (Ленін, том XIV, вид. II, стор. 13).

Такий погляд на насильну революцію відрізняє марксиста від цемарксиста. Теорія і тактика пролетарської революції, як революції насильної, є теорія й тактика революційного пролетаріату та його партії. Правдивість такого погляду вже ствердили всесвітньо-історичний досвід Жовтня і весь перший тур воєн та революцій. Такий погляд на насильну революцію з усією силою диктує все сучасне світове становище. Пропаганда такого погляду повинна червоною ниттю проходити через роботу всіх компартій, особливо з переходом до нового туру революцій і воєн. Про таку революцію каже Енгельс у своїй рецензії на книгу Маркса «До критики політичної економії», коли, навівши Марксів загальний закон соціальної революції, додає ще такі зауваження: «При дальшому розвитку нашої матеріалістичної тези та її застосування до сучасності нам відкривається, таким чином, перспектива великої, найбільшої революції всіх часів». І в цьому суть справи. Але саме тому, що в цьому суть справи, Марксів загальний закон соціальної революції став (як і вся Марксова теорія пролетар-

ської революції) предметом особливої уваги ревізіоністів, нині соціал-фашистів, і одного з найбільш заматерілих поміж ними — Кавтського.

У своїй книзі, лицемірно названій «Матеріалістичне розуміння історії», Кавтський виявляє всю ту старанність і прислужництво для буржуазії, на яке він здатний. У цій книзі він виступає також і проти загального закону соціальної революції, ведучи під нього підкоп з різних сторін. Усе старання його зводиться до того, щоб обмежити чинність цього закону і довести, що його можна застосовувати тільки до переходу від феодалного суспільства до капіталістичного. Кавтський, на перший погляд, починає ніби безневинним, з погляду сучасної боротьби клас, твердженням про те, що цей закон не є дійсний для переходу від античної форми до феодалної. Не дійсний, мовляв, на тій підставі, що в державах античного світу розвиток завжди заходив у безвихідь, що з нього вихід давала не внутрішня еволюція, а завоювання цивілізованого античного світу варварськими племенами (як, наприклад, завоювання Римської імперії германцями). Кавтський *протиставить* тут Марксовому закону соціальної революції свою теорію насильного завоювання. Звичайно, збурення виробничих сил античного світу проти виробничих стосунків рабовласницького суспільства могло відбутися у рабів тільки у формі збурення проти рабовласників; з цих рамок воно вийти не могло. І плебеї так само нездатні були підняти рух проти старих виробничих стосунків до потрібного рівня. Для здійснення насильства, як повитухи феодалного суспільства, історія повинна була притягти також завойовників. Але не завоювання *пояснює* перехід від рабовласницького суспільства до феодалізму.

У статті про Фюєрбаха Маркс і Енгельс писали: «Нема нічого звичайнішого, як те уявлення, нібито в історії досі все обмежувалось тільки *загарбанням*. Варвари загарбали Римську Імперію, і фактом цього загарбання пояснюється перехід від старого світу до феодалізму. Але у випадку загарбання варварами йдеться про те, чи розвинув загарбаний нарід промислові виробничі сили... Далі, загарбання обумовлюється предметом, що його загарбують... І, нарешті, загарбання повсюди має дуже скорий кінець, а коли вже нема більше чого загарбувати, то треба починати продукувати. І з цієї скоронаступної неминучості виробництва виникає, що прийнята свіжо осілими завойовниками форма суспільної організації повинна відповідати ступеневі розвитку виробничих сил, знайдених ними у покорених народів. Феодалізм зовсім не перенесено у готовому вигляді з Германії; він виник у вигляді військової організації під час самого завоювання, і тільки після завоювання організація ця, завдяки впливові виробничих сил, знайдених у завойованих країнах, розвинулась у справжній феодалізм» («Архів М. и Э», том I, стор. 248). Чи не сподівається Кавтський на зовнішні завоювання й загарбання імперіялістів, як на засіб переходу від імперіялізму до ультра-імперіялізму? Звичайно, сподівається! Але не вийде! Про це докладніше далі.

Тільки буржуазії Кавтський дозволяє діяти за Марксовим законом соціальної революції. Тільки при переході від феодалізму до капіталізму він уважає за можливе застосувати цей закон. Тут і збурення виробничих сил проти виробничих стосунків. Тут і боротьба клас, що виявляє суперечність і конфлікт між виробничими силами й виробничими стосунками. Тут справжня, внутрішня соціальна революція. Тут Кавтський прощає буржуазії і насильний характер революції. Ще б пак! Буржуазії не тільки прощається насильство, її підтримується в її насильницьких учинках проти робітників своєї країни, проти колоній. А похід її проти СРСР просто оголошується за священний! Що й казати: гарний, майже «чесний», клясово-свідомий буржуа. Але не панам Кавтським затерти й поховати справжні революційні традиції великих буржуазних революцій!

Коли справа йдеться про перехід від капіталізму до соціалізму, то тут починається другий генеральний підкоп Кавтського під Марксів за-

гальний закон соціальної революції. Кавтський озброюється проти «догми» і «розвиває» Маркса в напрямі... простого заперечення його. Він робить відкриття, що в той час, коли фєвдальне суспільство, як і попередні клясові формації, в період свого занепаду не були здатні на дальший розвиток виробничих сил і гальмували всякий дальший розвиток, то індустриальний капіталізм (як він висловлюється, ігноруючи сучасну імперіалістичну стадію капіталізму) веде, навпаки, до бурхливішого дедалі розвитку виробничих сил. Він тут робить зауваження, що виглядає особливо пікантно в наші дні світової економічної кризи, яка розгорнулася на основі загальної кризи капіталізму. Зауваження це зводиться ось до чого: сподівання нібито кризи будуть із середини економіки капіталістичного світу протидіяти цьому безмежному розвиткові, стали в останнє десятиріччя безпредметні. Далі у Кавтського повстає питання, чи виникає з доконечністю з суті капіталізму те, що коли - небудь технічний і економічний прогрес капіталізму затримається? І відповідає він на це питання негативно. Єдине вузьке-місце капіталізму він бачить тільки в залежності його від сільського господарства. Тому він пропонує всіма силами взятися до інтенсифікації сільського господарства, щоб перемогти його відставання, яке гальмує розвиток індустрії. Він не зупиняється навіть перед земельною реформою, оскільки розвиток виробничих сил упирається в приватну власність на землю. Така реформа, каже він, сполучна з капіталізмом. Без «хазяїна», хоча шире й чесно на користь хазяїна - буржуазії, буде свої проєкти Кавтський! І тому вони в однаковій мірі і утопійні й реакційні.

Отже, Кавтський заперечує правдивість загального закону соціальної революції, зокрема, щодо переходу від капіталістичного суспільства до соціалістичного. Він заперечує те, що капіталістичні виробничі стосунки перетворилися в пута для дальшого розвитку виробничих сил, що вони взагалі будь - коли перетворяться в такі пута. Відкидаючи таким чином суперечності матеріального життя капіталістичного суспільства, заперечуючи непримиренність конфлікту між виробничими силами капіталістичного суспільства і капіталістичними виробничими стосунками, Кавтський, натурально, заперечує непримиренність кляс і зовсім перекручує питання про ідеологічні форми (юридичні, політичні і т. ін.), що в них кляси усвідомлюють конфлікт у матеріальній базі і ведуть боротьбу. Він заперечує непримиренність конфлікту між виробничими силами і виробничими стосунками, він заперечує непримиренність боротьби кляс; і все це він вінчає запереченням насильного, примусового характеру пролетарської революції: У тій же своїй книжці Кавтський намагається говорити про пролетаріат і його перемогу, яка, мовляв, прийде незалежно від конфлікту в матеріальній базі, прийде раніше, ніж буде досягнуто будь - яку межу в розвитку виробничих сил капіталістичного суспільства. Але, уважно придивившись до цієї «перемоги», можна сказати, що ця перемога — перемога «політичної і господарської демократії», тобто «перемога» над пролетаріатом, якому забороняється насильну революцію для того, щоб на ділі віддати його з головою насильству буржуазної диктатури.

Звичайно, перехід від античної формації до фєвдальної і хід революційного перетворення однієї в другу має свої корінні відмінності проти революційного перетворення фєвдальної формації в капіталістичну. Звичайно, між буржуазною революцією і соціалістичною є корінні, принципові відмінності. Все це — різні типи соціальної революції. Загальний закон соціальної революції зовсім і не відкидає своєрідності і корінних відмінностей кожного з цих типів, не відкидає, а, навпаки, рішуче підкреслює принципіві відмінності між соціалістичною революцією та іншими типами революції. Як загальний закон, він має силу для всіх типів соціальної революції. Але його можна було відкрити лише в умовах найрозвиненішої антагоністичної формації, коли «менше ніж за сто років свого панування буржуазія створила могутніші, грандіозніші виробничі сили, ніж усі по-

передні покоління, взяті разом»; коли заразом історія промисловости і торгівлі на певній стадії вилилась в «історію збурення сучасних виробничих сил проти сучасної організації виробництва, проти майнових відносин, цих умов життя для буржуазії та її панування» («Комуністичний маніфест»); коли «нормальним» явищем стали періодичні кризи, що під час їх економічні суперечності досягають високого рівня напруження і суперечності між суспільним виробництвом та капіталістичним привласнюванням переходять в найжорстокіше зіткнення двох ворожих сил» («Анти-Дюрінг»), коли класова суперечність спрощується в тому розумінні, що «суспільство все більше розподіляється на два великі ворожі табори, на дві великі класи, що стоять одна проти одної: буржуазія і пролетаріят» («Комуністичний маніфест»). Лише за цих умов теоретики найпоследовнішої революційної класи в історії людства могли відкрити загальний закон соціальної революції.

І аналогічно до того, як «категорії, що виражають його (буржуазне суспільство.— Р. Л.) стосунки, в розумінні його структури, дозволяють разом із тим проникнути в побудову й виробничі стосунки всіх віджилих суспільних форм, що з їхніх уламків і елементів воно будувється, продовжуючи частково тягти за собою їх рештки, які воно ще не встигло перемогти, частково розвиваючи до повного значення те, що раніше малося лише в формі патяку»¹,— аналогічно до цього і, в непосредньому зв'язку з цим розумінням пролетарської революції дозволяє проникнути в зміст і значення всіх попередніх революцій, розкрити їх дійсну суть, показати їх історичну обумовленість та обмеженість.

Таке розуміння дозволяє поза штучними формами та ілюзіями розкрити їх класово - обмежений зміст. У фантастичних ідеях виразників сподівань суспільних низів, у леті їхньої мрії за межі своєї епохи таке розуміння дозволяє розгадати й показати віщування комунізму — натяки, які до повної і дійсної своєї зрілості дійдуть лише в пролетарській революції і в добі готування до неї.

В добі буржуазно - демократичних революцій ці революції приречені на те, щоб «при першій же спробі практичного застосування знову опинитися в вузьких межах, які тільки й можливі в умовах того часу»². Таким чином, фантастичне віщування комунізму перетворюється у віщування, як каже Енгельс, сучасних буржуазних стосунків. Вивчення пролетарської революції дозволяє з найбільшою повнотою показати боротьбу клас в минулих революціях і розкрити ту дійсно величезну роль, що її суспільні низи відігравали в минулих революціях, накладаючи у вирішальні моменти свою печать на весь їх хід.

Загальний закон Маркса про соціальні революції, охоплюючи в єдиній формулі всі революції, що відбувалися і відбуваються в антагоністичному суспільстві (в тім числі й пролетарську революцію), охоплюючи і оглядаючи весь історичний розвиток з височини досягненої боротьбою клас в епоху пролетарської революції,— цей закон вільний від будь - якої однобічної оцінки історичного розвитку також і всіх минулих революцій. Це впливає з самої природи пролетарської революції. На цю природу вказує Маркс у своєму «18 брюмера», зіставляючи пролетарські революції з буржуазними. Він пише: «Буржуазні революції, як, наприклад, революції ХVІІІ ст., швидко мчать від успіху до успіху; в них драматичні ефекти — один блискучіший від одного; люди й речі немов потопають у діамантовому огні; кожен день дихає екстазом. Але вони скороминучі; вони швидко досягають свого Zenіту, і суспільству доводиться переживати довгочасне похмілля, перше ніж воно спроможеться тверезо засвоїти собі наслідки свого періоду бурних прагнень. Навпаки, революції пролетаріату, що ними є революції ХІХ ст., завжди критикують самі себе, раз - по - раз

¹ Маркс, «До критики політичної економії», вступ.

² Енгельс, «Селянська війна в Німеччині».

зупиняються на ходу, повертаються до наче вже зробленого, щоб іще розпочати знову, жорстоко - ґрунтовно висміюють половинчастість, слабкі сторони і неспроможність своїх перших спроб, звалюючи свого супротивника з ніг ніби тільки для того, щоб той від доторку до землі набрався свіжих сил і знову вирівнявся, ще могутнішим, все знову й знову відступаючи перед неозначеною грандіозністю своїх власних цілей, поки не утвориться становище, що відріже всякий шлях до відступу, поки самі обставини не закричать *Hic Rhodus, hic salta!* («Тут Родос, тут стрибай»¹).

Маркс тут указує на самокритику, як на характеристичну рису пролетарської революції, що має глибоке принципіальне значення і охороняє пролетарську революцію від однобічності. У книзі «До критики політичної економії» Маркс поставив питання про самокритику, як гарантію від однобічності в розумінні історичного процесу. «Так званий історичний розвиток опирається взагалі на тому, що наступна форма розглядає попередню, як ступінь до самої себе і завжди розуміє її однобічно, бо тільки дуже рідко і за цілком певних умов буває здатна до самокритики». Здатна до самокритики пролетарська революція, оцінюючи всі минулі революції, вільна від усякої однобічності, вдатна бачити їх з усіма їх обмеженостями, але zarazом критично брати від них увесь минулий революційний досвід, усі революційні традиції. Маркс і Ленін не раз говорили про революційні традиції, вони не раз показували, як і які традиції треба брати з минулого революційного досвіду. Але тут же вони різко бичували всяку підміну охорони революційних традицій сліпим наслідуванням старовини. Високо оцінюючи той героїзм і ті самопожертви, що потрібні були для народження буржуазного суспільства, Маркс бачив усю обмеженість буржуазних революцій, обмеженість, яку вони намагались заглушити спогадами про минуле. Зіставляючи щодо цього пролетарську революцію з буржуазною, Маркс писав: «Соціальна революція XIX ст. не може запозичити свою поезію з минулого: вона повинна брати її з майбутнього. Вона не може стати сама собою, не відмовившись від усякого забобонного шанування старовини. Минулим революціям потрібні були всесвітньо - історичні спогади про минуле, щоб заглушити в собі думку про власний зміст. Революція XIX ст. повинна полишити мертвим ховати своїх мерців, щоб уяснити собі власний зміст».

Вільна від усякого панування старовини, вільна від усякої однобічності щодо оцінки минулих революцій, послідовна до кінця в своєму рухові до кінцевої мети, самокритична своєю природою, пролетарська революція кидає своє власне світло на весь минулий революційний досвід, критично засвоюючи його, нещадно критикує всяку подовинчастість, розбиває всякі ілюзії, що заваджають бачити слабості руху, і підносить революційну ініціативу мас, героїзм і саможертву на небувалу височінь.

Щонайглибше розуміння всіх минулих революцій і найглибша аналіза пролетарської революції дана в марксистсько - ленінській теорії взагалі і в марксистсько - ленінському вченні про пролетарську революцію, як найвеличнішу і найпослідовнішу революцію всіх часів, революцію пролетаріату, що на його чолі стоїть, організовуючи і керуючи ним, непохитний аванґард, який ні перед чим не спиняється в рухові до своєї кінцевої мети.

Єдність революційної теорії і революційної практики на основі практики, вірне відображення теорії об'єктивного ходу речей, боротьби клас, руху мас, практика як критерій істини — все це характеристичне для марксо - ленінської теорії пролетарської революції, як і для всієї теорії Маркса - Леніна в усіх її частинах і в цілому.

В добі II Інтернаціоналу цю теорію звультаризовано й зайоложено. «Замість гармонійної революційної теорії — суперечливі теоретичні тези й уривки теорій, відірвані від живої революційної боротьби мас, пе-

¹ Маркс і Енгельс, твори, том VIII, стор. 326.

ретворені на застарілі догми. Про людське око, звичайно, згадували про теорію Маркса, але для того, щоб вихолостити з неї живу революційну душу.

Замість революційної політики — дрягле філістерство і найпоміркованіше політиканство, парламентська дипломатія і парламентські комбінації. Про людське око, звичайно, ухвалювали «революційні» постанови й гасла, але для того, щоб покласти їх під сукно.

Замість виховувати й навчати партію слушної революційної тактики на власних помилках — старанно обминають пекучі питання, затушкують їх і замазують. Про людське око, звичайно, не були проти того, щоб побалакати про болючі питання, але для того, щоб закінчити діло якоюсь «гумовою» резолюцією.

Ось яке було обличчя II Інтернаціоналу, його метода роботи, його арсенал.

Тим часом насувався новий період імперіялістичних воєн і революційних боїв пролетаріату» (Сталін).

В боротьбі з опортунізмом II Інтернаціоналу в умовах нової епохи, епохи імперіялізму і пролетарської революції народився й викувався лєнінізм. В цих умовах Ленін відновив звільгаризовану II Інтернаціоналом Марксову теорію пролетарської революції, розвинув її і підніс на нову височінь. Ця теорія, як і лєнінізм у цілому, має своїм корінням теоретичну основу — Марксову матеріялістичну діалектику, розвинену Ленініним на основі практики нової епохи, з її новими закономірностями, на основі практики епохи розгортання пролетарської революції, що змінила собою епоху підготовки до неї. На новій, вищій основі Ленін відновив порушену II Інтернаціоналом єдність між теорією та практикою, поглибив і розвинув Марксову науку про діалектичну єдність теорії і практики на основі практики. Продовжуючи Маркса і відображаючи в теорії міць пролетарської революції, самокритичної і послідовної до кінця, Ленін, спираючись на критерій практики, зробив самокритику невід'ємною складовою частиною теорії і практики марксизму - лєнінізму.

«В огні революційної боротьби мас, в огні живої практики» Ленін піддав найжорстокішій критиці догми II Інтернаціоналу, що ними він (II Інтернаціонал) скував живу діалектично-матеріялістичну теорію пролетарської революції Маркса. Він посував цю теорію вперед у нерозривному зв'язку з революційним досвідом мас; він розробив і підніс її на рівень завдань епохи імперіялізму і пролетарської революції.

(Далі буде)

ПРОБЛЕМА ВІДМИРАННЯ ДЕРЖАВИ В УЧЕННІ МАРКСА, ЕНГЕЛЬСА, ЛЕНІНА І СТАЛІНА

1. Марксистсько-ленінська теорія про відмирання держави й боротьба з опортунізмом¹ і анархізмом

Марксистсько-ленінська теорія відмирання держави спрямована одним своїм вістрям проти соціал-фашистів, що бажають уникнути революції і увічнити державу та буржуазну демократію. Другим вістрям вона спрямована проти анархістів і «анархістуватих» «теоретиків», що заперечують остаточність використати як знаряддя революції навіть революційну державу.

Соціал-фашистам властива буржуазна забобонна пошана до держави. Тому вони намагаються заразити й заражають робітничу класу також ж. пошаною до буржуазної держави, до буржуазної демократії, до буржуазної законності і до всіх порядків капіталістичного суспільства. Теорія вродання капіталізму в соціалізм доповнюється у них в царині політичних відносин теорією вродання або переродання буржуазної держави в державу «соціалістичну».

Це виникає з їхніх буржуазних поглядів на державу, як надкласову організацію, що діє в інтересах усього суспільства, здатну примирити класи й реорганізувати суспільство. Виходячи з цього, вони відмовляються від головного в ученні марксизму про державу — від завдання зруйнувати буржуазну державну машину і створити державу нового типу для здійснення завдань революції.

«Не треба навіть і думати про зруйнування старої державної машини: хіба ж нам обійтися без міністрів і без урядовців, — міркує опортуніст, наскрізь переїнятий філістерством, який, по суті, не тільки не вірить у революцію та в її творчість, але смертельно боїться її (як боїться її наші меншовики та есери)» (Ленін, «Державна революція», розд. 6, § 3).

Анархісти — принципіальні антидержавники. Вони проти всякої влади, проти всякої держави, за бойкот її (Прудон) або за негайне «скасування», «вибух» (Бакунін та інші), не думаючи, «чим і як замінити зруйноване».

Вони заперечують навіть революційну владу, тобто організоване насильство більшості над меншістю, затирають те, що така відмова від влади є самороззброєння революції. «І в анархіста тому виходить тактика розпачу» (Ленін). Анархісти вважають, що коли державну владу буде повалено, то далі все вже влаштується само собою, без будь-яких державних організацій, лише стихійною централізацією знизу, способом «асоціювання виробників» без ведучої ролі держави. Ця анархістська теорія самопливу революції у своїх вислідах мало чим відрізняється від соціал-фашистського самопливого розвитку капіталізму в соціалізм. Факт той, що обидві теорії не дають і не можуть навіть показати шляхи, які дійсно вели б до

¹ Розділ із праці, що готується до друку («Марксизм - ленінізм про розвиток відмирання держави»).

с оціалізму, бо ведуть вони, хоч і різними шляхами, але до увічнення капіталістичного ладу.

Анархісти борслися з забобонною пошансю до держави, але це була боротьба дрібнобуржуазного ґатунку, критика хистких революціонерів, що не зможуть підійти до питання ксикретно, діалектично. Постава питання про державу у них однобока, формально-логічна. Вони впадають у «ліву» (формою) крайність. Анархізм, казав Ленін, був часто карою за опортуністичні ігри в робітничесму русі.

Марксисти - ленінці борються проти обох ворожих теорій за єдино слущну політику ставлення до держави. Маркс і Енгельс, а також Ленін і Сталін в нашу епоху борються на два фронти в цьому питанні.

«Маркс навчас нас уникати обох помилок, навчас безоглядної відваги у зруйнуванні всієї старої державної машини і заразом навчас ставити питання конкретно: за кілька тижнів Комуна змогла *почати* будувати *нову* пролетарську державу, переводячи згадані заходи до більшого демократизму та до викорінення бюрократизму» Ленін «Держава й революція», розд. 6, § 3).

Відмінно від такого підходу Маркса, соціал - фашисти зовсім не хочуть розбивати буржуазну демократичну машину, а анархісти не хочуть почати будувати *нову* державну машину після повалення буржуазної влади.

Про це Ленін пише:

«Маркс, з його геніяльним критично - аналітичним розумом, побачив у практичних заходах Комуни тої *перелім*, що його бояться і не хочуть визнавати опортуністи через свою полохливість... і не хочуть бачити анархісти або через сквашність, або через перозуміння умов масових соціальних перемін взагалі» (там же).

Перслім щодо держави Комуна створила тим, що вона була владою робітників, диктатурою пролетаріяту, але одночасно «не була вже державою у властивому розумінні слова». І це затирають соціал - фашисти всіх ґатунків, як і анархісти — і ті, і ті перекручують науку з Комуни, кожен у свій бік.

Соціал - фашисти, замість практичного вивчення науки з Комуни, вивчення того нового типу держави, що зародився в ній, створили свою теорію «вільної народньої держави».

Ця програмова вимога, як і ходячий лозунг німецької соціал - демократії 70 - их років, не має «ніякого політичного змісту, опріч міщанського бундючного опису несуття демократії» (Ленін). Вільна народня держава, або просто «народня держава», що про неї так часто повторюють опортуністи її центристи до Бебеля включно, була найбільшим козирем анархістів проти всієї старої соціал - демократії.

І тому в інтересах успішної боротьби з анархістами Маркс і Енгельс ставили це питання на принципіальну височінь. Вони висували твердження про відмирання держави і це своє твердження висували не тільки проти анархістів, але також і проти опортуністів із соціал - демократії, що намагається увічнити державу подібними лозунгами. Ленін зазначав, що серед соціал - демократів хіба тільки один з десяти тисяч знає, «чому в нападах на цей лозунг є напад не тільки проти анархістів, але й проти опортуністів» (Ленін, «Держава і революція», розд. 1, § 4).

Цей лозунг — опортуністичний, каже Ленін, «бо виявляв не тільки підфарбовування буржуазної демократії, але й перозуміння соціалістичної критики всякої держави взагалі» (там же).

Енгельс у тому листі до Бебеля, що є «найвизначнішим міркуванням у творах Маркса й Енгельса в питанні про державу» (Ленін), давав критику на Готську програму, що містить вимогу «вільної народньої держави». Енгельс зазначав, що анархісти цим лозунгом «кололи нам очі більше ніж досить» — хоча, каже Енгельс, ще в «Комуністичному маніфесті» говориться про зникнення держави.

Енгельс пише:

«Держава є лише мнуща організація, якою доводиться користуватися в боротьбі, в революції, щоб пасивно придушувати своїх противників. Отже, говорити про вільну народню державу є чистісінька цісенітниця; доки пролетаріятові ще потрібна держава, він потребує її, але не в інтересах волі, а в інтересах придушення своїх ворогів, а коли є можливість говорити про волю, тоді держава, як така, перестає існувати».

Маркс у своїй знаменитій критиці Готської програми теж говорить про лъозунг вільної народньої держави і висміює цей лъозунг, бо він свідчить про цілковите нерозуміння авторами програми клясової природи держави: поняття держави вони зводять лише до механізму стягування податків і т. ін. Маркс тут дає убийчу характеристику програми в цілому. Він пише, що коли німецька робітнича партія приймає цю програму, це

«ясно покаже, що соціалістичні ідеї проникли в неї не глибше як на поверхню шкіри».

І далі:

«Не зважаючи на свою демократичну тріскотняву, програма вся наскрізь заражена вірнопідданською вірою ляссальянської секти в державу, а це ані трохи не краще демократичної віри в чудеса».

Так Маркс і Енгельс очищали соціал - демократію від опортуністичної «скверни» в питанні про державу й буржуазну демократію. А щоб не перекручувано правдиву суть їхньої боротьби з анархістами, вони підкреслювали революційну й *минущу* форму держави, потрібної пролетаріятові.

Лъозунг «вільної народньої держави» Бакунін підступно накинув Марксові; разом з Ляссалем він покладав відповідальність за цей опортуністичний лъозунг і на нього. Виступаючи проти використання революційної держави, Бакунін недомисляється: «як же буде, коли керуватиме весь наряд і не буде керованих? Тоді не буде ні уряду, ні держави, бо коли б була держава, то були б керманічі й раби,— міркує він.

Маркс на берегах його книги проти цього місця зазначає:

«Це визначас тільки: коли зникне клясова держава і не буде держави в теперішньому політичному розумінні слова». («Летописи марксизма», № 2).

Маркс говорить про знищення (відмирання) держави *після* знищення кляс.

Енгельс у книзі «Анти - Дюрінг» теж говорить про відмирання держави:

«Замість урядування особами виступає розпорядження речами і керування процесом виробництва. Державу «не касується», вона *відмирає*».

Енгельс каже, що, виходячи з цього, треба негативно ставитися й до лъозунгу опортуністів про вільну народню державу і до лъозунгу анархістів про скасування держави сьогодні - завтра.

Соціал - фашисти безсоромно перекрутили це твердження Енгельса, накинувши йому думку, що відмирає теперішня буржуазна держава, а не нова пролетарська. Тим часом Енгельс у тому ж самому місці каже:

«Перший акт, що з ним держава виступає дієво як представник усього суспільства — ваяття під володіння держави засобів виробництва, від імени суспільства — є одночасно останній самостійний акт її, як держави».

Це треба розуміти так, що держава є дійсний, а не погаданий і декларативний представник усього суспільства; вона не буде вже державою у власному розумінні слова, але такою вона стає доперва *після* соціалістичної революції, після знищення приватної власности. Оце й буде останній акт держави.

Після знищення клас почне зникати потреба в державі і вона відмиратиме.

«З того часу, коли не буде ні одної суспільної класи, котру треба було б тримати придушеною, з того часу, коли зникнуть разом з класовим пануванням, разом з боротьбою за окреме існування, що породжується теперішньою анархією виробництва, ті сутички та ексцеси, що виникають з цієї боротьби, з цього часу нічого буде придушувати, не буде й потреби в окремій силі для придушування — в державі». (Енгельс. Анти - Дюрінг, стор. 265).

Соціал - фашисти не вважають державу за класову організацію, як має завдання придушувати одну класу іншою та охороняти певний спосіб виробництва й розподілу. Держава для них — творча сила, що примирює класи. Коли вони кажуть про відмирання держави, то вважають, що відмиратиме буржуазна держава, на основі злиття, «відмирання» (вони розуміють його як злиття) клас і класових інтересів.

Кавтський без ніякого сорому перекручує і ігнорує твердження Маркса й Енгельса, повторюючи 1929 року свої старі доводи про відмирання теперішньої імперіалістичної держави. Він каже, що імперіалізм є перехідний етап до соціалізму і що відмирання відбувається вже зараз. Тут він знову покладає свої надії на Лігу Націй, що про неї опортуністи власне мріяли ще до її появи (льозунг Сполучених штатів Європи і т. ін.), що без неї нібито не можна збудувати нове суспільство. Про ролі Ліги Націй у відмиранні держави Кавтський пише:

«Держава відступає ряд своїх важливих функцій Лізі Націй, яка наслідком цього буде вищою організацією суспільства... Держава втрачає низку функцій, бо частину їх вона передає Лізі Націй, частина ж їх взагалі відмирає; заразом вона дістає інші функції, або поширює ті, що вже тепер лежать на ній. Тепер ми перебуваємо в смузі періоду, який приведе від старої держави до «вільного громадянства» або нової держави... (Читай — до вільної народної держави; про це одверто сказати Кавтський боїться, щоб не впасти в буквальне протиріччя з Енгельсом і щоб замаскувати свою фальсифікацію марксизму).

Цитуючи місце про відмирання держави з «Анти - Дюрінга», Ленін зазначає, що твердження про відмирання спрямоване насамперед проти опортуністів, що говорили про відмирання буржуазної держави, а не пролетарської, не говорили про доконечність зламання буржуазної державної машини і створення нової пролетарської держави, а зміцнювали (як зміцнюють і тепер) бужуазну, імперіалістичну державу.

«На ділі тут Енгельс говорить про «знищення» пролетарською революцією держави буржуазії, а слова про відмирання стосуються і до решток пролетарської державності після соціалістичної революції. Буржуазна держава «ще відмирає» за Енгельсом, а пролетаріяту «знищує» її в революції. Відмирає після цієї революції пролетарська держава або півдержави».

Далі Ленін навчає, як треба розуміти вислів «після пролетарської революції».

«Про відмирання, навіть ще рельєфніше і барвистіше — про засипання, Енгельс говорить цілком ясно й виразно щодо епохи після «взяття засобів виробництва під володіння держави, від імені всього суспільства», тобто після соціалістичної революції».

І в інших місцях Ленін каже, що відмирання пролетарської держави відбувається після пролетарської революції, підкреслюючи кожен раз слово «після». В матеріялах до брошури «Держава й революція» Ленін так само зв'язує відмирання держави навіть не з періодом захоплення влади як це розуміють деякі анархістуваті теоретики, а з періодом повного знищення клас, з установленням комуністичного суспільства. Відмінно від «скасування» держави у анархістів і увічнення її буржуазією та опортуністами, марксиста висувують завдання по - революційному використати державу способом зламання старої державної машини і створення влади

пролетарської держави для переходу до скасування клас — комунізму, що веде до відмирання держави.

Вирішальним для розуміння цих місць з Енгельса й Леніна є одне з основних тверджень ленінізму в теорії пролетарської революції — твердження про відмінність буржуазної і пролетарської революції, зформульоване тов. Сталіним у брошурі «До питань ленінізму»:

«Буржуазна революція *завершується* звичайно захопленням влади, а для пролетарської революції захоплення влади є лише її початок, при чому владу використовують як підойму для перебудови старої економіки і організації нової».

Не здаючи собі в цьому ясно справу, не відрізняючи особливостей пролетарської революції від буржуазної, відносячи без застережень відмирання держави до початку революції, деякі анархістуваті теоретики і досі обстоюють і застосовують право - «лівацьке» перекручене твердження про відмирання держави.

Льозунг «вільної народньої держави», або, як його замінив темер Кавтський, «вільного громадянства», не зникає з часів 70-их років з програмі або просто писань німецької соціал - демократії.

Навіть Бебель, що йому Енгельс спеціально писав про льозунг народньої держави і про відмирання її, так само плутав це питання аж до останнього часу. Він писав:

«Державу повинно перетворити із заснованої на *класовому пануванні* держави в *державу народню*».

Так надруковано в IX виданні брошури Бебеля, — зауважує Ленін, —

«Не дивно, що таке уперте повторювання опортуністичних міркувань про державу проїняло всю німецьку соціал - демократію, особливо коли революційні пояснення Енгельса класося у схов¹, а вся життєва обстава надовго відвчачувала від революції».

Розібравши по частинах лист Енгельса до Бебеля (див. брошуру Леніна «Марксизм і держава» або Сталін «Питання ленінізму» — «Про правий ухил у ВКП(б)» § 3), Ленін зазначає, що:

«опортуністи ні одної з цих вельми багатющих думок не зрозуміли!» Вони взяли *тільки* практичну потребу сучасного: використати політичну боротьбу, використати *сучасну* державу для вивчення, виховання пролетаріату, для «виривання поступок». Це вірно (проти анархістів), але це лише одна сота частка марксизму, коли можна так арифметично висловитися.

Вороги марксизму й ленінізму справа заперечують доконечність диктатури пролетаріату. Вони, як казав Ленін: 1) просторікують про державу майбутнього, але не розуміють, 2) що диктатура не є держава у власному розумінні слова, 3) що держава суперечить свободі, яка неможлива, поки є класи й держави, 4) що пролетаріат повинен виставляти в програмі вимогу держави нового типу — типу Паризької Комуні і 5) що треба розбити старий державний апарат — бюрократичну, військову машину.

Від ворогів марксизму - ленінізму «зліва» — від анархістів, марксизм - ленінізм принципіально відрізняється тим, що визнає за доконечне використати стару державу до революції і нову державу під час революції

За часів Маркса й Енгельса найважливішою помилкою, тобто найбільшою небезпекою, був «лівий» анархізм, що заперечував політичну боротьбу й підготову до революції. В період же наближення революції, коли парламентські методи боротьби втрачають значення і на перше місце висувається завдання позапарламентської боротьби — насамперед завдання зруйнувати стару державну машину, головною небезпекою стають вороги марксизму справа, які все щільніше зливаються з буржуазною політикою. Тим то Ленін і каже, що від опортуністів «нас відрізняють глибші, більші

¹ Лист Бебеля опубліковано через 36 років після його написання.

вічні істини». Маркс і Енгельс опортуністичну помилку про вільну народню державу вважали і, каже Ленін:

«розуміється, за тодішніх обставин (70 - ті роки.— Н. М.) правдиво вважали за незрівняно меншої ваги помилку, ніж помилки опортуністів. Це № В) (Ленін).

В 90 р.р., і особливо в епоху імперіялізму, «небезпечнішою» помилкою стала політика опортуністів. Це спонукало вже Енгельса опублікувати Марксову «Критику Готської програми», що на неї опортуністи напали з усією лютю, а потім стали її замовчувати і від 1891 року ні разу не перевидавали».

Після пролетарської революції і зруйнування нею старої державної машини та створення нової держави, анархічне ставлення до держави взагалі, принципіальна ворожість до неї (отже, й до нової держави), або просто недооцінка її політичного й економічного значення в революції, тобто анархістська небезпека, «ліве» ставлення до держави, як зворотна сторона правої небезпеки, стає все «небезпечнішою». Принципіальна ворожість анархістів до держави зливається тепер з ворожістю до нової радянської держави у соціал-фашистів (меншовиків та есерів) і всієї контрреволюції. Згадаймо хоча б махнівщину і т. ін.

§ 2. Рецидиви анархістського ставлення до держави за диктатури пролетаріату

Недооцінка значення й ролі диктатури пролетаріату в будівництві соціалістичного суспільства знаходить свій вияв також у перекрученому, напіванархістському розумінні відмирання держави.

Іноді справу змальовується в такий спосіб, що відмирання пролетарської держави в повному розумінні слова почалось і йде з часів Жовтневої революції. При цьому, як на доказ і захист своїх дрібнобуржуазних і куркульських уявлень, посилаються на природу пролетарської держави, що не є державою у властивому розумінні слова, посилаються також на твердження Леніна про відмирання демократії в міру того, як вона стає повною. Тут ці Ленінові твердження так перекручується, що годі їх пізнати. Намагаються обґрунтувати це відмирання «діалектично», мовляв, зміцнення держави є одночасно і її відмирання. Але діалектика тут надто підозріла. Докладно ці аргументи ми далі розглянемо.

Це прикриття «діалектикою» не повинне заховати від нас того, що таке розуміння є правоопортуністичне затирання ролі диктатури пролетаріату в побудові соціалізму, є перекручення, що безпосередньо переходить у недооцінку, «смаживающую» на анархізм, за висловом Леніна. Ми вважаємо, що головною теоретичною основою цих уявлень є підміна марксистсько-ленінської теорії зламання буржуазної державної машини напіванархічною теорією Бухаріна — теорією «вибуху» буржуазної держави. Ця остання теорія так закоренилась в головах деяких анархістуватих теоретиків, що не абиякі сліди її часто видно навіть у тих, хто її на словах критикує.

Протягом диктатури пролетаріату ці рецидиви дрібнобуржуазного анархічного ставлення до держави виявлялися досить часто. Згадаймо хоч би «лівих комуністів», що заперечували доконечність будівної роботи, робітничу опозицію з її анархо-синдикалістським ставленням до держави підміною її профспілками, нарешті, правоопортуністичну теорію вrostання куркуля в соціалізм і т. ін.

Розгляньмо коротко головні теоретичні джерела цих поглядів.

Тов. Бухарін в «Интернационале Молодежи» 1916 р. писав, що нам

«треба підкреслювати свою принципіальну ворожість до держави. Теперішня війна довела, як глибоко коріння державности заглибло в душі робітників».

Ленін, ведучи боротьбу на два фронти з представниками як «правої», так і «лівої» ревізії марксизму, заперечував тов. Бухарінові і зазначав:

«Щоб «підкреслювати» принципіальну ворожість до держави, треба справді «ясно» зрозуміти її, а у автора ярказ такої ясності немає. Фраза ж про «коріння державності» зовсім уже плутана, не марксистська і не соціалістична» (том XIII, «Інтернаціонал Молодежі»).

Воюючи з Кавтський, тов. Бухарін скотився до піванархізму, підмінюючи марксову теорію зламання буржуазної державної машини анархістською теорією «вибуху» буржуазної держави.

Тов. Сталін, аналізуючи теоретичне коріння опортуністичних помилок Бухаріна, його помилок щодо клясової боротьби в епоху диктатури пролетаріату та її загострення, щодо шляхів будівництва соціалізму і т. ін., указав на зв'язок цих помилок з поглядами Бухаріна на державу, що були висловлені в дискусії з Леніним 1916 року.

«Позиція Бухаріна, викладена в його статті в «Інтернаціонале Молодежі», є позиція заперечення держави в період переходовий від капіталізму до соціалізму. Тов. Бухарін не добачив тут «дрібнички», а саме — він не добачив переходового періоду, коли робітнича кляса не може обійтися без своєї власної держави, якщо вона дійсно хоче придушувати буржуазію і будувати соціалізм». («Про правий ухлн у ВКП(б)»).

Уже на другий день після завоювання влади пролетаріатом ці теоретичні перекручування виявились на практиці. Бухарін, виходячи по суті з троцькістського розуміння міжнародньої революції як одночасного акту, стояв на позиції неможливості побудувати соціалізм в одній країні, виступав проти визнання Брестського миру, як доконечного перепочинку, не розумів завдань соціалістичного будівництва вже в той час.

Ленін зазначав у той час, що Бухарін у своїй «хвальній» рецензії на його брошуру «Держава й революція», не помітив найголовнішого, а —

«помітив і підкреслив тільки те, що може бути спільного в питанні про державу у пролетарського і дрібнобуржуазного революціонера. Бухарін не помітив саме того, що відрізняє першого від останнього. Бухарін дивиться на завдання пролетарської диктатури, повернувшись лицем до минулого, а не до майбутнього» («О «левом» ребячестве и мелкобуржуазности»).

І далі Ленін зазначає, що Бухарін, кажучи про те, що треба «висадити», «розбити» буржуазну державну машину, не каже про позитивні завдання диктатури, про виховання дисципліни, про завдання налагодити облік і контроль, підвищити продуктивність праці і т. д., тобто замовчує економічне завдання диктатури пролетаріату, що, власне, й є «гвоздем» пролетарської революції, тобто обходить усі ті питання, що постають після скинення буржуазії та знищення її державного апарату. Все це виникало з нерозуміння ролі держави в пролетарській революції, шляхів її будівництва та зміцнення, заступленої політикою прищеплювання робітникам принципіальної ворожості до держави; що від неї-тов. Бухарін не звільнився до останнього часу.

У той же період, в зв'язку з позитивними завданнями соціалістичного будівництва, Ленін дає пояснення й оцінку ворожості робітників до держави.

«Держава, що цілі віки була органом гноблення і грабування народу, лишила нам у спадок величезну ненависть і недовір'я мас до всього державного. Перемогти це — надзвичайно складне завдання, що по силі тільки радянській владі; але й від неї це вимагатиме досить довгого часу і величезної завзятості. На питанні про облік і контроль — цьому корінному питанні для соціалістичної революції на другий день після скинення буржуазії — така «спадщина» позначається особливо гостро». (Ленін, том XXII, стор. 475).

Отже, Ленін говорив не за прищеплення ворожості до всього державного, а, навпаки, про подолання цієї ворожості, про боротьбу соціалістичної свідомості проти буржуазно-анархічної стихії, про боротьбу прикладом,

защеплюванням масам ідеї радянського державного устрою, контролю й обліку відносно держави, що їх потребу робітники швидко на власному досвіді зрозуміють і відчують.

«Боротьба за щеплювання масам ідеї радянського державного контролю і обліку, за проведення цієї ідеї в життя, за розрив з проклятим минулим, що привило дивитися на добування хліба й одягу, як на «приватну» справу, на куплю-продаж, як на «угоду», що «тільки мене стосується» — ця боротьба і є щонайбільша, просвітньо-історичного значення боротьба соціалістичної свідомості проти буржуазно-анархічної стихійності» (Ленін, том XXII, стор. 451, «Очередные задачи советской власти»).

Ленін підкреслив при цьому, наскільки підтверджується старий марксистський погляд на анархізм і анархосиндикалізм, як на буржуазну течію, що стоїть у непримиренній суперечності до пролетарської диктатури, до соціалізму.

Анархічне заперечення ролі пролетарської держави, як будівника нових соціалістичних форм господарства, яскраво виявилось також під час профспілкової дискусії 1921 р. у «робітничій опозиції», яка маючи спільну основу з платформою Троцького (не зважаючи на зовнішні відмінності), заперечувала керівну роль пролетаріату в соціалістичному будівництві. Буферна позиція Бухаріна в цей час говорить про те, що свої теоретичні погляди на державу та її ролі в революції він не змінив, не зважаючи на колосальний досвід перших років революції.

У промові на X з'їзді про єдність партії і про анархосиндикалістський ухил, Ленін жорстоко критикував внесення робітничої опозиції про те, щоб передати керування народнім господарством від держави з'їздам виробників та їх центральним органам.

Робітнича опозиція ігнорувала наявність у нас кляс, ігнорувала різницю між робітниками і дрібними виробниками-власниками і тому заперечувала по суті клясову природу пролетарської держави, її керівну ролі.

Ленін відзначав, що:

«Коли в суспільстві не буде кляс, тоді в суспільстві лишаться тільки продуценти-робітники. І ми прекрасно знаємо з усіх творів Маркса й Енгельса, що вони найточніше відрізняли той період, коли кляси ще є і коли їх уже не буде».

На нашу думку, в нерозумінні цього — основне джерело помилок усіх співців відмирання держави вже в період диктатури пролетаріату. Анархізм, що маскується, як правило, революційними фразами і з вигляду виступає надто революційно, завжди сполучався в теорії і на практиці з відвертим опортунізмом, капітулянтством на ділі, як і з відвертою контрреволюцією. Ось чому більшовизм завжди вів непримиренну боротьбу на два фронти проти ворогів справа й «зліва», проти анархістського ухилу в партії, не кажучи вже про анархістів, як окрему партію. Анархізм часто був «своєрідною карою за опортуністичні гріхи робітничого руху» (Ленін, «Держава й революція»). Анархічні ухили в партії протягають такий самий дрібнобуржуазний вплив на пролетаріат, як і правоопортуністичні ухили, але в іншій, «лівій» формі.

Ленін у книзі «Детская болезнь левизны в коммунизме» писав, що-

«Більшовизм виріс, склався й загартувався в довголітній боротьбі проти дрібнобуржуазної революційності, що скидається на анархізм, або дещо в нього запозичав і відступав в усьому істотному від умов і потреб витриманої пролетарської клясової боротьби». «Оскаженілий від страхіття капіталізму дрібний буржуа — це соціальне явище властиве, як і анархізм, усім капіталістичним країнам».

Ленін показує, що такий «революціонер» від крайньої «революційності» швидко переходить до апатії, фантастики, покірності, бо такий революціонер нездатний виявити витриману організованість, дисципліну, стійкість, властиві пролетарському революціонерові.

Поки існують кляси, поки є дрібнобуржуазна стихія, що виявляється в тій або іншій формі, доти неминучі такі рецидиви «дрібнобуржуазної революційності, що скидається на анархізм».

Рецидиви такої «революційності» ми спостерігали також при переході до політики суцільної колективізації і ліквідації куркульства як кляси (1930 р.) в особі лівих закрутників, що проповідували ліквідацію сільських рад і заміну їх управами колгоспів.

ЦК партії і тов. Сталін викрили таку «революційність», ці авантюристичні спроби як стій розв'язати всі питання соціалістичного будівництва, спроби, що виникають із переконання: «ми все можемо, нам усе ніщо». Це зазнайство вело до огульного наступу і заперечення потреби зміцнити досягнені успіхи й використати їх, до заперечення керівної ролі рад у колективізації сільського господарства, тобто вели до підриву диктатури пролетаріату.

Спроби деяких «теоретиків» зліквідувати сільради були ще 1918 року. Вони виникли під претекстом небезпеки з боку куркуля, що проліз до сільрад. Ці теоретики препонували замінити сільради комітетами бідноти, що годі мали велике значення й силу. Замість боротьби з куркулями в радах, за очищення рад від куркулів і зміцнення їх бідняцькими елементами, вони пасували перед таким завданням, здали ворогові без бою найкращу організаційну державну форму, залишили цю зброю в руках ворога, або разом з ним ліквідували й цю зброю, тобто разом з куркулем хотіли ліквідувати й ради.

В період суцільної колективізації і ліквідації куркульства ця спроба ліквідувати сільради повторилася. Тільки аргументація стала іншою: тоді посилялися на запосілість куркульства в сільрадах, тепер—на непотрібність самих сільрад.

Тов. Каганович, аналізуючи ці теорії, «що об'єктивно попадають у болото анархосиндикалізму, болото есерівсько-куркульської ідеології», чітко зазначив їх соціальне коріння й політичне значення.

«Тенденція зліквідувати сільради як органи, що здійснюють державний примус, ґрунтується почасти на тих твердженнях, які в свій час розвивали народники, коли вони ідеалізували «общину» і доводили, що селянин з своєї природи є соціалістичний, коли вони доводили, що соціалістичні відносини на селі можна збудувати на основі «общини», без будь-якого втручання організованого пролетаріату».

Відомо, що народники самі були під величезним впливом анархіста, яскравого антидержавника Бакуніна, ідеолога селянського бунту.

Але, з другого боку, каже тов. Каганович:

«Ця тенденція носить на собі досить помітні риси анархосиндикалізму, своєрідного «колгоспного синдикалізму», що виступає під «лівим» пібито прапором бездержавності».

Дійсно, цей колгоспний синдикалізм недооцінює керівної організаційної ролі пролетарської держави в соціалістичному будівництві. Так само, як робітнича опозиція 1921 року з її анархосиндикалістичним ухилом ставила в будівництві соціалізму ставку на безпосереднього виробника та його об'єднання, відкидаючи при цьому ролю держави, так і цей «колгоспний синдикалізм» усуває провід над колгоспним будівництвом сільрад, що є низовими ланками радянської системи.

Ці «лівацькі» теорії виходять з ідеалізації колгоспів, із замазування тих елементів клясової боротьби, яка ще там є, і тих куркульських впливів, що їх треба перемогти. Ця теорія затушковує, що примус, поруч переконання, справді ще в колгоспах потрібний, так само як потрібний на фабриках і заводах, особливо в справі піднесення труддисципліни, боротьби з прогульниками, хуліганами, розкрадачами суспільної власності й т. ін.

Вони забувають, що боротьба з дрібнобуржуазною розбещеністю, нехлюйством, рвацтвом і т. ін., боротьба за дисципліну є так само кля-

сова боротьба і тому вимагає застосування сили державних органів, тобто на селі насамперед сільрад.

Суцільна колективізація і ліквідація куркульства як класи вимагають підсилення роботи сільрад, як і всього державного апарату країни. Вони зовсім не стають «безробітними» з моменту організації колгоспних управ, навпаки, їх роль, обсяг і зміст їхньої роботи значно зростає з успіхами колективізації. Це розуміють усі свідомі колгоспники й селяни.

«Той же, хто ставить у теперішній час питання про ліквідацію сільрад по суті намагається підмінити цією ліквідацією сільрад ліквідацію куркульства як класу, бо без сільрад не можна успішно розв'язати завдання зліквідувати куркульство, як класу».

Тов. Каганович пояснює далі, що, подібно до того, як та сільрада, що не повернулася до колгоспного будівництва, є куркульська сільрада, так і «той колгосп, що вважає за потрібне зліквідувати сільраду, на ділі є куркульський колгосп», коли він повертається проти рад.

Напіванархічні теорії про відмирання держави й права, що супроводяться відповідною «лівацькою» практикою, набули досить великого поширення в зв'язку із завданнями ліквідації капіталістичних елементів і клас взагалі у другій п'ятирічці, завданнями, ухваленими на XVII партконференції.

Що б не доводжено на користь відмирання держави тепер або в другій п'ятирічці і з якими б добрими намірами до цього не підходжено, об'єктивно, а часто й суб'єктивно, це визначає прагнення швидче позбутися держави диктатури пролетаріату, позбутися державного контролю, уникнути виконання революційної законності, скинути з себе турботи про охорону суспільної соціалістичної власності.

Тов. Криленко у своїй брошурі «О революционной законности» цитує висловлення професора цивільного права Лібермана про знищення цивільно-правних стосунків уже в теперішній час.

«Ми вступили в період, — заявляв цей професор, — коли не тільки капіталістична приватна власність зводиться на ніщо, але й приватно - власницькі стосунки взагалі, стосунки приватно - власницького господарства зводяться на ніщо».

Яким же чином зводяться на ніщо ці приватно - власницькі стосунки? Чи шляхом добровільної колективізації та все помітнішого зменшення питомої ваги одноосібників, чи як інакше? Ліберман гадає, що інакше.

«Помилковий є погляд осіб, що думають, ніби цивільно - правні відносини відмирають, а не знищуються; ні, вони саме знищуються і іншого вибору нема».

Це вже неприхований троцькістський погляд, троцькістське ставлення до дрібної некапіталістичної власності. Це відгуки теорії пожирання й знищення дрібного господарства державою.

На жаль; такий погляд, звичайно, не залишається безневинним побажанням або просто дурничкою, а зникається з сумною «лівацькою» практикою і підігриває її:

«Ця його «теорія» тільки відбивала практику, — каже тов. Криленко, — на жаль, сумну «лівацьку» практику: примусове усупільнення корів, рогатої худоби в колгоспах, примусове усупільнення курей, примусову організацію комун; замість артільей, примусове вилучення й усупільнення майна, примусову організацію молочно - товарних ферм» і т. д.

На таке беззаконне й гвалтовне знищення приватно - власницьких відносин партія і держава можуть відповідати і відповідають тільки насильством — насильством проти насильників, що підтривають союз робітничої класи з селянством і тим самим зривають соціалістичне будівництво.

У своїй історичній постанові «Про революційну законність» з 25/VI 1932 р. ЦВК СРСР зобов'язує суди й прокуратуру

«притягати до суворої відповідальності урядових осіб за всі випадки порушення прав трудящих, особливо у випадках незаконних арештів, трусів, конфіскацій та вилучення майна тощо, накладаючи на винних суворої карі».

Не даремно взагалі. закрутники й порушники революційної законности мріють про відмирання держави: бо вона і їх б'є одним кінцем, як об'єктивних підсобників куркуля, і б'є не абияк. Може бути, що дехто, відчувши на собі ці удари, додумається не тільки до відмирання держави, але й до знищення радянської держави (як от Ліберман додумався як стій знищити цивільно - правні відносини), отже, всього цивільного права й кодексу, встановлених диктатурою пролетаріату. Таке своєрідне і послідовне проведення троцькістських ідей є простий перехід на сторону соціал - фашизму через анархістські ворота.

§ 3. Про початок відмирання держави

Як же стоїть питання про відмирання держави в перехідний період, тобто до повного здійснення безкласового соціалістичного суспільства? На це питання ми маємо висловити відповідь у тезах Леніна до I Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу («Про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату»):

«Всі соціалісти, серед них і на чолі їх Маркс, поставили собі за мету знищити державну владу. Без здійснення цієї мети справжній демократизм, тобто воля й рівність, недосяжні. До цієї мети веде, однак, на ділі лише радянська влада або пролетарська демократія, бо вона зараз же починає підготувати повне відмирання всякої державної влади, притягаючи масові організації трудящого люду до постійної і безумовної участі в державному керуванні».

Отже, перед знищенням класу через диктатуру пролетаріату, в період самої диктатури пролетаріату мова йдеться ще не про саме відмирання держави, а лише про підготовку цього відмирання. Підготовка відмирання полягає насамперед у тому, щоб притягти трудящі маси, на основі соціалістичного будівництва, до керування державою, в рішучій і нещадній боротьбі з бюрократизмом.

Звичайно, не можна уявляти собі так, ніби вже тепер поширення пролетарської демократії, втягнення трудящих в апарат керування і т. д. уже є відмирання держави.

Диктатура пролетаріату виступає як панування пролетаріату над буржуазією; з другого боку, вона є самоорганізація пролетаріату, тобто пролетарська демократія, що здійснює це панування над буржуазією, її повне знищення, як класи, і будує нове суспільство. Тому перед знищенням капіталістичних елементів взагалі не може бути мови про відмирання диктатури пролетаріату і пролетарської демократії, а лише про створення і підготовку умов та передумов для їх відмирання.

Один із доводів, що їх подається на захист того, що держава відмирає уже в перехідний період, це посилення на характер пролетарської демократії. Наша держава є дійсно підтримана, тому що вона здійснює владу більшості над меншістю, придушує купку визискувачів, що чинять скаженний опір, касує їх вплив на трудящих.

Коли стверджують, що відмирає держава, то треба визнати, що відмирає і демократія, бо

«демократія є форма держави, один з її різновидів... Демократія не тожна з підлеглістю меншості більшості. Демократія є держава, що визнає підлеглість меншості більшості, держава, тобто організація для систематичного насильства однією класи над другою, однієї частини населення над другою» (Ленін).

Ми вже говорили, що Маркс вимагає точно відрізнити те становище, коли є класи, і те становище, коли їх уже немає.

Ленін не раз підкреслює, що відмирає тільки повна демократія, а це можливо тільки на першій фазі комуністичного суспільства, коли немає класу. Отже, тільки в безкласовому соціалістичному суспільстві, його першій фазі, демократія почне відмирати і остаточно відіме в другій фазі цього суспільства.

«Тільки в комуністичному суспільстві, коли опір капіталістів уже остаточно зламано, коли капіталісти зникнуть, коли немає класу (тобто немає різниці поміж членами суспільства щодо їх відношення до суспільних засобів продукції), лише тоді виникає держава і можна говорити про свободу. Лише тоді можлива і стане здійсненна демократія справді повна, справді без ніяких винятків. І лише тоді, демократія почне відмирати. Силою того, що, позбавлені капіталістичного рабства, безлічі страхнуть дикунства, недоречностей, паскудства, капіталістичного визиску, люди поволі звикнуть додержувати правил спільного життя, елементарних, століттями відомих правил, що їх тисячоліттями повторювано в усіх прописах, додержувати їх без насильства, без примусу, без субординації, без особного апарату для примусу, що зветься державою» (Ленін, «Держава й Революція», розд. 4, § 2).

Як бачимо, початок відмирання держави Ленін ясно й виразно відносить до соціалістичного безкласового суспільства, а не до переходового періоду, не до епохи диктатури пролетаріату.

У брошурі «Держава й революція», як і в підготовчих матеріалах, Ленін не раз говорить про відмінність демократії в буржуазному суспільстві, переходовому періоді і в суспільстві комуністичному. Досі недостатньо зважувало на ці останні відмінності, тобто на відмінності демократії за диктатури пролетаріату і в комуністичному суспільстві. З брошури «Держава й Революція» читаємо:

«Диктатура пролетаріату в період переходу до комунізму вперше дасть демократію для народу, для більшості, поряд з доконечним пригніченням меншості, визискувачів. Тільки комунізм може дати дійсно повну демократію, і що повніша вона, тим скорше вона стане непотрібною, сама відіме» (там же).

Демократія почне відмирати, коли стане непотрібною, коли придушувати вже буде нікого, тобто в безкласовому суспільстві, в якому до того ж вона відмиратиме ступнево. Аналізуючи першу фазу комунізму, Ленін відзначає, що тут «держави відмирає, оскільки капіталістів уже немає, класу уже немає, тому й придушувати будь-яку класу не можна». Але й тоді, — додає Ленін, — у першій фазі комунізму ще є певна нерівність, що виникає з принципу «буржуазного права», з принципу розподілу продуктів за здібностями, за працею, тобто за принципом еквівалентного обміну товарів у буржуазному суспільстві, але не за потребами. А це вимагає обліку й контролю від держави; отже, примусового регулювання праці й споживання. «Для повного відмирання держави потрібен повний комунізм».

Уже заголовок п'ятого розділу в брошурі «Держава й революція» показує на хід думок Леніна. В цьому розділі Ленін досліджує «економічні основи» відмирання держави; співці ж відмирання держави вже в переходовому періоді не хочуть цього помічати і вважають, що держава відмирає, не маючи ще економічних основ для відмирання.

Хто не відрізняє демократії переходового періоду від повного відмирання демократії в безкласовому суспільстві, той не відрізняє переходу до диктатури пролетаріату від переходу цієї диктатури до комуністичного суспільства, а також не відрізняє ступенів розвитку диктатури пролетаріату. За рік після написання брошури «Держава й революція» і початку радянської влади, Ленін критикував нову книгу Вандервельде про державу, що дає «тоншу», ніж у Кавтського фальсифікацію марксизму, підмінюючи діалектику еклектикою і софістикою. Кавтський і Вандервельде замінюють революцію загальними фразами про переходові етапи від буржуазної держави до пролетарської через розвиток буржуазної демократії, плутаючи це з переходовими етапами відмирання пролетарської держави після революції.

«В цьому й полягас їх політичне ренегатство. В цьому й полягас теоретична філософська підміна діалектики еклектизмом і софістикою. Діалектика — конкретна й революційна; «перехід» від диктатури однієї класи до диктатури другої класи вона відрізняє від переходу демократичної пролетарської держави до не-держави (відмирання держави)». (Ленін).

Коли антимарксистичні п'ред революцією не бачили *переходу* від буржуазної диктатури до диктатури пролетаріату і від буржуазної демократії до пролетарської, то антимарксистичні праві й «ліві», в наших умовах, не хочуть бачити *переходу* від пролетарської демократії переходового періоду до повної демократії, що відмирає в безкласовому соціалістичному суспільстві. Вони не хочуть бачити якісної різниці цієї демократії, що відповідає якісній різниці економіки переходового періоду і економіки безкласового соціалістичного суспільства. В цьому й полягає їх підміна діалектики еклектизмом і механіцизмом, підміна діалектичної життєвої концепції розвитку механістичною концепцією розвитку, яка, за Леніном, є мертва, бідна, суха і не дає зрозуміння виникнення нового.

Повне й революційне розуміння процесу суспільного розвитку дає тільки марксизм-ленінізм. Марксизм застосовує теорію діалектичного розвитку, тобто розвитку «в найпоследовнішій, повній, продуманій і багатій змістом формі».

Хто ж говорить про відмирання демократії з самого початку, коли взято владу, той плутас всі карти. Напочатку взяття влади пролетарська демократія лише народилась. Її народження не можна плутати з її смертю.

Про відмирання держави й демократії тільки в безкласовому соціалістичному суспільстві, а не в переходовий період, Ленін говорив і після Жовтневої революції, ураховуючи вже досвід пролетарської революції.

У своїй роботі «Пролетарська революція і ренегат Кавтський», розбиваючи теорію «чистої» демократії Кавтського, Ленін зауважує, що

«чиста демократія є не тільки *недомисленна* фраза, що показує нерозуміння ні боротьби клас, ні суті держави, але й тричі пуста фраза, бо в *комуністичному суспільстві* демократія *буде*, перероджуючись і перетворюючись в «змичку», відмирати. Але ніколи не буде «чистої демократії».

Отже, і після революції Ленін говорив про відмирання демократії в комуністичному суспільстві, а не в переходовий період. Те саме, значить, стосується і до держави в цілому, до диктатури пролетаріату. На VII з'їзді партії, коли обмірковувалось програму партії, Ленін виступив проти Бухаріна, що пропонував викинути з програми характеристику товарного господарства, а дати лише характеристику імперіялізму і соціалістичного суспільства. Ленін зазначав тоді, що давати характеристику соціалістичного суспільства і говорити про відмирання держави *тепер* (1918 р.) рано, бо, не маючи досить фактів, така характеристика буде абстрактна і лише здогадна. Характеристично, що й тоді Ленін про початок відмирання держави говорив у майбутньому, а не в теперішньому часі.

«Про це зараз говорити рано. Коли ще почне відмирати держава? Ми до того часу встигнемо більше, ніж два з'їзди скликати, щоб сказати: дивіться, як наша держава відмирає. А до того часу надто рано заздалегідь проголошувати відмирання держави. Це буде порушенням історичної перспективи» (Ленін, том XXII, стор. 365).

Ці Ленінові перестороги для тов. Бухаріна, видимо, пропали даром, бо він у питанні про державу продовжував порушувати історичну перспективу і скрізь, виходячи з своїх невірних тверджень ще 1916 року, обстоював погляд на відмирання держави вже в переходовому періоді.

У своїй відомій роботі «Економіка переходового періоду», написаній в добу воєнного комунізму, тов. Бухарін малював перспективи повного злиття клас за диктатури пролетаріату. Це — зарідок розвиненої пізніше теорії вrostання куркуля в соціалізм.

«Проте, оскільки ми розглядаємо весь процес у цілому, починаючи з насильної експропріації аж до відмирання пролетарської диктатури (а це є також процес),

різниця між пролетаріатом і всією сукупністю суспільних робітників стає все менш ою і, нарешті, зникає зовсім. Тим самим дається виправдання й терміну «соціалізація»

Отже, за Бухаріним, класові відмінності стираються і диктатура пролетаріату відмирає вже в переходовий період. Невірним і плутаним поняттям «соціалізація» Бухарін підмінив загально - прийняте поняття націоналізації засобів виробництва.

Ленін підкреслив останню фразу Бухаріна і на берегах його книги зазначив: «?? ні трохи?» (тобто не дається виправдання терміну «соціалізація»). «Виправдав плутанину процесу народження людини з процесом смерті!», тобто виправдав тих, хто плутає народження диктатури пролетаріату з її відмиранням. Ленін цих теоретиків, як і самого тов. Бухаріна, в цьому питанні не виправдував і вимагав, щоб вони не перекручували всіх історичних перспектив.

З «доброго» початку вождя меншовикуватих ідеалістів Деборіна стала надто ходячою думка, що зміцнення диктатури пролетаріату є одночасно її відмирання (див. Деборін, «Ленін як мислитель»).

Це твердження ґрунтується на підміні матеріялістичної діалектики гегеліянською грою в поняття.

Наприклад, у спеціальній брошурі про державу, дуже сумбурній з усякого погляду, тов. А. Кузнецов стверджує, що відмирання «починається вже тоді, коли виникає пролетарська диктатура». І далі: «процес відмирання держави проходить через усі ці етапи, починаючи з моменту організації пролетарської диктатури, бо більшість народу сама придушує своїх гнобителів і т. д.» (стор. 169). Тов. Кузнецов, видимо, вирішив дати спеціальний «діалектичний» коментар до твердження Бухаріна й Деборіна про процес народження й смерті диктатури пролетаріату і виправдати плутанину одного стану з іншим. Що більше, на стор. 163 він заявляє:

«Кожний зайвий день її (диктатури пролетаріату) існування є заперечення держави, її повільного засинання, наближення до того моменту, коли «суспільні функції втрачають свій політичний характер» і т. д. (за Енгельсом).

Краса! Тут просто дано лозунг:

«Для чого зміцнювати державу — нехай собі засинає!»

І такі діалектичні твердження переписується з підручника в підручник. Навіть у підручнику історичного матеріялізму, виданому 1931 року, читаємо:

«Відмирання держави є процес, що відбувається одночасно з процесом знищення клас».

Отже, коли цілевою наставою другої п'ятирічки є остаточне знищення капіталістичних елементів і клас взагалі, то, виходячи з подібної «діалектики», читач зробить висновок про остаточне відмирання держави вже за другої п'ятирічки, а не при переході до вищої фази комунізму, як на словах суперечливо із самими собою запевняють автори підручника.

Головне джерело цих помилок у питанні про відмирання держави — це абстрактно - політичний підхід до питання. Демократію дається відірвано від соціялістичного будівництва і класової боротьби.

Ленін остерігав проти такого абстрактно - ідеалістичного підходу до питання про розвиток демократії. Він виходив не тільки з того, що більшість втягується до керування; перше ніж проголошувати відмирання держави, він вимагав довести демократію до кінця, тобто щоб вона стала демократією для всіх. Тим самим вона якісно вже відрізнятиметься від демократії переходового періоду.

Енгельс, — казав Ленін у «Державі й революції», — підходить до тієї цікавої грані, де послідовна демократія, з одного боку, перетворюється в соціялізм, а, з другого боку, вимагає соціялізму.

Ось саме другу частину питання — те, що пролетарська демократія для свого відмирання вимагає дозрілості соціялістичної економіки, зви-

чайно, ігнорується, а ця сторона справи найважливіша, бо без неї не можна говорити про відмирання демократії.

«Розвиток демократії до кінця, вшукання форм такого розвитку, випробування їх практикою тощо — все це є одне із складових завдань боротьби за соціальну революцію».

Найкращу державну форму демократії знайдено. Це — ради. Практикою вони добре перевірені і т. д. Залишається розвиток їх до кінця.

«Жодний демократизм, окремо взятий, не дасть соціалізму, але в житті демократизм ніколи не буде «взятий окремо», а буде «взятий разом», впливатиме й на економіку; підштовхуватиме її перетворення, підлягатиме впливові економічного розвитку тощо. Така є діалектика живої історії» (Ленін, «Держава й революція», розд. 4, § 5).

Сумнівніше за все те, що цю діалектику живої історії підмінюють механіцизмом, відкидаючи стрибки і якісні зміни демократії і т. д., або підмінюють її гегеліянською діалектикою меншовикуватого ідеалізму, відриваючи політику від економіки, від соціалістичного будівництва, схематизуючи її перекручуючи дійсність.

Деякі «теоретики», бажаючи врятувати свій погляд на відмирання держави вже в переходовому періоді, протиставляють диктатуру демократії. Вони бачать недоречність твердження про відмирання демократії, коли Ленін і вся партія вже багато років говорять про розвиток демократії, про оживлення рад і т. д. До такого анархістського, бакунінського протиставлення диктатури й демократії докотився й Ю. Стеклов, кажучи, що поширення й зміцнення радянської демократії є одночасно відмирання диктатури. Проте, коли говорять про відмирання держави в переходовий період, то треба ж говорити й про відмирання пролетарської диктатури, тобто радянської влади, як форми пролетарської диктатури, отже, форми диктатури пролетаріату, при тому говорити про відмирання її в період, коли ще існують кляси.

«Нікому з опортуністів, — пише Ленін у «Державі й революції», — що безсумно перекручують марксизм, не приходить у голову, що мова мовиться тут (після пролетарської революції) у Енгельса про «закінчення» і «відмирання» демократії».

І ось виявляється, що навіть у радянських умовах знайшлися такі опортуністи, які прагнуть негайного відмирання держави, а значить пролетарської демократії й диктатури.

§ 4. Умови й передумови відмирання держави

Коли говорять про відмирання держави, то часто верхогляди, що не бажають уважно вивчати всі твори Леніна, посилаються лише на двоє тверджень, висловлених Леніним у «Державі й революції»; а потім, багато не думавши, роблять з них універсальні висновки про відмирання держави в переходовий період у нашій країні.

Ленін, викриває правих соціал-шовіністів і центристів кавтськіянців, які твердять, що пролетаріатові потрібна держава,

«забуваючи» додати, що, поперше, за Марксом пролетаріатові потрібна тільки держава, що відмирає, тобто зорганізована для того, щоб вона негайно почала відмирати і не могла не відмирати» («Держава й революція», розд. 2, § 1).

І далі, аналізуючи науку Паризької Комуні, Ленін укажує на особливості пролетарської держави, що є органом більшості населення для придушення опору меншості:

«а коли більшість сама придушує своїх гнобителів, то «особної сили» для придушення вже не треба! В цьому розумінні держава починає відмирати» (розд. 3, § 2).

Ленін тут обумовлює відмирання держави тим, що

«сама більшість може безпосередньо викопувати це, а що всенароднішим стає виконання функцій державної влади, то менше потреби в цій владі» (там же).

Розгляньмо, в чім справа.

Поперше, Ленін говорив тут про негайне відмирання держави в одному ясно визначеному розумінні, а саме — в розумінні доконечности *заміни* однієї державної машини іншою, буржуазної держави державою «принципально іншого роду», тобто в розумінні *переходу* від держави у власному розумінні слова до піддержави, «чогось такого, що вже не є власне держава». Кавтськіянци затушковують цей стрибок, цей *перелім* від демократії буржуазної до демократії пролетарської.

Подруге, Ленін підкреслював, що держава відмирає в тому розумінні, що більшість *сама*, без посередників виконує функції державної влади, коли старої «осібної сили» для придушення вже не треба, а визискувачів придушуться «спільною силою більшости народу, робітників і селян» під керівництвом робітничої кляси.

Трудящим потрібна «держава», тобто організований у панівну клясу пролетаріят. Це є теж «осібна сила», але зовсім інша, це — «осібна організація насильства проти буржуазії», а «осібна сила» в старому розумінні — влада купки визискувачів — знищується.

Потреба, тут Ленін відмічає *можливість* відмирання держави нового типу, «коли більшість сама безпосередньо виконує державні функції». Таку *можливість* держава нового типу, безумовно, має в собі, але *можливість* ще не є дійсність.

«Щоб перетворити можливість у дійсність, потрібна ціла низка умов, — каже тов. Сталін, — що між ними лінія партії і вірне проведення цієї лінії відіграють зовсім не останню роль».

Тільки за цілковитої перемоги соціалізму і збудування безклясового соціалістичного суспільства можливість відмирання держави, заложена в радянській системі, перетвориться в дійсність. Цю діалектику можливости й дійсности ігнорують співці відмирання держави вже в перехідному періоді.

Із зазначених вище тверджень Ленін не робив висновків, що держава в усіх відношеннях і розуміннях відмирає протягом усього перехідного періоду, що непотрібна вже державна машина для придушення буржуазії і т. д. Навпаки, Ленін зазначав, що

«за *переходу* від капіталізму до комунізму пригнічення *ще* потрібне, але вже пригнічення меншости визискувачів більшістю визискуваних. Осібні апарати, осібна машина для пригнічення, «держава» — *ще* потрібна, але це вже перехідова держава, це вже не держава у власному розумінні» («Держава й революція», розд. 5, § 2).

«І його (пригнічення меншости визискувачів) можна сполучити з *поширенням демократії* на таку переважну більшість населення, що потреба в *осібній машині* для пригнічення *починає зникати*».

Потреба в державній машині починає зникати, таким чином, тоді, коли пролетарська демократія поширена на *першважну* більшість населення, коли

«нарід може прилуштити визискувачів із дуже простою «машиною», майже що без «машини», без осібного апарату, *звичайною організацією озброєння мас*» (там же).

Чи можна ж без конкретного розгляду того, як поширена пролетарська демократія в країні диктатури пролетаріату, і без обліку особливостей тієї країни, де відбувається пролетарська революція, говорити про відмирання держави, виходячи лише з загальних, абстрактних, хоч і не суперечливих тверджень? Ні, не можна, коли ми справді хочемо додержувати методи марксизму - ленінізму.

У своїй доповіді VII з'їздові партії про програму партії Ленін казав, що жодна країна в світі і десятої частини не зробила того, що зробила радянська влада в справі притягнення робітників та бідняцького селянства до керування державою.

«Це абсолютна істина. Ніхто не заперечуватиме, що для демократії дійсної, а не паперової, для притягнення робітників і селян ми зробили стільки, скільки за сотні років не зробили найкращі демократичні республіки і зробити не могли. Це піднесло значення рад, і через це ради стали льозунгом пролетаріату всіх країн. Але це ні трохи не увільняє нас від того, що ми спотикаємося через недостатню культурність мас».

І далі Ленін казав, що опріч закону є культурний рівень, якого ніяким законом не подолаєм:

«Це низький культурний рівень робить те, що ради, будши за своєю програмою органами керування *через трудящих*, насправді є органами керування *для трудящих*, через передовий прошарок пролетаріату, але не через трудящі маси».

Тут перед нами завдання, що його не можна розв'язати інакше, як тільки довгочасним вихованням мас, розвиттям культури і т. ін. Ці особливості організації державної влади пролетаріату в Росії зазначені також у § 8 загально - політичного розділу програми нашої партії, де перелічено низку причин (як от — низький культурний рівень мас, відсутність звичок керування, притягнення старих спеціалістів і т. д.), що спричинилися «до часткового відродження бюрократизму в межах радянського ладу». У програмі партії указується далі низку заходів для насадження пролетарської демократії і знищення бюрократизму.

Програма зазначає, що тільки

«повне і всебічне здійснення всіх цих заходів становитиме дальший крок на шляху, на який вступила Паризька Комуна, і спрощення функцій керування при підвищенні культурного рівня трудящих приведуть до знищення державної влади».

В кричущому протиріччі з усіма цими засадами програми партії, теорія негайного відмирання держави затушковує значення боротьби з бюрократизмом і боротьби за спрощення державного апарату, боротьби за «просту» і дешеву «машину».

Ленін 1921 року в дискусії з тов. Бухаріним зазначав, що у нас держава робітнича, але

«поперше, з тією особливістю, що в країні переважає не робітниче, а селянське населення, і, подруге, робітнича держава з бюрократичним перекрученням» (том XVIII, стор. 33).

Партія сильно била, б'є і битиме тих, хто заперечує пролетарську соціальну природу нашої держави, яка визначається політикою держави та її метою — б'є всіх троцькістів і півтроцькістів і всіх ревізіоністів.

Але партія сильно б'є і тих, хто замазує наявність бюрократизму в нас, не бачить завдань боротьби з ним, а також тих, хто не бачить, що до повного і безповоротного знищення бюрократизму базикати про відмирання держави — це значить лити воду на млин того ж бюрократизму.

У нас інше коріння бюрократизму, ніж у буржуазному суспільстві, де вся бюрократична, державна, військова машина потрібна для придушення революційного руху. У нас інший економічний корінь бюрократизму, — каже Ленін,

«роздрібненість, розпорошеність дрібного виробника, його злидні, некультурність, бездоріжжя, неписьменність, відсутність обороту між хліборобством і промисловістю, відсутність зв'язку і взаємодії між ними». (том XVIII, част. 1, стор. 223).

У брошурі про продподаток Ленін каже, що за VIII з'їзді партії ми сконстатували часткове відродження бюрократизму,

«не боячись визнати зло, а бажаючи викрити його, розкрити, виставити на ганьбу, викликати думку й волю, енергію, дію для боротьби із злом». «Треба вміти визнати зло безбоязно, щоб твердіше повести з ним боротьбу, щоб почати ще і ще раз спочатку. Нам доведеться багато ще разів в усіх галузях нашого будівництва починати повторно з початку, виправляючи недороблене, вибираючи різні шляхи підходу до завдань і т. д.» (Там же, стор. 222 — 223).

Партія неухильно йшла й іде цим ленінським шляхом у справі невтомної боротьби з бюрократизмом.

Загальним і основним завданням у справі боротьби з бюрократизмом є поширення пролетарського демократизму на всіх трудящих, а не турбота про його відмирання, бо відмирання відбуватиметься мірою того, як основні правила спільного життя ставатимуть звичкою, а примусові заходи ставатимуть непотрібними.

Тов. Сталін 1925 року, кажучи про оживлення рад, підкреслював доконечність насадження демократії.

«Ільїч казав, що пролетарська диктатура є вищий тип демократії для більшості трудящих. Ільїч казав, що цей вищий тип демократії можна застосувати тільки після взяття влади пролетаріатом і після того, як ми дістанемо можливість зміцнити цю владу. Так ось, ця фаза зміцнення радянської влади і насадження радянської демократії вже почалась» («Питання ленінізму», вид. III, стор. 159).

Тов. Сталін, далі, закликав робити це обережно, не поспішаючи, бо в 1925 році основне політичне завдання було зміцнити союз робітничої класи з селянством, щоб втягти селянство в соціалістичне будівництво і підготувати наступ на куркуля.

Тов. Сталін зазначав, що, подібно до того, як виконання господарських завдань соціалістичного будівництва дає пролетаріатові можливість втягти селянство в соціалістичне будівництво, так і насадження радянської демократії та оживлення рад дає можливість уздоровити, спростити, здешевити і переробити наш державний апарат для того, щоб

«створити умови, що полегшують перехід від суспільства з диктатурою пролетаріату в суспільство бездержавне, в суспільство комуністичне» (там же).

Тов. Сталін і тут каже про створення умов для переходу до суспільства без держави, а не про відмирання держави вже тепер. Тов. Сталін не бере демократизм окремо від соціалізму, а в зв'язку з соціалістичним будівництвом та його успіхами, тобто враховуючи ту діалектику живої історії, що про неї казав Ленін у «Державі й революції». Співці ж негайного відмирання держави відривають демократію від економіки, розглядають її поза часом і простором, тобто підходять метафізично, а не діалектично, не з погляду розвитку даного об'єкта.

Тов. Сталін дав дійсну діалектичну постанову питання про відмирання держави ще 1924 року, в брошурі «Про основні питання ленінізму». Зазначаючи характеристичні риси радянської влади, тов. Сталін підкреслив той факт, що

«лише радянська форма держави, що притягає масові організації трудящих і визискуваних до постійної і безумовної участі в державному керуванні, здатна підготувати те відмирання державності, що є одним з основних елементів майбутнього бездержавного комуністичного суспільства» («Питання ленінізму», вид. 1931 р., стор. 44).

Таким чином, ми бачимо, що лише про підготовку умов для відмирання пролетарської держави говориться в програмі нашої партії, в тезах I Конгреса Комінтерну, не раз у Леніна і тов. Сталіна. Про умови відмирання держави Ленін писав ще перед узяттям влади (в «Державі й революції»).

Кавтський уважав, що бюрократія лишається й за соціалізму, бож там будуть виборні посади, а Ленін зазначає, що вже

«на прикладі Комуїні Маркс показав, що за соціалізму урядові особи перестають бути «бюрократами», «чиновниками», перестають в мірі запровадження, опріч виборності, ще змінності в усякій час, те ще зведення плати до пересічного робітничого рівня, та ще заміни парламентарських установ активними, тобто такими, що видають закони і запроваджують їх у життя».

І далі Ленін зазначає, що

«йдучи таким шляхом, ми] приїдемо до повного зруйнування бюрократизму. Можливість такого зруйнування полегшена тим, що соціалізм скоротить робітний день, піднесе маси до нового життя, поставить більшість населення в умови, які

дозволяють усім без винятку виконувати «державні функції», і це приведе до повного відмирання держави взагалі».

Отже, тільки соціалізм дає всі умови для участі всіх у керуванні державою і, значить, тільки розгорнений соціалізм дає всі умови для відмирання держави.

Конкретна аналіза політичних і економічних відносин переходового періоду, особливостей нашої країни, класових стосунків і завдань соціалістичного будівництва свідчить, що держава нам потрібна, що значення її не зменшується, що треба ще розвивати, щоб тим самим підготувати майбутнє відмирання держави.

На XVI з'їзді партії тов. Сталін дав вичерпну, непідлеглу подвійному тлумаченню відповідь на питання про відмирання держави.

«Ми — за відмирання держави. І ми разом з тим стоїмо за зміцнення диктатури пролетаріату, що являє собою найдужчу і наймогутнішу владу з усіх державних влад, що існують досі. Вищий розвиток державної влади з метою підготувати умови для відмирання державної влади — ось марксистська формула. Це «суперечливо»? Так, суперечливо, але суперечливість ця життєва і вона цілком відзеркалює Марксову діалектику».

Тов. Сталін там же порівнює діалектику відмирання держави з діалектикою злиття націй за комунізму. Методологічний підхід тут однаковий, хоч злиття нації відбуватиметься значно пізніше, ніж відмирання держави. Розвиток національної формою і соціалістичної змістом культури за диктатури пролетаріату і за соціалізму в одній країні є лише умова для їх злиття на вищій фазі комунізму в світовому масштабі. Діалектична постава питання про відмирання держави у тов. Сталіна це є непохитна засада на другу п'ятирічку — аж до повного здійснення безкласового соціалістичного суспільства, що містить у собі економічні основи і всі інші умови (культурність, відсутність бюрократизму, спрощення апарату і т. ін.) для відмирання держави.

Директиви для складання другого п'ятирічного плану виходять із цих настанов Леніна й Сталіна. Вони вимагають від усієї пролетарської суспільності зміцнення диктатури пролетаріату, як основної передумови і знаряддя ліквідації капіталістичних елементів і класів взагалі.

Тов. Молотов у своїй доповіді підкреслював, що

«ставлячи завдання зліквідувати класи в другій п'ятирічці, ми ще ні в якому разі не можемо і не повинні ставити питання про непотрібність або про відмирання держави. Навпаки, на даній стадії справа ще йде про зміцнення пролетарської держави, про підсилення її потуг».

Деякі товариші гадають, що це теж треба розуміти так, ніби зміцнення і є одночасно відмирання держави. Ця, на перший погляд, діалектична теза насправді підмінює діалектику еклектизмом. Ленін зазначав, що соціал - демократи до революції пускалися на таку підміну діалектики, коли твердили про відмирання буржуазної держави. Але й за диктатури пролетаріату говорити про відмирання держави перед знищенням класів це теж чистісінька еклектична юшка. В «Державі й революції» Ленін писав про таке підробляння діалектики.

«При підроблянні марксизму під опортунізм підробляння еклектицизму під діалектику найлегше обманює маси, дає, здається, те задоволення, що ніби враховув всі сторони процесу, всі тенденції розвитку, всі суперечливі впливи тощо, а в дійсності не дає жодного суцільного й революційного розуміння процесу суспільного розвитку» («Держава й революція», розд. 1, § 4).

Тов. Молотов на XVII партконференції остерігав від таких перекручувань і ще раз нагадував про настанови марксизму - ленінізму щодо відмирання держави:

«І далі Ленін підкреслює, що навіть після ліквідації капіталістичних елементів і класів взагалі держава відмиратиме тільки поступово, протягом довшого періоду».

І ще:

«Тільки за цієї умови (зміцнення пролетарської диктатури.— Н. М.), власне, й можлива повна ліквідація капіталістичних елементів і кляс взагалі, і, значить, побудова безкласового соціалістичного суспільства, що в процесі його розвитку якраз поступово й відіме держава».

Отже, лише у процесі розвитку безкласового соціалістичного суспільства, коли буде переможено всі рештки бюрократизму і до керівництва буде втягнуто всіх трудящих цього безкласового суспільства, коли демократія дійсно буде повною, без винятків, лише тоді відмиратиме держава — а, остаточно відіме лише на вищій фазі комунізму.

§ 5. Процес відмирання держави; ступені й форми її відмирання

Поруч теорії про відмирання держави уже в переходовий період існує інша теорія про те, що в соціалістичному суспільстві буде така ж держава, як і в переходовий період, і що вона відмиратиме в часи розгорненого соціалізму.

Джерелом цієї теорії є нерозуміння природи кляс взагалі, держави переходового періоду і основ майбутнього ладу. За такими твердженнями ховається просто невіра в те, що ми побудуємо соціалістичне суспільство в нашій країні.

Звичайно, за соціалізму буде «держава», але ця соціалістична «держава» буде державою, що відмирає, «функції держави» часів розгорненого соціалізму зведуться до обліку й контролю над працею, і споживанням.

Іноді посилаються на міжнародні стосунки, що вимагають існування й зміцнення Червоної армії, але ці посилення для періоду безкласового соціалістичного суспільства не доказ. Ще Троцький під час боротьби з партією висував той мотив, що наявність армії не дозволяє говорити про можливість перемоги соціалізму в одній країні. На XV партконференції Троцький у своїй промові заявив:

«Сталін каже, що ми здійснюємо будівництво соціалізму, тобто домагаємось знищення кляс і держави, тобто перемагаємо нашу буржуазію. Так, товариші, але ж державі потрібна армія проти зовнішніх ворогів».

Тов. Сталін, викриваючи капітулянтство Троцького і його невіру в сили робітничої кляси, відповідав на це:

«Виходить, що ми не можемо збудувати економічної бази соціалізму до того моменту, поки зникне потреба збройного захисту соціалістичної батьківщини. Це, товариші, плутанина двох понять. Або тут під державою розуміється просто апарат збройного захисту соціалістичної батьківщини, а це абсурдно, або держава є на-самперед знаряддя однієї кляси проти інших кляс, при чому само собою зрозуміло, що коли немає кляс, то не може бути й держави» (Сталін, «Про опозицію», стор. 532).

Тов. Сталін обґрунтовував далі теоретичну можливість того, що соціалістичну батьківщину буде захищати озброєний нарід, що армію захисту соціалістичної батьківщини можна мислити без наявності кляс і держави, як апарату класового панування. Тов. Сталін посилався на програму нашої партії, де сказано, що «лише в зв'язку із знищенням кляс подібна класова армія перетвориться у всенародну соціалістичну міліцію».

Ленінові доводилося виступати проти політично неграмотного лозунга: «царству робітників і селян не буде кінця».

Цей лозунг теж відбивав нерозуміння справи побудування безкласового і бездержавного соціалістичного суспільства, що є метою робітничої кляси (а його диктатура є засобом для досягнення цієї мети).

Нам непотрібна така диктатура, що увічноє себе. Хто має таке уявлення про диктатуру пролетаріату, її мету й завдання, той нічогосінько не зрозумів з марксизму - ленінізму і чужий пролетарському світоглядові.

Ще анархіст Бакунін заперечував диктатуру пролетаріату, вважаючи, що «ніяка диктатура не може мати іншої мети, як тільки увічнити себе» і що «свободу може створити свобода» («Государственность и анархия»). Ми не приймаємо ні анархістського заперечення диктатури й держави, ні такого їх визнання, що увічнює їх.

Нам важливо було попередю підкреслити відмінність держави переходового періоду і державности, що відмирає, державности періоду безкласового соціалістичного суспільства. Проте, треба тепер показати також і на відмінність першої й другої фази комунізму.

«Політична відмінність першої, або нижчої, і вищої фази комунізму з часом буде, мабуть, величезна» (Ленін, «Держава й революція», розд. 5, § 4).

Цього не розуміють тепер «зрівнялівці», що дивляться на соціалізм з дрібнобуржуазного споживчого погляду; цього не розуміють взагалі всі ті «лівачки», що перестрибують у багатьох питаннях через цілі етапи соціалізму просто до вищої фази комунізму і проповідують відмирання грошей, торгівлі, спеціалізації і т. ін.

Далі ми говоритимемо, головним чином, про «політичні» різниці між соціалізмом і комунізмом. Всі вони в основному зводяться до того, що за соціалізму будуть ще елементи державности, старі правні стосунки і рештки ідеологічних пережитків старого ладу — словом, будуть ще наявні «родимі плями капіталізму». Але всі вони за соціалізму відмиратимуть і тим швидше, чим скорше зміцнюватимуться економічні основи нового ладу.

У «Державі й революції» Ленін зазначає, що

«важно вяснити собі, яка є без краю брехлива буржуазна уява, ніби соціалізм це щось мертво, застигле, дане раз назавжди, тоді як в дійсності лише за соціалізму почнеться хуткий, справжній, дійсно масовий рух уперед в усіх галузях громадського й особистого життя, за участю більшости, а потім і всього населення».

Ми вважаємо, що, не зважаючи на величезну різницю, яка буде між соціалізмом і комунізмом, соціалізм (або перша фаза комунізму) все ж не є особня суспільно - економічна формація, відмінна від вищої фази комунізму, бо те, що створює суспільно - економічну формацію, способи виробництва, є спільне і для соціалізму, і для комунізму. І соціалізм, і комунізм ґрунтуються на суспільній власності, на відсутності класового розподілу та експлуатації, на пляновому господарстві.

«А що загальною власністю стають засоби виробництва; то слово «комунізм» і тут прийнятне, коли не забувати, що це неповний комунізм» (там же).

Відрізняються ж вони ступенем розвитку продуктивних сил, а звідси тим, що за соціалізму буде ще багато решток відносин буржуазного суспільства в економічній і політичній галузях, а також в ідеології членів суспільства. Ці рештки старого суспільства немінучі в суспільстві, яке щойно виходить із лона капіталізму.

«Велике значення Марксових пояснень полягає в тому, що він і тут послідовно застосовує матеріалістичну діалектику, науку про розвиток, розглядаючи комунізм, як щось таке, що розвивається з капіталізму. Замість схолястично вигаданих визначень та мирних суперечок про слова (що соціалізм, що комунізм), Маркс подає аналіз того, що можна було б назвати шаблями економічної зрілості комунізму» (там же).

Продовжуючи справу Маркса й Леніна, тов. Сталін застосовує матеріалістичну діалектику до розвитку соціалістичного суспільства в нашій країні, вказуючи шляхи цього розвитку, і керує боротьбою з усіма, хто відхиляється від цього шляху і перекичує вчення марксизму - ленінізму про розвиток соціалізму.

У промові на нараді господарників (23/VI 1931 року) тов. Сталін говорив про колосальну шкідливість для виробництва «лівацької» дрібно-

буржуазної зрівнялівки щодо заробітної плати; вона є причиною плінності робочої сили, її декваліфікації і т. ін. Тов. Сталін викрив антимарксистське теоретичне коріння зрівнялівських теорій та їх повний розрив з марксизмом.

«Маркс і Ленін кажуть, що різниця між працею кваліфікованою і некваліфікованою існуватиме навіть за соціалізму, навіть після знищення клас, що лише за комунізму повинна зникнути ця різниця, що, з огляду на це, зарплата навіть за соціалізму повинна видаватися за працею, а не за потребами».

У статті про суботники Ленін теж каже про подібність та відмінність соціалізму й комунізму. Ленін тут соціалізмом зве те

«суспільство, що виростає з капіталізму безпосередньо і є перший *вид* нового суспільства. Комунізм є вищий вид суспільства, і він може розвиватися лише тоді, коли цілком зміцниться соціалізм».

Комунізмом,—каже Ленін там же,—звемо такий порядок, коли люди звикають до виконання суспільних порядків без особливих апаратів примусу, коли безплатна робота на загальну користь стає загальним явищем.

У статті «Завдання пролетаріату в нашій революції» з приводу перейменування партії із соціал-демократичної в комуністичну Ленін писав:

«Наша партія дивиться далі: соціалізм неминує повинен *поступово переростати* в комунізм, що на його прапорі написано: «Кожен від здібности, кожному за потребою».

Тов. Сталін, відрізняючи соціалізм і комунізм, також не протиставить їх одне одному принципіально, як особні суспільно-економічні формації, і припускає на цій підставі навіть теоретичну можливість в одній країні йти від соціалізму до комунізму (Див. розмову з американською робітничою делегацією).

Як же уявляють марксистів відмирання держави в майбутньому, і якого типу організаціями вона заміниться? Коли кажуть про відмирання держави і запитують, чим замінять державу, то часто забувають клясову природу держави, її політичний характер і підмінюють її поняттям централізованого апарату, що керує виробництвом і т. ін. Така підміна неминує веде до заперечення відмирання держави, бо централізований апарат керування виробництвом завжди буде і в комуністичному суспільстві — інакше плянове господарство неможливе.

Суть відмирання держави полягає в тому, що функції держави раз-у-раз втрачатимуть свій політичний характер. Апарат керування після перемоги соціалізму в світовому масштабі не буде більше *політичним* апаратом.

Цей процес буде йти поступово і не тільки до знищення економічної основи клас, але й до повного знищення всіх слідів капіталістичного суспільства, до відмирання *всіх* решток клясової ідеології в усіх членів суспільства, до повного знищення протилежностей між розумовою й фізичною працею, тобто до вищої фази комунізму (див. «Держава й революція», розд. 5, § 4).

Анархісти не визнають політичної боротьби, вважають її за буржуазну зброю, що приторканням до неї робітничий клас не повинна себе бруднити. Всяка політична боротьба, а тим більше створення власної держави робітниками, для анархістів є жахливий злочин і образа принципів. Прудон уважав, що робітники не повинні виступати проти держави, а скласти зброю і «скасувати» державу; вони не повинні зорганізувати професійні спілки, бо цим увічнюють розподіл праці, як він склався в буржуазному суспільстві.

«Одним словом, зауважує Ідко Маркс, робітники повинні схрестити руки, не витрачати свого часу на політичний і економічний рух..., чекати «соціальної лікві-

дації», як пош раю» (Маркс, «Політичний індивідуалізм», цит. за Леніним «Марксизм про державу», стор. 76).

Маркс далі глузливо виступає проти прудоністів і бакуністів.

«У своєму повсякденному житті робітники повинні бути покірними слугами держави, але внутрішньо вони повинні найенергійнішим чином протестувати проти її існування і висловлювати своє глибоке теоретичне презирство до нього, купуючи її читачні брошури про знищення держави; вони повинні повздержуватись від іншого опору капіталістичному устрою; опріч деклямації про суспільство майбутнього, що в ньому цей ненависний лад загине» (там же).

«Справді, всі анархісти хочуть знищити старе суспільство або такого роду заходами, як «непротиліття злу» та політична повздержливість, або заходами революційного насильства, але такого насильства, щоб воно не важилося перетворитись у насильство організоване, в державу — «не залишаючи, таким чином, від соціальної революції нічого, опріч фрази» (Маркс).

Марксизм вважає, що класова боротьба є політична боротьба, яку ведуть не тільки панівні класи, але й класи пригноблені, і, значить, звільнення робітничої класи може здійснитись тільки в політичних формах.

Політичною формою, що в ній відбувається це звільнення, є — як з'ясували Маркс і Ленін — держава нового типу, типу Паризької Комуні, що нею є радянська влада.

Відомо, що перед пролетарською революцією не існувало соціалістичної організації господарства. Основи соціалістичного ладу створюються лише після пролетарської революції, і в цім її відмінність від революції буржуазної. Пролетарську ж революцію провадиться на економічних основах старого суспільства, яким пролетаріят протиставить насамперед свою політичну силу, використовуючи її для придушення опору експлуаторів і для будівництва нового суспільства.

Тільки відверті зрадники робітничої класи можуть підмінювати революційну політичну боротьбу боротьбою за організацію різних асоціацій, кооперативів і т. ін. за капіталізму і виставляти, наприклад, такі лозунги: «Булкою переможемо капіталізм», як це робив так званий кооперативний соціалізм.

«З огляду на те, — каже Маркс, — що в період боротьби за зруйнування старого суспільства пролетаріят діє ще на основі старого суспільства і тому до певного ступеня *рухасться* в політичних формах йому властивих, він у цей час ще не досяг свого остаточного ладу і вживає для свого звільнення засобів, які після звільнення *впадають*».

Отже, політика відпадає лише тоді, коли пролетаріят досягне свого остаточного ладу, тобто повного комунізму.

Коли функції держави обмежаться, головню, тільки справою обліку й контролю, і коли їх виконуватимуть самі працівники соціалістичного суспільства, то вони перестануть бути політичними функціями (на певному досить високому щаблі розвитку комуністичного суспільства). Демократія перестає бути класовою, стає загальною, і тому як така, тобто як певна форма держави (пролетарської держави), зникає, а держава стає неполітичною державою.

«Коли держава зводиться в головній частині її функції до такого обліку й контролю від самих працівників, тоді вона перестає бути «політичною державою», тоді «суспільні функції перетворюються з політичних на прості адміністративні функції» (Ленін, «Держава й революція», розд. 5, § 4).

В іншому місці своєї праці «Держава й революція» Ленін зазначає, що вираз «неполітична держава» особливо може викликати непорозуміння; але він

«указує на процес відмирання держави: державу, що відмирає, можна назвати на певному щаблі її відмирання неполітичною державою» («Держава й революція», розд. 4, § 2).

Функції обліку й контролю та розподілу продукція за працею, згідно з іще незниклими принципами «вузького горизонту буржуазного права», вимагають ще примусу, «бо право є ніщо без апарату, здатного примусити додержувати норм права». Льозунг соціалізму «нетрудящий хай не їсть», звичайно, вимагає такого примусового апарату. Отже, за соціалізму залишається не тільки півбуржуазне право, але й півбуржуазна держава.

«Виходить, — каже Ленін, — що не тільки за комунізму залишається протягом певного часу буржуазне право, але навіть буржуазна держава без буржуазії! Це може здатися парадоксом або просто діалектичною грою розуму, що за неї часто обвинувачують марксизм люди, які не трудилися ані трохи над тим, щоб вивчити його надзвичайно глибокий зміст».

Вираз «буржуазне право» і «буржуазна держава без буржуазії» за соціалізму каже про те, що політика, як зброя в руках робітничої кляси, залишається ще певний час і по ліквідації кляс, аж поки — як каже Маркс — робітнича кляса досягне свого остаточного ладу, тобто повного комунізму.

Звідси треба зробити той висновок, що не тільки в переходовому періоді, але й на перших шаблях розвитку безкласового соціалістичного суспільства, є небезпека анархічної недооцінки ролі політичних відносин і «політичної боротьби», ролі й значення решток державности і, особливо, недооцінки керівної ролі партії.

Про неполітичну державу Маркс, Енгельс і Ленін говорили, тільки маючи на увазі досить високий ступінь розвитку соціалізму.

Ступені відмирання держави, її довгочасовість, особливий характер відмирання, її перехід у неполітичну державу і в цілковиту «не - державу» особливо треба підкреслити проти анархічного уявлення про «скасання» держави, проти формально - логічного заперечення її в анрхістів. Анархісти й піванархісти ніяк не можуть зрозуміти революцію в її виникненні й розвитку, не можуть зрозуміти її специфічних завдань щодо насильства, авторитету влади, не розуміють політики держави в її зв'язку з комуністичним суспільством та з розвитком самого комуністичного суспільства.

Ми можемо простежити боротьбу марксизму з анархістами щодо держави і, зокрема, щодо її відмирання з самого початку виникнення марксизму (боротьба Маркса проти Прудона) і аж до наших днів, до боротьби Леніна й Сталіна з піванархічними поглядами Бухаріна.

Ще в «Мізерії філософії», спрямованій проти Прудона, Маркс писав про суспільство, де не буде кляс, де, таким чином,

«не буде вже ніякої, власне, політичної влади, бо саме політична влада є офіційний вираз протилежності кляс у середині буржуазного суспільства».

Проте ж Маркс і Енгельс писали в «Комуністичному маніфесті», де конкретно розшифрували поняття політичної («публічної») влади і політичної держави, відмінно від суспільної («публічної») влади в некласовому суспільстві:

«Коли в ході розвитку зникне клясова відмінність і все виробництво зосередиться в руках об'єднаних у спілки індивідів, тоді публічна влада втратить свій політичний характер. Політична влада у власному розумінні слова є організована сила однієї кляси для пригнічення іншої». («Комуністичний маніфест», розд. 2).

Може викликати непорозуміння саме одмежування суспільної від політичної влади, або, власне, від тієї суспільної влади, що має політичний клясовий характер. Але не треба забувати клясової природи державної, тобто політичної влади, і розглядати її в її виникненні та зникненні.

Марксисты - ленінці ніколи не отожднювали понять влади й держави і зазначали, що можлива й не державна влада; але вона не тільки можлива, а й була в дійсності. Це — публічна, суспільна влада родового устрою, де не було ще кляс. В «Походженні сім'ї, приватної власности й держави» Енгельс це досить докладно й виразно пояснює.

«Відмінна риса держави від старої феодальної (родової) організації — створення публічної влади, яка вже не покривається безпосередньо з населенням, що організує само себе, як збройна сила».

Тобто вона вже відірвана від народу. Далі Енгельс каже про виділення в класовому суспільстві, з самого початку його виникнення, особливих загонів збройних людей; а це вже є певна сила, яка хоч і виникла з суспільства, але все більше відчужується від нього, ставить себе над ним. Ця сила — влада, що ставить себе над суспільством — власне, є держава. Зрозуміло, що таке «сила» створюється лише в класовому суспільстві і зникає в суспільстві безкласовому.

Ленін теж розмежовує поняття примусової влади й держави. Критикуючи ще 1894 року Струве, Ленін писав:

«Можна тільки дивуватися з того, що автор з такою дивовижною відсутністю аргументів критикує Маркса із свого професорського погляду. Насамперед, він зовсім неввірено відмінну прикмету держави бачить у примусовій владі: примусова влада є в усякому людському спілкуванні — і в родовому устрою, і в сім'ї; але держави тут не було».

І далі Ленін зазначає, що відмінна прикмета держави є наявність окремої класи осіб, що в їх руках зосереджена влада. А в тому суспільстві, де по черзі будуть виконувати адміністративні (не в політичному розумінні цього слова) функції керування загальними справами, не може бути й мови про державу.

Ми наводили твердження тов. Сталіна і засади програми нашої партії про перетворення класової Червоної армії (періоду диктатури пролетаріату) на всенародню соціалістичну міліцію. Оця, власне, збройна сила стане суспільною владою, цілком злиною з усім суспільством, тобто вже не державною владою у власному розумінні, не політичною владою, а суспільною, публічною владою безкласового суспільства.

Чим же буде замінитись апарат державної влади при відмиранні держави, при перетворенні державної влади на публічну владу всього суспільства, при відмиранні політичних функцій держави і перетворення їх на прості адміністративні функції? Маркс у «Критиці Готської програми» запитує:

«Якому перетворенню підлягатиме державність у комуністичному суспільстві? Іншими словами, які суспільні функції залишаються тоді, аналогічні до теперішніх державних функцій?»

Апарат керування в розгорненому комуністичному суспільстві марксистів-ленінців мислять, як централізований, заснований на виборних засадах, але таких, що не мають уже політичного характеру.

У зауваженнях на книгу Бакуніна «Государственность и анархия» Маркс зазначає, що в класовому суспільстві вибори мають політичний характер.

«Вибори — політична форма навіть у найменшій руській спільності, в артілі. Характер виборів залежить не від цих назв, а від економічних умов, від економічного групування виборців, і з того моменту, коли функції ці перестануть бути політичними, 1) не існує більше урядових функцій, 2) розподіл загальних функцій стає питанням діловим, що не дає ніякого панування, 3) вибори ці ані трохи не мають теперішнього політичного характеру» («Летопись марксизма», № 2, стор. 94).

Цей діловий розподіл функцій не дає ніякого панування, заснованого на сполученні законодавчих і виконавчих функцій; це є «перехід до знищення держави в тому розумінні, що не окремий орган, не окремі органи будуть керувати справами держави, а всі її члени. Як? Своєрідне, нового роду, «пряме народне законодавство», що його відкидав Енгельс для капіталізму» (Ленін, «Марксизм про державу», стор. 77).

Після досвіду пролетарської революції і будівництва пролетарської держави в формі радянської влади ми маємо більше матеріалу для конкретнішого уявлення про шляхи і навіть форми відмирання держави.

Найдоцільнішою, історично перевіреною й випробованою державною формою диктатури пролетаріату є радянська влада. Ради відіграли роль могильника буржуазної державної машини, вони замінили буржуазну демократію новою пролетарською демократією, стали основою пролетарської державної влади. Радянська влада розпочала новий розділ весвітньої історії — епоху пролетарської диктатури. Вона є

«єдиною формою, здатною забезпечити найбезболісший перехід до соціалізму» (Ленін, Тези про установчі збори).

В наслідок побудови безкласового соціалістичного суспільства у нашій країні на основі рад відмиратиме держава, перетворюючи державну радянську владу в бездержавну, тобто в неполітичну суспільну. «радянську владу». Влада знищить свій класовий зміст і буде, за висловом Маркса, публічною суспільною владою, а ради будуть виборними органами цієї неполітичної влади, що керуватиме виробництвом і всіма суспільними функціями, які розподілятимуться діловим способом, не даючи ніякого панування.

Дійсно, ради, поруч з іншими організаціями пролетаріату, є вища форма демократії, здатна втягти абсолютно всіх до керування державою і зробити демократію повною; але «що повніша демократія, тим ближче момент, коли вона стає непотрібною», тим швидче відмирає всяка держава.

Таким чином, пролетарська революція дала вже матеріал навіть щодо форми відмирання держави. Установи типу рад, типу ВРНГ і подібні їм, це є придатні форми для заміни, після повної ліквідації клас, політичних функцій простими адміністративними функціями, функціями керування виробництвом, його планування і т. ін.

Кажучи про керування виробництвом у соціалістичному суспільстві (на першому з'їзді рад наргоспів), Ленін зазначав, що:

«Апаратів старої держави в майбутньому судилося вмерти, а апаратові типу ВРНГ приречено рости, розвиватися й міцніти, виповнюючи собою всю найголовнішу діяльність організованого суспільства».

У тій же статті Ленін казав про таку заміну, що вона здійсниться тільки

«після того, як буде остаточно зломлено опір експлуататорів, після того, як трудящі навчатимуться організовувати соціалістичне суспільство» (том XXIII, стор. 36).

В «Економіці переходового періоду» тов. Бухарін змальовував послідовність відмирання державних функцій таким чином, що те, що найбільше характеризує державу, відмирає в першу чергу, а потім уже відмирають другорядніші функції держави. Він писав, що після придушення буржуазії

«зовнішні примусові нормування почнуть відмирати: спершу відмрут армія й флот, як знаряддя найгострішого зовнішнього примусу, потім система карних і репресивних органів, далі — примусовий характер праці й інше».

Ленін відповідав на це на берегах його книги: «Чи не навпаки спочатку «далі», за ним «потім» і, нарешті, «спершу» !! Тобто спочатку відіме примусовий характер праці, діла — система карних і репресивних органів і, нарешті, армія та флот».

На цій відмінності підходу Леніна й Бухаріна до питання про послідовність відмирання державних функцій теж виявилась недооцінка ролі держави в Бухаріна — за диктатури пролетаріату і на першій стадії коунізму.

Захист соціалістичної батьківщини від інтервенції, про віщо говорив ще Енгельс, у Бухаріна зовсім випав з поля зору. А проте, загострення суперечностей і боротьба двох систем, особливо в зв'язку з світовою економічною кризою капіталізму, з одного боку, з успіхами соціалізму, з другого, і в зв'язку з готуванням капіталістами війни проти СРСР, вимагають

якнайбільшого посилення обороноспроможности країни і безздатности Червоної армії та фльоти. Питання «хто - кого» розв'язане в середині СРСР проти капіталізму на користь соціалізму; але воно не розв'язане, а, навпаки, все більше загострюється на міжнародній арені. Це вимагає від пролетаріату СРСР всебічного зміцнення своїх військових сил — тим більше, коли всі наші пропозиції про фактичне загальне роззброєння буржуазія неухильно й уперто провалює і кладе під сукно. Тільки за умов найбільшого розвинення сили нашої славної Червоної армії і посиленої діяльності Тсоавіахему та всієї оборонної роботи ми можемо забезпечити собі мирне будівництво і максимально гарантувати його від ворожих нападів. Поки немає ще міжнародньої революції, завершення побудови соціалізму в нашій країні повинно йти під нашим лозунгом миру, що його дав тов. Сталін на XVI з'їзді партії :

ні п'яді чужої землі не хочемо, але й своєї землі, жодного вершка своєї землі не віддамо нікому!

ВЧЕННЯ ПРО БУДІВНИЦТВО Й ПЕРЕМОГУ СОЦІЯЛІЗМУ В СРСР У ПРАЦЯХ Т. СТАЛІНА¹

І. За творчий марксизм, за марксизм - ленінізм

Марксизм є світогляд, теорія і методологія пролетаріату. Марксизм є теоретична зброя пролетаріату, яка служить йому для викриття рушійних сил історії, суперечностей її розвитку, для того, щоб включити свідому суб'єктивну діяльність пролетаріату в історичний процес і тим самим творити історію людства.

Конкретна історична дійсність не буває застиглою; весь час вона пробуває в розвитку. На кожному ступені треба викривати його своєрідності, зрозуміти зигзаги історії, треба знаходити те звено, що за нього слід ухопитися, щоб тягнути вперед весь ланцюг подій. Ось через що засновники марксизму говорили: «Марксизм — не догма, а керівництво до дії». Дієвий, бойовий характер є властивий марксизмові.

Енгельс писав, що матеріалізові доводиться набирати іншої форми після кожного нового великого викриття. Найкращий марксист — Ленін — цілком поділяв таку думку, коли ще в 1899 р. писав:

«Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса, як на щось закінчене й недоторкане: ми певні, навпаки, що вона поклала тільки наріжний камінь тієї науки, яку соціалісти повинні просувати далі в усіх напрямках, якщо вони не хочуть відстати від життя. Ми думаємо, що російським соціалістам особливо потрібне *самостійне* розроблення теорії Маркса, бо ця теорія дає лише загальні *керівні* принципи, які застосовуються, зокрема, до Англії інакше, як до Франції, до Франції інакше, як до Німеччини, до Німеччини інакше, як до Росії» (Том II, стор. 492, вид. 1931 р.).

Марксизм викрив основні закономірності розвитку суспільства, заклавав наріжне каміння. Проте, життя йде вперед, життя дає нові історичні етапи розвитку, і коли ми не хочемо відстати від нього, ми мусимо в усіх напрямках просувати вперед розвиток марксизму.

Соціалісти типу Кавтського, М. Адлера і К^о під словесною лушкою «марксизму» насправді фальсифікують марксизм у самих його коренях, підробляючи Маркса під Канта, Маха тощо, підробляючи Маркса під ліберального буржуа.

Ленін говорить про подальший розвиток марксизму, виходячи з його основ. В умовах нової доби — доби імперіалізму, як умираючого капіталізму, як останньої стадії капіталізму, яка є зараз добом пролетарських революцій, Ленін підніс марксизм на вищий ступінь. Геніяльно продовжуючи Маркса в умовах нової доби, він розвинув учення Маркса щодо пролетарської революції, теорії, стратегії і тактики класової боротьби, теорії і тактики диктатури пролетаріату, вчення про будівництво соціалізму в одній країні, вчення про партію, селянське, національне питання.

З властивою йому войовничою партійністю Ленін рішуче боровся проти модних махістських перекохань у філософському матеріалізмі.

¹ Розділ із праці: «Сталін як діялектик»

У своєму творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» він блискучо довів, що буржуазна наука переживає глибоку кризу саме через те, що за своєю класовою природою відкидає матеріалістичну діалектику.

Розроблюючи матеріалістичну діалектику на конкретних історичних подіях, викриваючи саму основу суперечностей, Ленін умів викрити рушійні сили цього руху, знайти в ньому революційні класи, вірно намітити стратегію й тактику класової боротьби і політичними та організаційними заходами партії скерувати цю боротьбу до справжніх перемог.

Розглядаючи висловлення Маркса з приводу англо-американського робітничого руху, Ленін так цінував методологію:

З наукового погляду ми спостерігаємо тут зразок матеріалістичної діалектики, вміння висувати на перший план і підкреслювати різні точки, різні сторони питання в застосуванні до конкретних особливостей тих чи інших політичних і економічних умов» (Твори, вид. I, том VIII, стор. 331).

Матеріалістична діалектика полягає в умінні знаходити основне, не забувати різних сторін питання, бачити конкретні особливості — і все це в конкретних політичних і економічних історичних обставинах.

Ленін працював безпосередньо і в галузі суто філософських проблем; він дав величезної важливості твору, де матеріалістично переробив гегелівську діалектику. І тут епоха надзвичайно загострених, непримирених суперечностей, епоха загибелі імперіялізму, епоха пролетарських революцій дала свій відбиток у ленінському вченні про те, що єдність протилежностей є суть, «ядро» діалектики, що суперечності розв'язуються тільки боротьбою.

«Єдність (збігання, тожність, рівнодія) протилежностей — умовна, тимчасова, мінуща, релятивна. Боротьба взамовиключних протилежностей — абсолютна, як абсолютний є розвиток, рух». (XII Ленінський збірник, стор. 324).

Боротьба є абсолютна, ось що підкреслює Ленін. Звідси й далі в усіх питаннях ленінізму йде ця лінія непримиренної, бойової, войовничої партійности, що так характерна для ленінізму.

* * *

Сталін — один з найстаріших і найкращих серед товаришів Леніна в більшовицькій партії. Сталін є той твердокамінний більшовик, який ніколи не відступав від ленінізму в найтяжчі, найбільш вирішальні моменти для партії, для революційного руху. «З безпосередніх учнів і товаришів Леніна ти виявив себе найстійкішим і послідовним до кінця ленінцем. Жодного разу на протязі всієї своєї діяльності ти не відступав від Леніна як у своїх теоретичних, принципових позиціях, так і в усій практичній роботі». Так характеризує тов. Сталіна ЦК і ЦКК ВКП(б) в зв'язку з його 50-річним ювілеєм. Роля тов. Сталіна, як теоретика, в розвитку світогляду революційного пролетаріату величезна. Особливо велич тов. Сталіна розгорнулася після смерті Леніна.

Суперечності розвитку економіки капіталістичної системи, своєрідні суперечності розвитку радянського господарства, нові обставини й форми класової боротьби — все це дає оригінальне переплетіння подій. Нагромаджуючись, вони утворюють переломні моменти розвитку. Викрити ці суперечності в складніших обставинах, викрити ролю класових сил, зробити крутий перелім, накреслити стратегію і тактику боротьби і міцною рукою партії, з боями вести пролетаріат від однієї перемоги до другої, — все це міг зробити лише той, хто творчо опанував таку гостру зброю пролетаріату, як марксистсько-ленінська матеріалістична діалектика.

Недарма Ленін звертав так багато уваги на розроблення матеріалістичної діалектики. У своєму філософському заповіті (до журналу «Под знаменем марксизма») він писав:

«Спіраючись на те, як Маркс застосовував матеріялістично усвідомлену діалектику Гегеля, ми можемо й повинні розробляти цю діалектику всебічно, друкувати в журналі уривки з головних творів Гегеля, тлумачити їх матеріялістично, коментуючи зразками застосування діалектики в Маркса, а також тими зразками діалектики в галузі відносин економічних, політичних, яких новітня історія, надто сучасна імперіялістична війна і революція дають надзвичайно багато» (Підкреслення наше.— М. Н.).

Революційну матеріялістичну діалектику ніхто так добре після Леніна не опанував, ніхто так блискучо не вмів розкривати в конкретних історичних подіях, як тов. Сталін.

Многобічне, різнобарвне, завжди мінливе життя не вкладається ні в які застигли догми. Непримиренний борець проти догматичного «марксизму» II Інтернаціоналу, тов. Сталін ще в серпні 1917 року, на VI з'їзді партії, рішуче виступив проти догматизму в троцькізмі — проти пропозиції Преображенського про неможливість будівництва соціалізму в одній країні без переможної пролетарської революції в кількох більше розвинених капіталістичних країнах.

«Не виключена можливість, — казав тов. Сталін, — що саме Росія буде країною, що втворює шлях до соціалізму». «Треба відкинути віджиле уявлення про те, що тільки Європа може вказати нам шлях. Існує марксизм догматичний і марксизм творчий. Я стою на ґрунті останнього».

Ця відповідь тов. Сталіна цілком характеризує його самого, як творчого марксиста - лєнінця, в протилежність різним догматикам, схоластам, талмудистам, які не розуміють, фальсифікують або просто відкидають матеріялістичну діалектику.

«Марксова діалектика... дає більшовикам можливість брати найприступніші фортеці...» «Лихо наших ухильників у тому, що вони не розуміють і не хочуть зрозуміти Марксову діалектику», — говорив т. Сталін на XVI з'їзді партії.

Слід вести рішучу боротьбу проти недооцінки тов. Сталіна як теоретика, проти, приміром, такого ж визначення щодо Сталіна, яке застосовував Деборін до Леніна — визначення, що Сталін після Леніна є, мовляв, лише проводир, практик, але не теоретик.

Справді. Професійний революціонер з самого початку XX сторіччя, з перших днів боротьби більшовиків з меншовиками (1903 — 1905 р.р.), тов. Сталін відразу визначився, як більшовик, і весь час був непохитним лєнінцем, ніколи не відступаючи від учення лєнінізму в найтяжчі, найкритичніші моменти для партії, для революційного робітничого руху.

Треба вести боротьбу і проти такої думки, що Сталін є теоретик лише після смерті Леніна. По суті справи це є підхід до того, щоб взагалі заперечувати тов. Сталіна, як теоретика.

Історія більшовицької партії знає, що з найперших років тов. Сталін був не тільки практиком, організатором. Практика у нього мала нерозривний зв'язок з певною теоретичною роботою, яку йому доручала партія.

Відомо, що в 1905 році тов. Сталін керував нелегальним більшовицьким органом «Боротьба пролетаріату». В Тифлісі 1906 року виходила щоденна більшовицька газета «Время», нею керував теж тов. Сталін. В ній (грузинською мовою) він написав низку теоретичних статей на тему «Анархізм і соціалізм». В Баку 1907 року тов. Сталін керував більшовицьким органом «Бакинський Робітник». В історії нашої партії відома славетна роль більшовицької газети «Правда»; нею в 1912 р. керував тов. Сталін. А в 1913 році він написав теоретичну роботу — брошуру «Марксизм і національне питання». Ленін дав їй блискучу оцінку, і вона увійшла, як дуже цінна частка, в теоретичну скарбницю лєнінізму.

«У нас один чудесний грузин, — пише Ленін в листі до Горького в лютому 1913 р. — засів і пише для «Просвещения» велику статтю, зібравши всі австрійські та інші матеріяли» (Див. «Письма В. И. Ленина к Максиму Горькому» Гиз., 1924 р., стор. 61. Лист № 24).

Після втечі з Наримського заслання тов. Сталін пробув на початку 1913 року декілька тижнів у Кракові й Відні, де працював над статтею з національного питання. Його стаття «Національне питання і соціал-демократія» надрукована вперше у №№ 3, 4 і 5 «Просвещения» за 1913 рік і потім не раз передруковувалася партійними видавництвами» (там же, стор. 63).

В найтяжчі і найскладніші моменти, коли потрібна була велика більшовицька загартованість і велика теоретична підготовка, тов. Ленін, керуючи ЦК партії, покладався на тов. Сталіна. Відомо, що коли в Росії почала підноситися нова хвиля революційного руху, тов. Сталін дістав дуже відповідальне доручення партії відбутися до Ленінграду і керувати революційним рухом у Росії. Власне, в цей час тов. Сталін і керував «Правдою» та думською фракцією.

В зв'язку із тим, що після липневих днів 1917 року Ленін мусів піти в підпілля, політичний звіт ЦК партії на VI з'їзді доручено тов. Сталінові. Це був дуже відповідальний момент, момент надзвичайно складних обставин, коли буржуазний уряд Керенського почав відкритий наступ на пролетарську революцію, почав розгром єдинопролетарської керівної партії її — більшовиків. Орієнтуватися в таких умовах і вести керівництво без глибокої марксистсько-ленінської підготовки, без великої загартованості в теоретичній боротьбі не можна було.

На VI з'їзді партії тов. Сталін виступив проти плутаної схеми революції Бухаріна, який усе селянство — і куркуля, і середняка, і бідняка — змішував до однієї купи, ігноруючи ленінське гасло про опертя на бідноту в пролетарській революції. В цьому складному питанні ленінізму т. Сталін, як бачимо, ще в 1917 році дав рішучу відсіч «теоріям» і Преображенського, і Бухаріна, і скерував партію ленінським шляхом.

В Жовтневі дні тов. Сталін, вкупі з Леніним, виступає проти «дезертирства» Зінов'єва Камєнєва, виступає за збройне повстання, бере дуже важливу, керівну участь у переможній пролетарській революції.

Відомо, що за часів Леніна в усій теоретичній боротьбі тов. Сталін був завжди з Леніним: так було в питаннях Брестського миру, в боротьбі проти «лівих» комуністів, в дискусії про профспілки.

З іменем тов. Сталіна зв'язана ціла низка перемог нашої славетної Червоної армії в боротьбі з контрреволюцією і з чужоземною інтервенцією: оборона Царицина, боротьба з Юденічем під Ленінградом, боротьба на південному фронті з Денікіним.

Для характеристики наведемо тут уривок з телеграми тов. Сталіна до Леніна з фронту проти Юденіча під Ленінградом:

«Морські спеціалісти запевняють, що взяття «Червоної Горки» з моря спростовує всю морську науку. Мені лишається оплакувати так звану науку. Швидке взяття «Червоної Горки» з'ясується найгрубшим втручанням моїм і взагалі людей цивільних в оперативні справи, яке доходило до скасування наказів по морю і суші і нав'язування своїх власних. Вважаю за свій обов'язок заявити, що я й надалі так чинитиму, не зважаючи на всю мою побожність до науки» («Сталін», госпед. 1930 г., стор. 55).

Через 6 днів тов. Сталін уже повідомляє Леніна про перелім на нашу користь, про наш наступ тощо.

Характерно, як тов. Сталін іронізує над старою «наукою» воєнних спеціалістів, які намагалися застарілі воєнні догми механічно перенести в нові умови — в умови класової боротьби, громадянської війни, доби пролетарських революцій.

В дуже складних міжнародних і внутрішніх умовах будівництва соціалізму в одній країні — в СРСР, у непримиренно ворожому капіталістичному оточенні, коли революційний робітничий рух почав спадати, коли найближчі роки не обіцяли пролетарської революції на Заході, в таких

умовах чимало членів партії, учнів Леніна хитнулися вбік від ленінізму: Каменєв, Зінов'єв, Риков, Бухарін, Томський.

Загартований у практиці й теорії ленінізму, тов. Сталін стояв непохитно, боровся і бореться рішуче й непримиренно: проти троцькізму, проти правих, на два фронти — в нацпитанні, боровся і бореться з соціал - фашизмом II Інтернаціоналу. Його практична політична боротьба за пролетарську революцію, його діяльність як тактика і стратега пролетарської революції, як проводиря, міцно й нерозривно пов'язана з його боротьбою проти ворогів у теорії, з творчим розробленням теорії ленінізму.

Тов. Сталін рішучо бореться проти розриву теорії і практики — цієї найгідкішої риси II Інтернаціоналу.

«Теорія стає безпредметною, коли її не зв'язують з революційною практикою, так само як і практика стає сліпою, коли вона не освітлює собі шлях революційною теорією» («Питання ленінізму»,¹ стор. 13).

Тов. Сталін бореться за єдність теорії і практики. Таке настановлення знайшло своє конкретне, живе здійснення в усій діяльності його самого.

Варто і доречі тут буде хоч би коротко нагадати про ролю тов. Сталіна у боротьбі в економічній галузі теоретичного фронту. Відома його стисла, але насичена теоретичним матеріалом промова на конференції аграрників - марксистів, де він глибоко розкрив саме коріння перекручень ленінізму в теорії «рівноваги», у теорії «самопливу» в соціалістичному будівництві, в теорії «сталости» дрібносельського господарства, і накреслив цілу програму роботи на теоретичному фронті взагалі, в економічній галузі зокрема.

Нагадаємо боротьбу на філософській ділянці теоретичного фронту. Сміливою і глибокою аналізою тов. Сталін розкрив саму суть філософського керівництва «шкілки» Деборіна і влучно заплямував її як меншовикуватий ідеалізм². На філософській ділянці теоретичного фронту здійснено новий поворот на основі вишого, *ленінського етапу* в філософії, і все це під безпосереднім керівництвом ЦК партії і, в першу чергу, тов. Сталіна.

В своєму листі до журналу «Пролетарская Революция» завдання боротьби на історичній ділянці теоретичного фронту тов. Сталін підносить на вищий ступінь. Він розкриває контрабандистські форми боротьби контрреволюційного троцькізму, розкриває гнилий лібералізм у ставленні до нього і закликає партію до рішучої, непримиренної боротьби на теоретичному фронті.

Ми нагадали тільки деякі факти, щоб показати, як практика щоденної, буденної роботи пов'язується у тов. Сталіна з боротьбою в самих глибинах, на самих висотах теоретичної думки.

* * *

Проте, слід зазначити, що під впливом величезної керівної ролі тов. Сталіна, що виявилася після смерті Леніна, серед деяких теоретичних робітників виникли невірні, небезпечні думки. Виходячи з добрих бажань — підкреслити величезну ролю тов. Сталіна — дехто іноді каже, що, мовляв, Сталін у своїй *відмінності* відносно Леніна є теоретик будівництва й перемоги соціалізму в одній країні. Наче Ленін не був теоретиком будівництва соціалізму в одній країні, як безпосереднього звена в цілому ланцюгу світової пролетарської революції!

Це принципово невірна, шкідлива «теорія». Тов. Сталін є теоретик тієї самої доби, як і Ленін, теоретик доби імперіялізму і пролетарських революцій. Будівництво соціалізму в одній країні, теоретично обґрунтоване

¹ Тут і даліше цитуємо з «Питання ленінізму», видання «Пролетар» 1931 року.

² У своїх керівних вказівках під час розмови з представниками партосередку Інст. червоної професури.

Ленінізм, Сталін продовжував і практично здійснював ще за життя Леніна, під його безпосереднім керівництвом. Будівництво соціалізму в одній країні, що його продовжувала здійснювати наша партія вже без Леніна, під керівництвом ЦК на чолі з тов. Сталіним; *перемога* соціалізму в нашій країні під керівництвом тов. Сталіна,— все це є безпосередньо одне велике звено в ланцюгу світової пролетарської революції. Штучний відрив Сталіна від Леніна логічно приводить ось до чого: з одного боку, виходить, пібито Ленін не дав учення про можливість *перемоги* соціалізму в одній країні. В такому разі фалшивим способом впливає обмеження ленінізму, підроблення ленінізму під троцькізм. З другого боку, висуваючи тов. Сталіна як теоретика *перемоги* соціалізму в *одній* країні — в СРСР, тим самим обмежують роллю тов. Сталіна, на роллю «національного російського героя», але не проводиря світового пролетаріату.

Доречі, слід пагадати, що наші закляті вороги — соціал - фашисти і вкупі з ними контрреволюційний троцькізм, з метою дискредитувати величезні досягнення в будівництві соціалізму, що їх має наша партія на чолі з тов. Сталіним, пускаються на такий маневр: вони згідні визнавати тов. Сталіна будь - ким, тільки не ленінцем. Мовляв, після Леніна немає ленінізму; т. Сталін веде революцію до загибелі — і так далі, і тому подібне. Ось через віщо про наших «послужливих» горе - теоретиків ми маємо повну рацію сказати, що це «ведмежа послуга»; а відомо, що «услужливий медведь опаснее врага».

В чому справді є велич тов. Сталіна? Підкреслюючи «виключне значення... керівної участі в світовому комуністичному рухові» тов. Сталіна, президія ЦККІ в зв'язку з його 50 - річним ювілеєм зазначає: «В усі критичні і переламні моменти революції ви міцно стояли на бойовому ленінському посту. Комуністичний Інтернаціонал особливо цінує, що після смерті Леніна ви є найвірніший, найкріпший носитель ленінського вчення і славетних традицій більшовизму. В найтрудніші, найвідповідальніші дні ви допомагали ВКП(б) й Комінтернові правдиво й успішно застосовувати діалектичну методику ленінської класової стратегії і тактики». Непохитна вірність ленінізмові, правдиве й успішне застосування діалектичної методи в найтяжчі й відповідальні дні, в усі критичні й переламні моменти, — ось у чому виявляється велич тов. Сталіна, ось через віщо історія революційного руху й будівництва соціалізму в СРСР, історія революційного руху в світовому масштабі висунула тов. Сталіна як керманича ленінізму — прозірливого, непохитно - твердого, невтомного, який міцною рукою, на чолі ЦК партії, через усі незчисленні труднощі, твердо веде революційний пролетаріат від *перемоги* до нових *перемог*.

Тов. Сталін є теоретик тієї самої епохи, як і Ленін, епохи імперіялізму і пролетарських революцій, епохи будівництва соціалізму. Велич тов. Сталіна в тому й полягає, що він — ленінець, найвірніший з найвірніших, найтвердіший з найтвердіших, найкращий з найкращих.

* * *

Тов. Сталін, повторюємо, є теоретик тієї самої доби, як і Ленін. Проте, *теперішній відтинок* цієї доби має свої особливості і міжнародного і внутрішнього порядку. Ось чому керівництво т. Сталіна на чолі ЦК ВКП(б) і Комінтерну є не тільки збереження теорії ленінізму. Рух економіки й політики капіталізму, практика будівництва й *перемоги* соціалізму в нашій країні,— все це в новому, своєрідному виявленні вимагає відповідного теоретичного усвідомлення, вимагає теоретичної аналізи для викриття наступних шляхів розвитку. Ось чому ленінізм, як теорія, не може бути застиглим. «Марксизм — не догма, а керівництво до дії», казали його засновники. «Існує марксизм догматичний і марксизм творчий. Я стою на ґрунті останнього», — так слідом за ними каже тов. Сталін. І дійсно, ЦК

нашої партії на чолі з тов. Сталіним, з розвитком конкретного життя, не тільки зберігав ленінізм, але продовжував, творчо розвивав, збагачував теорію ленінізму, виходячи з його основ.

Огляньмо скорочено, в чому є своєрідності останнього періоду розвитку. Нечувано глибока світова криза; переплетіння кризи в промисловості з кризою в сільському господарстві; криза, що охопила не тільки Європу, але й «країну процвітання»— Америку; криза, що трясє в лихоманці весь капіталістичний світ, руйнує господарство, зубожус робітничу класу,— ось що характеризує цей своєрідний період доби імперіялізму. Ще в період відносної стабілізації капіталізму, всупереч співцям «процвітання» капіталізму, лідерам II Інтернаціоналу, глибокою ленінською аналізою Комінтерн під керівництвом тов. Сталіна теоретично передбачив цю наступну глибоку світову кризу. Комінтерн накреслив ще тоді головне завдання — більшовизації комуністичних партій Заходу, як підготовки для наступних вирішальних боїв. Отже, теорія ленінізму, розвиваючись, освітлювала шляхи класової боротьби.

СРСР успішно будує соціалізм. Найскладніше питання, що над ним працювала ще думка засновників марксизму, що його блискуче розроблення дав тов. Ленін, питання про перероблення пролетаріатом на соціалістичному шляху дрібнотоварового сільського господарства, в основному розв'язано успішно. Відповідальний стратегічний поворот партії на чолі з тов. Сталіним — суцільна колективізація мільйонів дрібних господарств і на цій основі ліквідація куркуля як класу — вся ця практика соціалістичного будівництва в своєму теоретичному узагальненні (в постаючих ЦК нашої партії і безпосередньо в творах тов. Сталіна),— все це, власне, й є продовження розвитку ленінізму.

Питання «хто - кого» в умовах СРСР вирішено остаточно в місті й на селі; СРСР завершив фундамент соціалістичної економіки, вступив у період соціалізму. Теоретичне узагальнення досвіду будівництва, теоретичне обґрунтування нових шляхів розвитку, викриття нових зрушень у класовій боротьбі і на цій основі конкретне запланування побудови безкласового суспільства в другій п'ятирічці,— все це свідчить про те, що ЦК нашої партії на чолі з тов. Сталіним *творчо* продовжує діло Леніна, розроблює ленінізм у нерозривному зв'язку теорії і практики, збагачуючи теорію ленінізму. Кінець капіталістичної стабілізації, глибока руйнацька загальна криза капіталізму і світове революційне піднесення робітничої класи, з одного боку, і величезні успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, з другого, — все це, як визнав XII пленум Комінтерну, підносить суперечності двох непримиренно ворожих систем — капіталізму і соціалізму — на вищу ступінь. Капіталізм як система загниває, капіталізм вмирає, але пацівна його класу — буржуазія — не хоче зійти з кону історії. Вона шалено готує ще одну спробу розв'язати суперечності імперіялізму за рахунок СРСР. Загроза інтервенції капіталізму проти СРСР посилюється.

Поруч з цим в наслідок всієї сукупності суперечностей значно збільшилося намагання буржуазії кожної окремої країни розв'язати труднощі насамперед «рідної» країни за рахунок інших капіталістичних країн. Тим самим збільшується націоналістично-шовіністичний чад, що теж свідчить про зростання загрози пової світової імперіялістичної війни.

Капіталістичний світ переживає нечувано глибоку загальну кризу: там іде руйнація капіталістичного господарства. В той же час СРСР, розвиваючись нечуваними темпами, вступив у період соціалізму. Це є заравом величезне досягнення в загальному ланцюгу світової пролетарської революції. Тут наочно доводиться пролетаріатові всього світу переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною, що є величезним революціонізуючим чинником. Поруч із цим, умови глибокої загальної кризи

світового капіталізму, руйнація його господарства, зростання злиднів приводить робітничу класу й трудящих до обурення проти самої системи капіталізму. Револуційне піднесення все більше зростає під керівництвом комуністичних партій. Пролетарська революція перемогла покищо в одній країні. Але наближається час розв'язу в світовому масштабі.

Словом, *наступив другий тур вирішальних класових боїв за світову пролетарську революцію, другий тур революцій і воєн.*

ВКП(б) і Комінтерн після смерти Леніна пізнали в тов. Сталіні свого найкращого проводиря, який «в усі критичні й переламні моменти революції... твердо стояв на бойовому ленінському посту» (Презид. ВКП(б)). В ці моменти класа перевіряє своїх проводирів, своїх теоретиків і кращого з них висуває на перше місце. Таким став тов. Сталін.

* * *

Пам'ятаючи заповіт Леніна (в листі до журналу «Под знаменем марксизма») про розроблення матеріалістичної діалектики на зразках сучасності, ми маємо на меті показати ці блискучі зразки матеріалістичної діалектики в творах тов. Сталіна, показати, як він продовжує розроблення, збагачує ленінізм¹.

Вважаємо за потрібне підкреслити: вивчати твори й діяльність тов. Сталіна — це значить вивчати твори й діяльність ЦК нашої партії; бо «Центральний комітет і тов. Сталін є нерозривна, єдина Ленінська цілість», як це вказує ЦК і ЦКК ВКП(б) в зв'язку з 50 - річчям тов. Сталіна.¹

!! Боротьба на два фронти за основи ленінізму, в питаннях пролетарської революції, соціальної природи радянського господарства, за соціалістичні шляхи розвитку СРСР

Перше завдання, яке після смерти Леніна припало насамперед тов. Сталінові, на чолі ЦК партії, це було — зберегти основи ленінізму в боротьбі проти відвертих ворогів типу Троцького, як і від перекрутників, що в свій час перейшли на позиції троцькізму — Зінов'єва, Камен'єва; зберегти їх у боротьбі з перекрученнями правого опортунізму. Тов. Сталін краще за всіх уловив суть ленінізму: він дав класичне визначення ленінізму, яке вже набуло прав азбукової істини.

¹ В «Більшовику України» (№ 7-8 і 9-10 за 1932 рік) надруковано близьку до нашої теми роботу т. Ю. Гейнера «До вивчення діалектики в працях тов. Сталіна».

Автор так побудував свою статтю, що мусить вивчати діалектику в працях тов. Сталіна по окремим категоріям — наприклад, «категорія можливості й дійсності», «категорія загального особного, одиночного» тощо, замість узяти деякі окремі проблеми — наприклад, побудова соціалізму в нашій країні, національне питання, історія партії, тощо, і аналізом творів тов. Сталіна показати застосування, конкретизацію і творчий розвиток матеріалістичної діалектики на цьому *одноцільному* конкретному матеріалі, показати в такий спосіб усю методологію питання.

Слід пригадати, що логіка - діалектика «Капіталу» К. Маркса виявляється не способом вивчення окремих категорій, а аналізом закономірності розвитку капіталізму, де на одноцільному конкретному матеріалі і виявляється методологія Маркса — матеріалістична діалектика. Така ж є логіка - діалектика у тов. Леніна в його продовженні вчення Маркса у творі «Імперіалізм як найновіша стадія капіталізму».

Самостійне й формальним розмежуванням категорій, намагаючись охопити найбільше матеріалу щодо кожної окремої категорії діалектики, автор став на шлях надмірного нагромадження цитатного матеріалу без виявлення достатнього внутрішнього зв'язку, без достатнього показу внутрішньої, методологічної єдності. В наслідок цього, коли читаєш статтю, утворюється враження якоїсь розпливчатості, відсутності стержневого питання.

Цілковите формалістичне розмежування окремих категорій, зовсім випадкова послідовність розгляду їх приводять автора до такого становища, коли він у наслідок самої побудови роботи не має можливості в достатній мірі показати зв'язок речей та явищ, зв'язок категорій між собою, *переходи* їх. Автор навіть і не ставить собі такої мети.

Розгляньмо боротьбу тов. Сталіна із Троцьким. У Троцького в його ставленні до лєнінізму є, в основному, три періоди.

Перший період — до 1917 року. Починаючи з II з'їзду партії в організаційних питаннях (цькування Лєніна в роки після II з'їзду, в своїй теорії «Перманентної революції» — в 1905 році, сумної слави «Серп невий бльок» 1912 року, і т. д.), весь час Троцький систематично й відверто боровся проти лєнінізму. Відомо, наприклад, що в своєму листі до Чхеїдзе в 1913 році Троцький писав: «Вся побудова лєнінізму нині створена на брехні і фальсифікації і несе в себе труйну основу власного розкладу».

Другий період — починаючи з 1917 року і до 1923 — 24 р.р., період, коли Троцький фальсифікує лєнінізм під троцькізм, характеризується так:

«звинувши свої антибільшовицькі погляди і увійшовши, таким чином, у партію, троцькісти не відмовилися все таки від цих поглядів, а тому вони, ці погляди, об'являлися з особливою силою при кожному повороті партії та Комінтерну». («Відповідь т. Сталіна т.т. Олехновичу та Аристову, «Більшовик України», № 17 — 18 за 1932 рік, стор. 37).

Третій період — коли троцькістів вилучено з лав комуністичної партії, коли троцькізм

«перестав бути фракцією комунізму», коли він став «передовим загоном контр-революційної буржуазії, що веде боротьбу проти комунізму, проти радянської влади, проти будівництва соціалізму в СРСР». (З листа т. Сталіна до ред. журналу «Пролетарская революция»).

Троцький, по суті, ніколи не розумів справжнього лєнінізму. Характерне, наприклад, таке визначення лєнінізму, що його він дає у своєму творі «Новий курс»:

«Лєнінізм, як система революційної чинности, має на оці виховане міркуваннями й досвідом революційне чуття, і це чуття в галузі суспільній — те саме, що м'язове відчуття під час фізичної праці».

Виходить, каже т. Сталін, лєнінізм є «м'язове відчуття під час фізичної праці». Все це — дуже мальовниче, музичне і, коли хочете, навіть чудове; бракує тільки «дрібнички»: простого і людського визначення лєнінізму. Лєнін мав на увазі саме такі випадки особливого захоплення Троцького музичною фразою, коли писав про Троцького гіркі, але правдиві слова: «Не все те золото, що блищить. Багато блиску й шуму у фразах Троцького, та змісту вони не мають». («Про с.-д. ухил»), стор. 49.

Зовнішній блиск, брак внутрішнього, справжнього змісту — ось що характеризує методологію Троцького, цього героя крилатої фрази. Так Троцького викривав тов. Сталін.

Відомо, як тов. Сталін неодноразово підкреслював, що матеріалістична діалектика є душа марксизму - лєнінізму. Ухильники, перекрутники цього не приймають. «Лихо наших ухильників у тому, що вони не розуміють й не хочуть зрозуміти Марксової діалектики», говорить тов. Сталін. І це насамперед стосується Троцького. Характерним є виступ його на IV Менделєєвському з'їзді 1924 р. Там, що не думка, то перекручення, фальсифікація марксизму - лєнінізму. Для прикладу ми тільки покажемо, як Троцький підмінює матеріалістичну діалектику механістичною теорією «зведення». Він говорить: «У принципі нам тепер для з'ясування всіх фізіологічних явищ досить фізики та хемії... Психологія зводиться для нас в решті решт до фізіології, як ця остання — до хемії, фізики та механіки».

Отже, Троцький не розрізняє якісно принципово відмінної закономірности кожної окремої науки. Все він намагається звести до вивчення кількісного визначення механічного руху. Він заперечує, що «відношення між якістю і кількістю взаємно, що тут є взаємодія» (Енгельс, «Діалектика природи» V вид., стор. 101). Тут механістична методологія троцькізму цілковито збігається з механіцизмом Бухаріна.

Характерно, що ця механістична методологія троцькізму, яка властива йому в розумінні і природничих і суспільних явищ, своєю основою має ідеалістичні позиції. Короче кажучи, Троцький виявляє себе прибіч-

ником містичної філософії — інтуїтивізму. На цьому варто зупинитися. І тим більше потрібно, що деборінська «критика» троцькізму далеко недо-статня, вона є критика не з позицій ленінізму. Деборінці, за своєю внутріш-ньою суттю, неспроможні були викрити ідеалістичні позиції Троцького. Недарма тов. Сталін і заплямував «шкілку» Деборіна як меншовикуватий ідеалізм.

Відомий ідеолог імперіялістичної французької буржуазії Анрі - Бергсон в цілій низці своїх творів «обґрунтовував», що в основі розвитку природи, суспільства й мислення лежить «інтуїція». Філософія Бергсона — філософія інтуїтивізму — по суті своїй є містична, ідеалістична. Характерно, що спроби Бергсона способом різних фальсифікацій втриматися бодай позірно на рівні досягнень сучасної науки закінчуються банкрутством. Бергсон починає прямо називати свої таємничі думки їх власними іменами. Те, що звалось «інтуїцією», починає називатися просто «богом». Така суть філософії інтуїтивізму.

Справа не тільки в особі Бергсона. Справа в тому, що філософія інтуїтивізму є ідеологія фашизму, ідеологія французької імперіялістич-ної буржуазії. Ця остання свою ненаситну жагу до прибутку намагається одягнути темним покривом «інтуїції». З мемуарів керівних діячів імперія-лістичної війни тепер нам відомо, що навіть такі «грубі солдати» імперія-лістичної війни, яким бракує часу філософувати, як фельдмаршал Фош, керівник французького генерального штабу, і той спирається на «інтуї-цію». Він вважає, що імперіялістична війна є боротьба «французької інтуїції» з німецьким інтелектуалізмом.

А тепер послухаємо, що говорить з приводу «інтуїції» другий «фельд-маршал» сучасного соціал-фашизму — Троцький. Ніде інше, як в своєму збірникові статтів «Про Леніна», Троцький писав: «Ясна наукова систе-ма, матеріалістична діалектика, для дії того історичного розмаху, який припав на долю Леніна, необхідна, але недостатня. Тут потрібна ще та під-спудна творча сила, яку ми називаємо інтуїцією». («Про Леніна», стор. 148). Це прямо списано у фашиста Бергсона з його книги «Творческая эволюция».

Отже, ідеолог французької імперіялістичної буржуазії, ідеолог фа-шизму — філософ Анрі - Бергсон; практичний діяч — керівник французько-го генерального штабу імперіялістичної війни — фельдмаршал Фош, і «генерал» од соціал-фашизму Троцький — всі в кардинальних і вирі-шальних проблемах філософії зійшлися на цілковито спільній позиції — на «інтуїції», злилися до купи.

І тут — в світлі філософських проблем — ще глибше виявляється той факт, що троцькізм є передовий загін контрреволюційної фашистської буржуазії, як це вірно і рішучо в свій час викрив ЦК нашої партії на чолі з тов. Сталіним.

Між іншим кажучи, для троцькізму не дивно, коли він стає на позиції інтуїтивізму: кому фактично допомагаєш, за тим і співаєш. Не дивно, коли Троцький сам деклямує за «інтуїцію». Але, як видно з наведеної цитати, філософію інтуїтивізму він намагається причепити до Леніна. Спросто-вувати цей явний наклеп немає рації. Цей факт тільки ще раз свідчить, як безмежно нахабство Троцького щодо фальсифікації ленінізму.

Сталін рішучо бореться проти представників II Інтернаціоналу, зо-крема проти визначення ленінізму, як застосування марксизму до своєрід-них російських умов, бо це заперечує Інтернаціональний характер лєні-нізму, зводить лєнінізм до російської національної обмеженості і відповідає потребам соціал-фашистів, що відкидають досвід російської пролетар-ської революції, як одну із ланок світової революції, відкидають досвід будівництва соціалізму в нашій країні.

Сюди ж потрапляє і Зінов'єв, який каже, що «ленінізм — не є марксизм доби імперіялістичних воєн і світової революції, яка безпосередньо поча-лася в країні, де переважає селянство». Виходить, що лєнінізм не є наука

для таких капіталістичних країн, як Німеччина, Англія тощо, де селянство не переважає. Виходить, що ленінізм має обмежене, виключно російське значення.

«Це значить,— каже тов. Сталін,— перетворювати ленінізм з інтернаціональної пролетарської науки на продукт російської самобутності. Це значить — лити воду на млин Бауєрові та Кавтському, що заперечують придатність ленінізму для інших країн, розвиненіших з погляду капіталістичного». («Питання ленінізму», стор. 169).

Безумовно, селянське питання в ленінізмі взагалі, і зокрема для такої країни, як Росія, де селянство переважає, має дуже важливе значення. Але «основне питання ленінізму, його вихідна точка, його підвалина є питання про диктатуру пролетаріату» (Сталін, «Питання ленінізму», стор. 170). Селянське питання, питання про союз пролетаріату з трудовим селянством є похідне питання,— так учить тов. Сталін.

Коли б у ленінізмі підвалиною була не диктатура пролетаріату, а селянське питання, тоді:

«Ленін не був би найвидатнішим пролетарським ідеологом, яким він, безперечно, є, а був би звичайний «селянський філософ», як його частенько змальовують закордонні обивателі (там же).

Ленін — селянський філософ: ось який висновок логічно випливає з визначення ленінізму в Зінов'єва.

Не зрозумів суті ленінізму й т. Бухарін. На урочистому засіданні Комуністичної Академії 17/II 1924 року, торкаючись методології марксизму, він казав, що «ленінізм є повне повернення до того марксизму, що його зформулювали сами Маркс і Енгельс». За Бухаріним, Ленін не розвинув, не збагатив методу Маркса - Енгельса. Бухарін уявляє її як застиглу. Ленін, виходить, тільки поновив марксизм, не більше!

Нагадаємо також, що апологет найгірших сторін творчості Плеханова — Деборін — у своїй брошурі «Ленін як мислитель» доводив, що Ленін, в першу чергу, власне, не мислитель, не теоретик, а практик, проводир.

* * *

На цьому тлі нерозуміння, перекручення, фальсифікації ленінізму чітко виявляється велетенська постать тов. Сталіна, який у своєму класичному визначенні зумів міцно схопити саму суть, самий стрижень ленінізму,

Борячись з перекрученнями, тов. Сталін учить, що ленінізм утворився на ґрунті світового імперіялізму, що ленінізм є «узагальнення досвіду революційного руху всіх країн»; основи теорії і тактики ленінізму придатні і обов'язкові для пролетарських партій усіх країн. «Більшовизм,— наводить тов. Сталін слова Леніна,— є зразок тактики для всіх» («Питання ленінізму», стор. 70). Таке є інтернаціональне значення ленінізму.

Тов. Сталін також бореться проти «безглузлого й банального поділу Марксової науки на дві частини» і проти визначення ленінізму, як лише відродження революційних моментів «раннього» марксизму в порівнянні з марксизмом пізнішим, коли він нібито зробився поміркованим, не революційним.

«Ленінізм не тільки відродив марксизм, але зробив ще крок уперед, розвинувши марксизм далі, в нових умовах капіталізму і класової боротьби пролетаріату». «Ленінізм є марксизм доби імперіялізму і пролетарської революції. Точніше: ленінізм є теорія і тактика пролетарської революції взагалі, теорія і тактика диктатури пролетаріату, зосібна» (Сталін, «Питання ленінізму», стор. 4). «На ділі метода Ленінова є не тільки відновлення, але й конкретизація та дальше розвинення критичної і революційної методи Марксової та його матеріялістичної діалектики (там же).

Таке класичне визначення ленінізму тов. Сталіна є єдино правдиве, бо воно вірно охоплює багатобічне значення ленінізму в його найголовніших

частинах, а саме: 1) Воно не обмежує ленінізм простим поновленням революційного вчення Маркса. Воно підкреслює, що ленінізм, власне, і є марксизм, але в своєму новому розвитку відповідно до нової епохи. 2) Це визначення добре висвітлює історичне коріння ленінізму відповідно до нової доби, до імперіялізму, а значить, тим самим відкидає думку перекрутників і фальсифікаторів типу Троцького про те, що ленінізм виник після імперіялістичної війни. 3) Це визначення ленінізму стосується до світового капіталізму — до імперіялізму в цілому, до всіх окремих країн, а не тільки до умов «російської обмеженості». Інак кажучи, воно визначає суто інтернаціональний характер ленінізму. 4) В ньому підкреслені вузлові, вирішальні питання для світового революційного пролетаріату в його боротьбі за соціалізм: це — пролетарська революція і диктатура пролетаріату. 5) Це визначення висвітлює бойовий, войовничий, суто партійний характер марксизму - ленінізму, оскільки в ньому підкреслена вища форма революційної діяльності пролетаріату — пролетарська революція і диктатура пролетаріату, як способи насильного знищення капіталізму і революційної побудови в класових боях соціалізму.

«Більшовизм і ленінізм — єдине суть. Це дві назви одного предмету», — каже тов. Сталін («Об опозиции», стор. 122).

Більшовизм, як політична, партійна течія, як політична партія, більшовизм — ленінізм, як світогляд, теорія і методологія революційного пролетаріату, — єдине суть.

Можливість побудови соціалізму в одній країні

Троцькізм найчіткіше оформився, а «нова опозиція» виникла в період 1923 — 27 року, характерний тим, що хвиля пролетарських революцій на Заході тимчасово зупинилася, закінчившись поразкою 1923 року в Німеччині. В революційному русі почався відплив.

Зруйнована імперіялістичною війною економіка капіталізму почала швидко поновлюватись. Наступив період часткової і тимчасової стабілізації капіталізму, що відбулося для СРСР спробами політичної та економічної блокади. Збільшилася загроза нападу на СРСР. Такі були зовнішні умови.

В СРСР тоді тривав відбудовний період, період розгортання непу, а потім перехід від періоду відбудовного до періоду реконструкції. «Перехід же нашої країни від періоду відбудовного до періоду реконструкції промисловості й господарства взагалі на основі вищої техніки і боротьба між капіталістичними та соціалістичними елементами нашого господарства, що чимраз ускладнюється, в зв'язку з цим створюють труднощі внутрішнього порядку» (Резолюція XV партконференції). В таких умовах троцькізм (і «Нова опозиція», що перейшла на позиції троцькізму) відбивав власне, вплив непролетарських елементів, що в деякій мірі зміцнились у відбудовному періоді непу.

Троцький ніколи не кидав своєї «лінії», що в її основі лежить його теорія «перманентної революції». До 1917 року він відверто виступав проти ленінізму. В більшовицьку партію він прийшов, як зазначав тов. Сталін, із своєю тимчасово прихованою троцькістською концепцією.

Переможна пролетарська революція відбулася під керівництвом лєнінської партії. Відверто виступати проти неї не можна було, бо партія завоювала величезний авторитет широких мас працюючих. Ось через віщо, продовжуючи свою стару боротьбу з лєнінізмом, Троцький змінює тільки форми цієї боротьби. Звинувши свої погляди, але не відмовляючись від них, він намагається фальсифікувати лєнінізм під троцькізм. Звідси його «теорія», що більшовизм у 1917 році «перезброївся» під троцькізм, «теорія» про те, що революція 1917 року відбулася не за вченням Леніна

про переростання буржуазно - демократичної революції в пролетарську, а за схемою його, Троцького: «без царя, а уряд робітничий».

Тут основні трудові маси селянства висвітлюються як контрреволюційна сила щодо участі в пролетарській революції, в-будівництві соціалізму, і значить можливості переможної пролетарської революції залежать виключно від допомоги переможної революції, принаймні, в основних капіталістичних країнах.

Проте, 1924 і наступні роки показали, що одночасної переможної пролетарської революції в багатьох країнах не відбулося, настала затримка на ряд років. В такому разі, за схемою Троцького, переможна революція в одній країні — в Росії—не могла вистояти «перед лицем консервативної Європи». Ось через віщо після поразки в 1923 році німецької революції, коли вже досить виявилось, що найближчі роки не дадуть пролетарської революції на Заході, Троцький виступає проти ленінізму все більш рішучо, докотившись, нарешті, до передового загону контрреволюційної буржуазії.

Так звана «нова опозиція», «що раніше боролася проти троцькізму, проти соціал - демократичного ухилу в нашій країні (Зінов'єв, Каменєв), перешла на сторону ідейних позицій троцькізму» (Сталін), щоб докотитися, нарешті, до відвертої контрреволюції (участь у групі Рютіна).

Період, що ми його відзначили, тов. Сталін називає переламним періодом «від періоду відбудівного до періоду реконструкції», «переходом до нової фази соціалістичного будівництва» («Об опозиции», стор. 312). Тут, на повороті, коли треба було творчо аналізувати нові зрушення в економіці, у класовій боротьбі, ще яскравіше виявилися антима́рксистські методологічні перекручення Троцького і майстерне вміння тов. Сталіна застосовувати матеріалістичну діалектику до зміни конкретної дійсності.

* * *

Відомо, як тов. Сталін заперечував Зінов'єву проти троцькістської теорії неможливості переможної пролетарської революції в одній країні, як він наводив цитату з «Принципів комунізму» Енгельса:

«Комуністична революція буде не тільки національною, а стане зразу повсюд цивілізованих країнах, тобто принаймні в Англії, Франції і Німеччині»),

як тов. Сталін доводив, що це вірне твердження Енгельса на той час, для доби висхідного капіталізму, в нових конкретних економічних і політичних умовах — в епоху світового імперіялізму, що загниває, в епоху пролетарських революцій — відпадає.

Соціал - демократи II Інтернаціоналу, вкупі з Троцьким, не розуміють справжньої суті імперіялізму, якісної відміни його від передмонополістичного капіталізму. Методологія їх полягає в тому, що, замість аналізу конкретної дійсності в умовах певного часу і при певних обставинах, як того вимагає матеріалістична діалектика, вони беруть формули Енгельса, що відповідали добі висхідного капіталізму, і механістично переносять їх у принципово нові обставини. Це й є так званий «догматичний марксизм» II Інтернаціоналу і Троцького, або «цитатний марксизм» Зінов'єва, що виступаючи проти нього тов. Сталін заявив себе борцем за творчий марксизм.

Завдання діалектичного пізнання полягає в тому, щоб чимраз глибше проникати в сутність речей і явищ. Щоб зрозуміти окремі явища, окрему річ, треба вивчати всі її зв'язки, всі її опосередкування, інак кажучи, її загальні умови існування. «Розгортання всієї сукупності моментів дійсності NB — суть діалектичного пізнання», — каже тов. Ленін (IX Ленінський збірник, стор. 141).

І дійсно, аналізуючи капіталізм у своєму творі «Імперіялізм як най...

новіша стадія капіталізму», Ленін розкриває всю оцю сукупність моментів нової дійсності, він каже про «перехід кількості в якість, перехід розвиненого капіталізму в імперіялізм» (Ленін, твори, том XIII, ст. 306, I вид.), як свою останню стадію, що після неї, через пролетарську революцію, здійснюється перехід до соціалізму.

Продовжуючи Леніна в боротьбі проти різних перекруток у своєму творі «Про основи ленінізму», щодо умов пролетарської революції т. Сталін каже:

«Раніше до аналізу передумов пролетарської революції підходили здебільшого з погляду економічного стану тієї чи іншої окремої країни. Нині цей підхід уже недостатній. Тепер слід підходити до справи з погляду економічного стану всіх або більшості країн, з погляду стану світового господарства, бо окремі країни і окремі національні держави перестали бути самодостатніми одиницями, перетворилися на ланки єдиного ланцюга, що його звать «світове господарство». Ба старий «культурний» капіталізм переріс в імперіялізм, а імперіялізм є всевітня система фінансового поневолення, колоніального пригнічення купкою «передових» країн величезної більшості населення землі.

Раніше звичайно говорили про наявність або брак об'єктивних умов пролетарської революції в окремих країнах — або точніше, в тій чи цій розвиненій країні. Нині цей погляд уже недостатній, нині слід говорити про наявність об'єктивних умов революції в усій системі світового імперіялістичного господарства, як єдиного цілого; до того ж, наявність у складі цієї системи деяких країн, це досить розвинених з погляду промислового, не може бути непереможною перешкодою для революції, якщо система в цілому, або, власне, тому, що система в цілому вже достигла для революції» («Питання ленінізму», стор. 16 — 17).

Отже, раніше до умов пролетарської революції підходили, беручи ту чи ту країну окремо. Зараз, каже тов. Сталін, капіталізм є цілість, і кожному окрему країну треба розглядати як частку цієї цілоти.

«Де почнеться революція?... «Там, де більше розвинена промисловість, де пролетаріат становить більшість, де більше культури, де більше демократії,— відповідали здебільша раніш»,— каже тов. Сталін». («Питання ленінізму», стор. 17).

І далі він критикує такий суто кількісний підхід до умов пролетарської революції в окремій країні. Оскільки в світовому капіталізмі доби імперіялізму, як цілому, об'єктивні умови революції вже дозріли, остільки окрему країну не можна розглядати відірвано від цілого. Умови для революції в ній треба розглядати, виходячи з усього цілого, з усього світового господарства.

В такому разі, виходячи із суперечностей розвитку всього цілого (за тов. Сталіним), єдиний ланцюг капіталізму може розірватися не обов'язково в найбільше промислово-розвиненій країні. «Фронт капіталізму розірветься там, де ланцюг імперіялізму слабший» (Сталін, «Питання ленінізму», стор. 18). Це може статися і в Індії, і в Німеччині. Це може статися, як сталося в нас, і в країні середньо розвиненого капіталізму, де економічні й політичні умови історично склалися найсприятливіше для боротьби революційного пролетаріату.

Пролетарська революція в цій окремій країні може бути переможною саме через те, що вона є частка єдиного цілого — світового капіталізму, який об'єктивно дозрів для революції. Загострення суперечностей між пролетаріатом і буржуазією, в окремих капіталістичних країнах; загострення суперечностей між імперіялістичними країнами за перерозподіл світу; між імперіялістами і колоніями,— все це може утворити такі обставини, коли капіталізм неспроможний придушити революцію в окремій країні.

Троцькізм не бачить усіх цих *многобічних форм* підтримки будівництва соціалізму в одній країні (як того вимагає діалектика), «не бачить усю сукупність *многорізних відносин*» (Ленін). За Троцьким, існує лише одна можлива форма підтримки переможного пролетаріату в порівняно технічно відсталій країні; це — лише державна допомога переможного пролетаріату в інших країнах. Тут у Троцького метафізична *однобічність*.

Імперіялізм є загниваючий капіталізм, і окрема його частка, що в наслідок пролетарської революції відпаде, почне свій розвиток на новій, вищій — соціалістичній — основі. Умови загниваючого капіталізму є для неї умовами, що дають їй можливість самостійного, нового — соціалістичного — розвитку.

Так, виходячи з ленінського визначення імперіялізму, на аналізі конкретної дійсності, тов. Сталін розроблює діалектику частини й цілого для з'ясування можливості переможної пролетарської революції в одній країні.

Закономірність пролетарської революції в Росії.

Чому саме пролетарська революція почалась у Росії? Соціал-фашисти II Інтернаціоналу вважають пролетарську революцію в Росії незаконним явищем, через техніко-економічну відсталість країни, що в ній переважає дрібнотоварове сільське господарство. На їх думку, Жовтнева революція є просто випадок, авантурна спроба злочинних більшовиків. Не шукаючи матеріальних причин походження таких величезних історичних подій, де беруть участь мільйони, свідомо фальсифікуючи історію, вони зводять причини виникнення пролетарської революції в Росії до простого «бажання» «авантурної купки більшовиків». Це є ідеалістична філософія.

Треба сказати, що й троцькізм (а також і «нова опозиція»), не розуміючи справжньої суті ленінського вчення про імперіялізм, а, в зв'язку з цим, не визнаючи й можливості переможної пролетарської революції в окремій країні, зокрема в Росії, теж не може дати справжнього пояснення причин виникнення революції в Росії і, по суті, базується на ідеалістичному тлумаченні.

Характерно, що в серпні 1917 року, на VI з'їзді партії, подававши звітну доповідь ЦК партії, тов. Сталін ще тоді боровся проти троцькієтського настановлення про неможливість переможної пролетарської революції і будівництва соціалізму в одній країні (в Росії). Тов. Сталін пропонував тоді з'їздові резолюцію, де в 9-му пункті зазначалося:

«Завданням цих революційних клас буде тоді напруження всіх сил для взяття державної влади до своїх рук і скерування її, в союзі з революційним пролетаріатом передових країн, до миру і до соціалістичної перебудови суспільства». Преображенський виступив проти цього ще до кінця резолюції з такою пропозицією: «Для скерування її до миру і при палвості пролетарської революції на Заході — до соціалізму» (Сталін. «На путях к Октябрю», стор. 108, Гос. Изд. 1925 р.).

За редакцією Преображенського виходить, що скерування державної влади пролетаріату до соціалістичної перебудови суспільства можливе тільки в разі переможної пролетарської революції на Заході. Це, власне, троцькістська теорія «перманентної революції».

З властивою йому рішучістю тов. Сталін виступив проти Преображенського:

«Не виключена можливість, що саме Росія буде країною, що проторує путь до соціалізму». «Треба відкинути віджиле уявлення про те, що тільки Європа може вказати нам шлях. Існує марксизм догматичний і марксизм творчий. Я стою на ґрунті останнього». (Там же, стор. 109). З'їзд відхилив пропозицію Преображенського¹.

Відомо, що лідери II Інтернаціоналу засвоїли декілька «застарілих догм» і самі стали їх рабами. В даному разі Преображенський зімкнувся з ними.

¹ Відомо, що правий опортунізм в особі свого лідера Бухаріна перекручує ленінізм у тому, що не бачить усіх класових розшарувань селянства — куркулів, середняка й бідняка, змішує усі їх до однієї купи. За ним, усі вони в тому числі й куркуль, «вростають» у соціалізм.

Характерно, що ще тоді, на VI з'їзді партії, т. Бухарін робив таку саму помилку. І так саме характерно, що тов. Сталін тоді ж, у 1917 році, рішучо боровся і проти Бухаріна, і проти троцькіста Преображенського — на два фронти.

В творі «Про основи лєнінізму» тов. Сталін рішучо критикує теоретичний і політичний догматизм II Інтернаціоналу:

«Замість революційної політики — німецьке філістерство і найпоміркованіше політиканство, парламентська дипломатія і парламентські комбінації». «Революційна теорія не є догма». (Лєнін). «Вона складається остаточно лише в нерозривному зв'язку з практикою справді масового і справді революційного руху» (Лєнін).

Виступаючи на основі дальшого розвитку, дальшого збагачення революційної методи марксизму - лєнінізму, його матеріялістичної діалектики, виступаючи за творчий марксизм у боротьбі проти зрадництва «проти догматизму II Інтернаціоналу, в боротьбі з троцькізмом і різними перекрутниками, тов. Сталін дає марксистську аналізу дійсности щодо закономірности переможної пролетарської революції в Росії.

«Царат — це військово - фєвдальний імперіялізм» (Лєнін). Царат був зосередженням найшкєдливіших рис імперіялізму у квадратному степені. Росія була вузловою точкою всіх цих суперечностей імперіялізму (Сталін, «Питання лєнінізму», стор. 6).

Нерозкладений буржуазною демократією, молодий, але найбільше пригнічений, пролетаріят Росії був найбільше революційним. На чолі він мав найкращу революційну партію більшовиків. Пригнічене не тільки буржуазією, але й головним своїм класовим ворогом — поміщиками, селянство стало революційним спільником пролетаріяту. Ворог пролетарської революції, буржуазія, не маючи повної влади за царату, була менше досвідчена в боротьбі з пролетаріятом, ніж буржуазія західноєвропейських країн.

Ось через віщо

«Росія була вагітна революцією більше, ніж будь - яка інша країна, і тільки вона наслідком цього вирішила ці суперечності революційним способом» (Сталін, «Питання лєнінізму», с. 6).

Ось через віщо саме в Росії ланка імперіялістичного ланцюга була найслабшою.

В даному разі тов. Сталін застосовує діалектику загального і особливого, специфічного. Загальне — в тому, що світовий капіталізм для світової пролетарської революції дозрів. Оскільки мало можлива така революція, як одноразовий акт в усіх або, принаймні, у вирішальних країнах капіталізму, доводиться відповісти на запитання: якій країні припадає почати світову пролетарську революцію?

Виступаючи проти суто кількісного підходу, що революція повинна початися там, де більше розвинена промисловість, де більше демократії тощо, тов. Сталін учить аналізувати конкретну історичну дійсність окремої країни в умовах загального, викривати специфічне, особливе, і тільки на базі такої теоретичної аналізи намічати стратегію й тактику класової боротьби.

До розв'язу питання, звідки почнеться пролетарська революція, не можна підходити абстрактно, лише із загальних настановлень: там, де більше розвинений капіталізм, де більше організований пролетаріят тощо. Матеріялістично пророблюючи діалектику Гєгєля, Лєнін писав:

Прекрасна формула: «Не тільки абстрактне загальне, але загальне таке, що втілює в себе багатство особливого, індивідуального, окремого (все багатство особливого й окремого?) Чудово! (IX Лєнінський збірник, стор. 35).

Отже, в пізнанні дійсности — в речах і явищах — треба бачити не тільки загальне, але слід розкривати все багатство особливого, індивідуального, окремого, втіленого в загальне.

Розкриваючи оце «багатство особливого» Росії в загальних умовах капіталізму, що дало їй підставу першій розпочати світову пролетарську революцію і перемогти в боротьбі, продовжуючи Лєніна, тов. Сталін тим самим розроблює, конкретизує матеріялістичну діалектику.

Зовнішні умови та внутрішні можливості побудови соціалізму в СРСР

Троцькізм обвинувачував партію в національній обмеженості, в забуванні інтернаціональних інтересів. Зокрема, Зінов'єв посилався на ту частину тез XV конференції ВКП(б), де говориться про можливість побудови соціалізму в одній країні, штучно відриваючи це питання від загальних умов міжнародного розвитку, від зв'язків із світовою пролетарською революцією.

«Зінов'єв хибує в питаннях методології,—казав тов. Сталін,— плутається між трьох дерев і видає власну плутанину за дійсність. Бухарін каже (в даному разі він каже вірно—М. Н.), що питання будівництва соціалізму не можна плутати з питанням про створення гарантії від інтервенції в нашу країну, питання внутрішні з питаннями зовнішніми. Бухарін зовсім не каже, що питання внутрішні не зв'язані з питаннями зовнішніми, з питаннями міжнародними. Він каже тільки те, що питання першого порядку не можна плутати з питаннями другого порядку. Це — основна і елементарна вимога методології. Хто ж тут винен, коли т. Зінов'єв не розуміє елементарних питань методології». (Сталін, «Про с.-д. ухил», стор. 104).

Далі тов. Сталін показує, як при аналізі конкретної дійсності треба користуватися марксистсько-ленінською методологією, як треба викривати суперечності розвитку.

«Ми виходимо з того, що наша країна являє два ряди суперечностей: суперечностей внутрішнього порядку і суперечностей зовнішнього порядку. Суперечності внутрішнього порядку насамперед полягають у боротьбі соціалістичних і капіталістичних елементів за керування селянством. Ми кажемо, що ці суперечності ми маємо подолати своїми власними силами. Ми можемо перемогти капіталістичні елементи нашого господарства, притягнути до соціалістичного будівництва основні маси селянства і збудувати соціалістичне суспільство.

Суперечності зовнішнього порядку полягають у боротьбі між країною соціалізму та капіталістичним оточенням. Ми кажемо, що розв'язати ці суперечності власними силами ми не можемо, що для розв'язання цих суперечностей потрібна перемога соціалізму принаймні в кількох країнах. Саме тому ми й кажемо, що перемога соціалізму в одній країні є не самоціль, а підмога, засіб і знаряддя для перемоги пролетарської революції по всіх країнах» (там же, стор. 104-105).

Питання про внутрішні і зовнішні суперечності є, власне, питання взаємодії. «Взаємодія — ось насамперед, що ми спостерігаємо», каже Енгельс. І далі:

«Лише з цієї універсальної взаємодії ми приходимо до реального кавзального відношення. Щоб зрозуміти окремі явища, ми повинні вирвати їх із загального зв'язку і розглядати їх ізольованим способом, а в *такому разі* рухи, що змінюються, з'являються перед нами — один як причина, другий як дія» («Діалектика природи»).

Отже, взаємодію насамперед ми спостерігаємо, підходячи до вивчення дійсності. Але вона в той же час дуже загальна. Категорія взаємодії в своєму загальному значенні не дає достатньої підстави для пізнання дійсності. Все на світі перебуває у взаємодії, у взаємозв'язках. «Сама взаємодія — пуста», каже Ленін (IX Ленінський збірник, стор. 151).

Не можна також взаємодію розглядати як просту суму рівноправних чинників, вибираючи самовільно ту чи ту групу чинників. Це буде еkleктика, а не діалектика. Так, як ми бачили, робив Зінов'єв.

Матеріалістична діалектика вимагає, поперше, вивчати всі взаємовідносини і опосередкування, подруге — виявляти основні тенденції розвитку даної суті, основні її суперечності — інак кажучи, основу її розвитку..

«Роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його є суть (одна з сутностей, одна з основних, коли не основна, особливостей чи рис) діалектики» (XII, Ленінський збірник, стор. 323).

Сюди насамперед скеровує увагу Ленін. Потретьє, треба вивчати ролю тих умов, що в них проходить розвиток даної основи.

Так і робить тов. Сталін, виступаючи з критикою методології Зінов'єва, який заплутався в многобічності взаємозв'язків, який однобічно й само-

вільно виривав окремі зв'язки, не розуміючи що до чого (словом, як у нього було в доповіді на XIV з'їзді партії з насмиканими самовільно без розбору часу й місця різними цитатами з Леніна).

Ось як, застосовуючи діалектику, розв'язує питання тов. Сталін. Для побудови соціалізму в СРСР внутрішні суперечності країни є *основа*.

«Ми можемо перемогти капіталістичні елементи нашого господарства, притягнути до соціалістичного будівництва основні маси селянства і збудувати соціалістичне суспільство».

Розвиток суперечностей основи — «боротьба соціалістичних і капіталістичних елементів за керування селянством» — визначає можливість побудови соціалізму в СРСР. Зінов'єв

«намагався підмінити це *основне* питання іншим питанням, питанням про посилення зусиль пролетарів передових країн для перемоги соціалізму в нашій країні», — так каже тов. Сталін (там же, стор. 110).

Проте, основу не можна розглядати цілковито відірвано від *зовнішніх умов*, що в них вона розвивається, від капіталістичного оточення. Між цією основою і цими умовами є інші суперечності — суперечності зовнішнього порядку. Треба бачити «різницю між цими двома рядами суперечностей» — інак кажучи, між суперечностями в самій основі і суперечностями між *основою і зовнішніми умовами*. Конкретно: побудова повного соціалістичного суспільства вирішується розвитком суперечностей у цій основі. Але суперечності в самій основі, «питання внутрішні», не є «не зв'язані з питаннями зовнішніми», тобто з умовами, в яких розвивається основа.

Так, у даному разі розвиток самої основи — внутрішніх суперечностей країни СРСР — відбувається у відповідних *зовнішніх умовах*, а саме в надзвичайно загострених суперечностях доби імперіялізму: а) між трудом і капіталом в капіталістичних країнах, б) між самими імперіялістичними країнами, в) між імперіялістичними країнами і пригнобленими колоніями. Все це приводить до того, що загниваючий капіталізм може виявитись нездатним знищити країну соціалізму шляхом інтервенції. Зміна зовнішніх суперечностей — зміна в умовах капіталістичного оточення (наприклад, можливість інтервенції) — може змінити розвиток самої основи; інак кажучи, може знищити будівництво соціалізму.

Таким чином, методологічна аналіза ролі *основи й зовнішніх умов у діяльності взаємодії* з'ясовує можливість побудови соціалізму в одній країні.

Проте, не досить сказати тільки про ролі зовнішніх умов для основи — інак кажучи, про ролі капіталістичного оточення для побудови соціалізму в одній країні. Не можна забувати про зворотний вплив основи на зовнішні умови — інак кажучи, будівництво соціалізму, в одній країні є революціонізуючий чинник для інших країн, країн капіталістичного оточення.

Зінов'єв і тут не розуміє методологічну сторону справи. Розв'язання питання про ролі основи — про можливість побудови соціалізму в умовах капіталістичного оточення — спонукає його метафізично відірвати основу від зовнішніх умов. Інак кажучи, він обвинувачує партію в тому, що, будуючи соціалізм в одній країні, вона хибує на національну обмеженість, забуває інтернаціональну справу — світову пролетарську революцію. Проти такого перекручення тов. Сталін боровся і на XV Всесоюзній партконференції і пізніше, наприклад, на XVI з'їзді партії. Торкаючись взаємини між СРСР та капіталістичними державами, він казав:

«Правда, ця суперечність не є суперечність середкапіталістичного порядку. Вона є суперечність між капіталізмом у цілому і між країною, що будує соціалізм. Але це не завжди й розкладати й розкидати самі основи капіталізму» («Питання ленінізму», стор. 441).

З цього слід вивести, що не тільки основа (переможна пролетарська революція і будівництво соціалізму в одній країні) перебуває під певним впливом зовнішніх умов (капіталістичного оточення), але й сама основа має зворотний вплив, зворотню дію на зовнішні умови (на капіталістичне оточення). Вона, тобто основа, в свою чергу «розкладає і розхитує» капіталізм.

Така є *діалектика основи й зовнішніх умов* у тов. Сталіна. Вона дає змогу зрозуміти можливість побудови в СРСР повного соціалістичного суспільства, якщо зовнішні умови, зокрема інтервенція, не знищать радянську країну. Остаточна перемога соціалізму — в розумінні повної гарантії від інтервенції — вирішується тільки знищенням умов капіталістичного оточення в наслідок переможної пролетарської революції у кількох основних капіталістичних країнах.

Внутрішні можливості побудови соціалізму в СРСР. Тепер розглянемо окремо питання внутрішніх суперечностей: в якій мірі вони дають можливість побудови соціалізму в одній окремій країні — в СРСР.

Тов. Сталін майстерно розроблює ці категорії діалектики в боротьбі проти правих, у боротьбі за побудову соціалізму.

Насамперед ми хочемо зупинитися на дуже важливому питанні — можливості, як *реальної* можливості.

У своїй промові «про завдання господарників», говорячи про виконання пляну, тов. Сталін так ставить питання: «В чому полягають ці можливості, що треба для того, щоб ці можливості існували в реальності?» — І далі він каже, що для цього треба мати: 1) Достатні природні багатства, 2) Наявність влади, що мала б бажання й силу використати ці багатства на користь трудящим, 3) «Щоб ця влада користалася з підтримки мільйонних мас робітників і селян», 4) Наявність радянського ладу, 5) Наявність єдиної, досить загартованої комуністичної партії» («Питання ленінізму», стор. 513).

Зрозуміла річ, що достатні природні багатства є невідмінна умова великих темпів розвитку продуктивних сил. Але тільки «достатні природні багатства», тільки ця умова зовсім не дає реальної можливості такого розвитку. Слід нагадати хоч би Сполучені Штати Америки, де природні багатства не згірші, як в СРСР, але вони ніколи не давали таких величезних темпів, як в СРСР; і зараз, замість піднесення, США переживають глибоку загальну кризу, переживають руйнацію продуктивних сил.

Візьмімо другий приклад. Припустімо, що всі інші чотири умови існують, але немає достатніх природних багатств. Тоді знову не можна дати великих темпів розвитку продуктивних сил.

Припустімо далі, що при наявності всіх інших чотирьох умов немає єдиної загартованої партії, здатної

«спрямувати зусилля всіх кращих людей робітничої класи на одну точку і досить досвідченої для того, щоб не спасувати перед труднощами і систематично здійснювати правильну, революційну, більшовицьку політику» (Сталін).

Відома річ, що політика правого ухилу чи троцькізму не тільки не дала б можливості розвинути високі темпи розвитку господарства, а, навпаки, привела б будівництво соціалізму до загибелі.

До такого ж висновку — відсутньої реальної можливості — ми прийдемо, якщо братимемо будь-які інші з зазначених п'яти умов, без однієї (будь-якої) з них.

Отже, виходить, що ні одна з зазначених п'яти доконечних умов, взятих окремо, ні всі останні, крім однієї, ще не дають *реальної* можливості розвитку радянського господарства. Об'єднання всіх п'яти зазначених доконечних умов в своїй сукупності утворює *реальну* можливість розвитку продуктивних сил високими темпами.

Не раз можна почути таке тлумачення, що сама наявність радянського господарства це й є, власне, все потрібне для перетворення можливості на дійсність. Це невірно, це є підміна реальної можливості здійсненням можливості. Як же це питання розв'язує тов. Сталін?

«Переходжу до питання про партію. Я говорив вище про переваги радянської системи господарства перед системою капіталістичною. Говорив про ті колосальні можливості, що їх дає нам наш лад у боротьбі за цілковиту перемогу соціалізму. Говорив про те, що без цих можливостей, без використання цих можливостей ми не могли б домогтися тих успіхів, що їх ми здобули за минулий період.

Але ось запитання: чи зуміла партія як слід використати можливості, що дає нам радянський лад» («Питання ленінізму», стор. 485).

Радянський лад, умови диктатури пролетаріату — це тільки реальні умови, які, даючи лише частки соціалізму, творять *реальну можливість* побудови повного соціалізму.

«Праві опортуністи твердять, що не забезпечує нам перемогу соціалізму; отже, можна не турбуватися про темп індустріалізації, розвиток радгоспів, колгоспів і таке інше, бо перемога забезпечена порядком, так би мовити, самопливу. Це, звичайно, невірна й безглузда річ. Говорити так — значить заперечувати роллю партії в будівництві соціалізму, заперечувати відповідальність партії за це будівництво. Ленін зовсім не казав, що не забезпечує нам перемогу соціалізму. Ленін казав тільки про те, що «економічно й політично не цілком забезпечує нам *можливість* побудувати фундамент соціалістичної економіки. Але можливість не є ще *дійсність*».

«Отже, виходить, що треба точно відрізнити *можливості*, які є в нашому ладі, і *використання* цих можливостей, перетворення можливостей на *дійсність*».

Виходить, що цілком припустимі випадки, коли можливості для перемоги є, а партія не бачить цих можливостей або не вміє їх як треба використати, так що замість перемоги може вийти поразка» («Питання ленінізму», стор. 485 — 486).

І далі Сталін підкреслює потребу опанування техніки для перетворення можливості на дійсність.

Радянське господарство самопливом не забезпечує перемогу соціалізму. Неп, радянський лад, диктатура пролетаріату утворюють реальні умови, які дають реальну можливість побудови повного соціалістичного суспільства в щораз більшому її наближенні до дійсності. *Перетворення можливості в дійсність* *доконує партія*. Невикористання партією всіх можливостей може привести не до перемоги, а до поразки соціалізму, може знищити й самі реальні можливості побудови соціалізму. Тільки вірне, міцне керівництво нашої партії, використання всіх можливостей забезпечує побудову соціалізму в одній країні.

«Партія, з'єднавшись на основі соціалістичних перспектив нашого будівництва, це та сама підойма, яка так потрібна тепер, щоб зрушити вперед соціалістичне господарство в нашій країні» (Сталін, «Про с.-д. ухил», стор. 72).

«Тільки вірна генеральна лінія могла дати нам перемогу», так казав тов. Сталін на XVI з'їзді партії.

Партія не є установа, що дає лише поради господарському будівництву, як намагаються тлумачити бюрократичні елементи деяких господарських організацій. Партія не є тільки орган, що дає директиви, споглядаючи господарське будівництво. Ні, партія це підойма, щоб посувати вперед будівництво соціалізму. «Партія — бойовий штаб пролетаріату» (Сталін). Вона керує, вона безпосередньо працює коло будівництва; вона провадить генеральну лінію, перевіряє її виконання і сама безпосередньо здійснює її в повсякденній практичній роботі, стоячи на чолі широких мас пролетаріату. Словом, партія це є фокус, де концентрується вся відповідальність за побудову соціалізму. Ось чому, йдучи за Леніним, тов. Сталін наводить висловлення Леніна про те, що «наша програма партії не може лишитися тільки програмою партії. Вона повинна перетворитися на програму нашого господарського будівництва, інакше вона непридатна і як програма партії».

Так визначає ролі партії тов. Сталін, розроблюючи категорії можливості й дійсності, визначаючи *перетворення* одного на друге.

* * *

Троцькізм (і «нова позиція»), як відомо, заперечували можливість побудови повного соціалістичного суспільства.

Правий опортунізм формально визнавав можливість такої побудови, але по суті теорія його приводила до неможливості побудови соціалізму.

Зупинімося на умовах зародження правого ухилу. Він виник і оформився в 1927 — 29 р.р.

Зовнішні умови капіталістичного оточення тоді позначилися швидкою технічною реконструкцією. Капіталізм тимчасово міцнів. Проте, самий процес репродукції капіталізму репродукував також і збільшення суперечностей його розвитку. «Така є діалектика розвитку капіталізму в даний історичний момент», казав тоді (в 1927-р.) тов. Сталін.

СРСР в значній мірі використав перепочинок, коли капіталізм віддався переважно «своїм» справам. Зміцнивши соціалістичний сектор, СРСР делалі збільшував його вплив на дрібнотоварову селянську стихію.

Проте, і тут, у внутрішніх справах, двобічний процес розвитку радянського господарства привів до того, що суперечності загострилися. Розпрошене село відставало від розвитку концентрованої промисловості. Поруч із ростом соціалістичної промисловості в місті, позначилося збільшення диференціації на селі. В деякій мірі зміцнів куркуль, виявляючи посилений опір (хлібні труднощі тощо). Загострені суперечності розв'язуються боротьбою їх у формі клясової боротьби. Питання: «хто-кого» загострилося.

«Минулий рік (1929) був роком великого перелому», — казав тов. Сталін. Настав переламний момент. Доводилося робити вибір: або посилити наступ соціалістичного сектора на капіталістичний, зробити крутий перелім у темпах індустріалізації, за перероблення дрібнотоварового господарства на соціалістичному шляху, або ж... відступити.

Партія обрала перший шлях — шлях наступу. Під тиском дрібнобуржуазної стихії і, зокрема, куркуля частина партії захиталася. Утворилася опозиція правого опортунізму на чолі з тов. Бухаріним, яка, замість розв'язання суперечностей посиленою боротьбою, розвинула цілу свою концепцію, яка по суті діла зводилася або до намагання урівноважити суперечності, які не врівножуються, або просто до відвертого пасування перед труднощами, до відступу.

Давніше питання про можливість побудови соціалізму знову повстало, тільки в іншій формі. Правий ухил виявляється далі як головна небезпека.

* * *

Спочатку щодо троцькізму. У своїй боротьбі проти партії він розвинув цілу концепцію. Нагадаємо тут слова тов. Сталіна про так звану «нову опозицію».

«Я гадаю, — казав тов. Сталін, — щоневіра в перемогу соціалістичного будівництва є основна помилка нової опозиції. Помилка ця, на мій погляд, основна, бо з неї випливає решта помилок нової опозиції. Помилки нової опозиції в питанні про НЕП, про держкапіталізм, про природу нашої соціалістичної промисловості, про ролі кооперації за диктатури пролетаріату, про методи боротьби з куркульством, про ролі й питому вагу середнього селянства, — всі ці помилки є похідні від основної помилки опозиції, від невіри в можливість побудувати соціалістичне суспільство силами нашої країни. Що таке невіра в перемогу соціалістичного будівництва в нашій країні?»

Це, насамперед, брак певності щодо того, що основні маси селянства можна ширити, в наслідок певних умов розвитку нашої країни, до справи соціалістичного будівництва.

Це, подруге, брак певності щодо того, що пролетаріат нашої країни, маючи в своїм розпорядку командні висоти народнього господарства, здатний притягти основні маси селянства до справи соціалістичного будівництва.

З цих тез мовчазно виходить опозиція у своїх теоріях про напрямки нашого розвитку. Однаково, чи робить вона це свідомо чи несвідомо» («Питання ленінізму», стор. 202)

Отже, невіра в перемогу соціалістичного будівництва, в здатність пролетаріату керувати селянством, в здатність селянства працювати під керівництвом пролетаріату (що власне дві сторони одного питання, як каже тов. Сталін), оце є суть антимарксистської концепції троцькізму.

«Явище є прояв суті», учить Ленін (IX збірник, стор. 169). Перекручення опозиції в питаннях про НЕП, про ролі кооперації тощо — похідні від першого, від самої суті, каже тов. Сталін. Інакше кажучи, вони є лише форми вияву самої суті.

Зрозуміло, що викриття суті троцькізму, розкриття діалектичних категорій *суті та форми її проявлння* відразу викривають політичне лице троцькізму і тим самим значно полегшують партії і широким масам робітничої класи боротьбу з ним, разячи його, так би мовити, в саме серце, і в теоретичних і в суто практичних питаннях.

Зрозуміла річ, що невіра в здатність пролетаріату керувати селянством і в здатність селянства працювати під проводом пролетаріату є, власне, дві сторони одного питання — питання про середнє селянство.

Соціал-фашисти II Інтернаціоналу, відкидаючи матеріалістичну діалектику, не можуть викрити справжній розвиток, як внутрішню боротьбу суперечностей. Предмети і явища вони розглядають однобічно. Це властиве й Троцькому, зокрема в питаннях селянства.

Середняцтво є дрібне товарове господарство. Воно, як товарове, має капіталістичну тенденцію, і через те є однотипне з господарством капіталістичним. Але сказати тільки так — це зовсім не досить для розуміння справжнього розвитку історично-конкретного суспільства, для визначення тієї ролі, яку в цьому процесі має селянство.

Селянство не є якась застигла, мертва річ. Селянство є історична категорія і в процесі розвитку суспільства воно *змінює* свою внутрішню суть.

«Троцький має нахил дивитися на середнє селянство, як на «річ у собі», — каже тов. Сталін, — як на щось статне і раз на все дане. Та більшовики ніколи так не дивились на середнє селянство». Троцькізм «підходить до питання про середнє селянство метафізично», — каже далі тов. Сталін, — «вважаючи, що середнє селянство є якась «річ у собі» і тим самим заплутує питання, перекручуючи її фальсифікуючи ленінізм» («Про с.-д. ухил», стор., 126 — 128).

Отже, середнє селянство не є якась кантівська «річ у собі», що існує поза всяким простором і часом, поза всякими історичними умовами й обставинами, поза всяким розвитком.

В боротьбі з метафізикою троцькізму тов. Сталін дає блискучий зразок застосування матеріалістичної діалектики до розуміння середнього селянства. Докладно аналізуючи основні моменти історії класової боротьби на Заході, в буржуазних революціях, і порівнюючи історичний розвиток селянства в умовах класової боротьби в Росії, тов. Сталін робить такий висновок:

«Буржуазні революції на Заході (Англія, Франція, Німеччина, Австрія) пішли, як відомо, іншим шляхом. Там гегемоном революції був не пролетаріат, бо через свою слабкість він не був і не міг бути самостійною політичною силою, а ліберальна буржуазія. Там визволив з кріпацької неволі селянство не пролетаріат, що був нечисленним і неорганізованим, а буржуазія. Там селянство йшло проти старого ладу вкупі з ліберальною буржуазією. Там селянство було резервом буржуазії. Там революція, в наслідок цього, привела до величезного збільшення політичної ваги буржуазії.

В Росії, навпаки, буржуазна революція дала діаметрально протилежні результати. Революція в Росії привела не до зміцнення, а до ослаблення буржуазії, як політичної сили, це до збільшення її політичних резервів, а до втрати нею основного резерву, до втрати селянства. Буржуазна революція в Росії висунула на перший план не ліберальну буржуазію, а революційний пролетаріат, згуртувавши навколо нього многомільйонне селянство» (Сталін, «Питання ленінізму», стор. 33).

В іншому місці тов. Сталін ставить таке питання: чи є підстава

«перетворити селянство, його виискувану більшість, з резерву буржуазії, яким воно було під час буржуазної революції на Заході і залишилося й нині, на резерв пролетаріату, на його спілчника» І відповідає: «Так, є» (там же, стор. 32).

В умовах передмонополістичного капіталізму на Заході селянство було резервом кляси буржуазії, рушійною силою буржуазної революції.

В умовах капіталізму, в його останній стадії — в епоху імперіялізму, що характеризується надзвичайним загостренням клясової боротьби, селянство перетворюється на резерв революційного пролетаріату. З резерву буржуазії — на резерв її антипода — пролетаріату, така є діалектика розвитку селянства, діалектика перетворення рушійної сили кляси.

Безумовно, що метафізикові Троцькому, вкупі з соціал-фашистами ІІ Інтернаціоналу, це не дано розуміти.

І далі: чи змінюється сама суть середнього селянства, його тенденції, його можливості розвитку в умовах капіталізму і в умовах диктатури пролетаріату? — Так, змінюється.

В умовах капіталізму середнє селянське господарство, як господарство товарове, однотипне з капіталістичним, має капіталістичну тенденцію, і тільки її. Воно диференціюється: незначна частина «підіймається» до експлуататорської ролі, до капіталізму; переважна більшість «спускається» до стану пролетаріату, або павперизується. Інших шляхів там немає.

Але в такій мірі, в якій змінюються обставини розвитку клясової боротьби, змінювалася можливість напрямку розвитку селянства, змінювалися стратегічні гасла партії щодо селянства, як важливого резерву революційного пролетаріату в його клясовій боротьбі. Відомі три гасла Леніна: 1) вкупі з усім селянством проти царату і поміщиків, неутралізуючи буржуазію — в лютневу буржуазно-демократичну революцію; 2) спираючись на бідноту, неутралізуючи середняка, борючись проти буржуазії і куркуля на селі — в Жовтневу революцію; 3) опора на бідноту, союз із середняком, обмеження експлуататорських здатностей куркуля — після переможної пролетарської революції і в першому періоді непу.

Середняк в умовах капіталізму має тільки капіталістичну тенденцію. Повстає запитання: які є підстави вважати середняка за спілчника пролетаріату в соціалістичному будівництві? Чи змінилася його соціальна суть?

Троцькізм, розглядаючи це питання однобічно, метафізично, суть соціальної категорії середнього селянства механістично переносить з умов капіталізму в умови диктатури пролетаріату, як незмінну, застиглу категорію. Наслідком є те, що середняк у Троцького отожднюється з куркулем, як про це каже тов. Сталін. Звідси Троцький і робить свій висновок, що після перемоги пролетарської революції в Росії пролетаріат стане у ворожій стосунки до «консервативного» селянства. Метафізика приводить Троцького до антиленінських політичних висновків.

Зокрема Зінов'єв, як лідер «нової опозиції», теж перекичував ленінізм, виступаючи з трошечки пом'якшеним троцькістським формулюванням про «неутралізацію» середняка в першому періоді непу.

Тоді ж, на XIV партконференції, тов. Сталін розбив його перекичення, а потім писав:

«Легко довести абсолютну ненауковість такого отожднення двох різних явищ. Середняк перед Жовтнем, коли влада в руках буржуазії, і середняк тоді, коли зміцніла диктатура пролетаріату, коли буржуазію вже зекспропрійовано, коли кооперація розвинулася і основні засоби виробництва зосереджені в руках пролетаріату — дві речі різні. Отожднювати ці дві категорії середняка і ставити їх на одному рівні — значить розглядати явища поза зв'язком з історичними умовами і розгубити всі перспективи» («Питання ленінізму», стор. 232).

Отже, у середняка, як соціальної категорії, змінюється напрямок роз-

витку — залежно від опосередкувань, від історичних умов розвитку. В умовах капіталізму середняк має капіталістичну тенденцію розвитку, і тільки її. В умовах диктатури пролетаріату, при наявності командних висот у руках робітничої класи, в середньому селянстві, хоч і залишається капіталістична тенденція, але разом народжується дещо принципово нове — можливість розвитку на соціалістичному шляху.

Відомо, як Ленін викрив оцю діалектичну двоїстість середняка за часів непу.

«Селянин, як працівник, тягне до соціалізму, воліючи краще диктатуру робітників, ніж диктатуру буржуазії. Селянин, як продавець хліба, тягне до буржуазії, до вільної торгівлі, тобто назад до «звичайного», старого, «споконвічного» капіталізму» (Ленін, том XXIV, стор. 314, вид. 1931 р.)

Виходячи з цього, тов. Сталін показує далі боротьбу суперечностей:

«Це, звичайно, справедливо — селянство несоціалістичне щодо свого стану. Але це не є аргумент проти розвитку селянських господарств у напрямі до соціалізму, коли доведено, що село йде за містом, а в місті командує соціалістична промисловість» («Питання лєнінізму» стор. 203). «Найбільша помилка «нової опозиції», — каже тов. Сталін, — є те, що вона не вірить у цей новий напрям розвитку селянства, не бачить або не розуміє неминучості цього напрямку в умовах диктатури пролетаріату» (там же, стор. 205).

Отже, нові конкретні взаємозв'язки, нові опосередкування — умови диктатури пролетаріату — змінюють напрям розвитку середнього селянства, породжуючи в ньому реальну можливість розвитку на соціалістичному шляху.

В нових умовах, в умовах диктатури пролетаріату, у селянстві утворюється реальна можливість розвитку на соціалістичному шляху, а звідси принципово позитивно розв'язується й питання про можливість побудови соціалізму в СРСР.

* * *

Бухарін теж розглядає середняка однобічно. Якщо Троцький визнає в середньому селянстві тільки стару суть — капіталістичну тенденцію, то, за Бухарініним, середняк в умовах диктатури пролетаріату цілковито поновлюється: зникає капіталістична тенденція, з'являється тільки соціалістичний шлях розвитку. Не лише середняк, навіть і куркуль самопливом «вростають» у соціалізм.

І той, і другий дивляться на речі однобічно, метафізично, за формулою: або, або. Або все старе, або все нове. І той, і другий не бачать боротьби нового, що ось народилося, із старим, що вмирає, але ще не вмерло і чинить опір новому.

За таку діалектику дійсності по-ленінському бореться тов. Сталін.

А звідси виникає й ленінське настановлення: поперше, проти Троцького, який твердить, що пролетаріат у союзі з середняком соціалізм побудувати не зможе, а подруге, проти Бухаріна, бо соціалізм будується не самопливом, а в класовій боротьбі.

«Помилка групи т. Бухаріна в питанні про середняка є в тому, — каже тов. Сталін, — що вона не бачить двоїстої природи, двоїстого становища середняка між робітничою класою і капіталістами, «Середняк є класа, що хитається», — казав Ленін. — Чому? — Бо середняк, з одного боку, працівник (це наближає його до робітничої класи), а з другого боку — власник (це наближає його до куркуля). Звідси: хитання середняка. І це вірно не лише теоретично; це хитання виявляється також на практиці, щоденно, щогодинно» («Питання лєнінізму», стор. 358).

Середняк, за Бухарініним, є щось ціле, одностайне. Тов. Сталін по-ленінському виявляє внутрішню суперечливість соціальної природи середняка, показує справжню суть середняка, як єдність боротьби протилежностей.

Невірне, одностороннє розуміння середняка у Троцького й Бухаріна приводить їх до невірнього, шкідливого розуміння також і класових співвідшень. Якщо середняк, за Троцьким, має тільки капіталістичну тенденцію і не має можливості соціалістичного розвитку, він обов'язково матиме непримиренні ворожі стосунки, антагоністичну класову боротьбу з пролетаріатом, що має соціалістичну тенденцію. Отже, для пролетаріату цілковито відпадає будь-яка можливість співробітництва з середняком, відпадає можливість побудови соціалізму.

У Бухаріна метода інша, він іде з прямо протилежного боку, але наслідки виходять ті самі. Якщо капіталістична тенденція у середняка відпадає, а залишається тільки тенденція соціалістичного розвитку, то, значить, середняк сам собою, без боротьби, самопливом піде по соціалістичному шляху. Більше того: Бухарін змішує докупі і бідняка, і середняка, і куркуля.

«При характеристиці селянства у нього випадає факт диференціації, зникає кудись наявність соціальних угруповань і лишається тільки одна сіра пляма, що звється село» (Сталін).

Пригадайте, що за 12 років перед цим, на VI з'їзді партії в 1917 році, як ми вже згадували, тов. Сталін боровся проти такої ж помилки Бухаріна.

«Зрозуміло, що такий погляд на селянство є докорінно помилковий погляд, несполучний з лєнінізмом» («Питання лєнінізму», стор. 356).

Загубивши лєнінську аналізу щодо селянства, змішуючи все докупі, у своєму творі «Путь до соціалізму» тов. Бухарін розвинув цілу теорію вrostання в соціалізм не тільки дрібнотоварових середняцьких господарств, а навіть і капіталістичних. Словом, у Бухаріна виходить «мирно-спокійно-свобідно-веселе вrostання старого свинства в соціалістичне суспільство» (Енгельс).

«Капіталісти міста й села, куркулі й концесіонери, які вrostають у соціалізм, — ось до якої дурниці добалакався тов. Бухарін. Ось до якої нісенітничі приводить теорія тов. Бухаріна. Проти кого ж треба вести боротьбу, найгострішу форму класової боротьби, коли капіталісти міста й села вrostають у систему диктатури пролетаріату» («Питання лєнінізму», стор. 351).

Виходить, що такої класи немає, лєнінське «хто — кого» відпадає.

«Досі ми, марксисты - лєніні, думали, що поміж капіталістами міста й села, з одного боку, і робітничою класою, з другого, існує непримиренна протилежність інтересів. На цьому саме й ґрунтується марксистська теорія класової боротьби. А тепер, згідно з теорією Бухаріна про мирне вrostання капіталістів у соціалізм, все це йде перевертом, непримиренна протилежність класових інтересів експлуататорів та експлуатованих зникає. Експлуататори вrostають у соціалізм. Теорія Бухаріна про вrostання куркулів у соціалізм являє собою, таким чином, відхід від марксистсько-лєнінської теорії класової боротьби. Вона наближається до теорії катедр — соціалізму» (там же, «Питання лєнінізму», стор. 351 — 353).

Так, з позицій марксистсько-лєнінської методології рішуче критикує Бухаріна тов. Сталін, підкреслюючи, що в умовах будівництва соціалізму в нашій країні, в умовах перероблення середняка на соціалістичному шляху в боротьбі з його капіталістичною тенденцією, в умовах обмеження, а потім і ліквідації куркуля як класи, в таких конкретних умовах боротьба з правим ухилом і його механістичною методологією є боротьба проти головної небезпеки. Тов. Сталін доводить, що бухарінська теорія заперечує основу діалектики розвитку класового суспільства, як боротьби протилежностей.

І далі, перераховуючи помилки Бухаріна, тов. Сталін продовжує:

«Ні, ці помилки не випадкові. Вони, ці помилки тов. Бухаріна, випливали з хибної його настанови, з його теоретичних вад. Так, т. Бухарін теоретик, але теоретик він не цілком марксистський, теоретик, що йому треба довчатися, щоб бути цілком марксистським теоретиком».

Потім, зачитавши характеристику Бухаріна, дану Леніним, т. Сталін робить такий висновок: «Отже, теоретик без діалектики, теоретик-схоластик. А діалектика є душа марксизму» («Питання ленінізму», стор. 368). Так тов. Сталін викриває саме коріння методологічних збочень Бухаріна.

* * *

Розкриваючи двоїсту природу середняка, тов. Сталін по-ленінському розв'язує питання можливості побудови соціалізму. Оскільки середняк, з одного боку, власник засобів виробництва, що наближає його до куркуля і утворює в нього капіталістичну тенденцію, остільки між класою середняків і пролетаріатом є суперечності, є класова боротьба.

«А суперечності ці між пролетаріатом і селянством у цілому — хіба це не є класова боротьба, хоч вона і має досить незвичайну форму, — каже тов. Сталін. — Хіба це не справедливо, що пролетаріат і селянство утворюють ніші дві основні класи нашого суспільства, що між цими класами є суперечності, правда, такі, що їх можна розв'язати і кінець-кінцем здолати, але все таки суперечності, які спричиняються до боротьби між цими двома класами» («Питання ленінізму», стор. 136).

Отже, між двома основними класами переходової доби є класова боротьба.

Проте, діалектика вимагає вивчати не лише зміст, але й форму кожного явища в його єдності. Ленін говорив: «Форма суттєва, суть формована так чи інакше в залежності і від суті». (IX Ленінський збірник, стор. 117). У Троцького зникає категорія форми в її єдності з суттю. Класова боротьба пролетаріату, за Троцьким, одна — і щодо середнього селянства, і щодо капіталістичних елементів.

З наведеної цитати тов. Сталіна видно, що слід розрізнити різноманітні форми класової боротьби. Так, класова-боротьба між пролетаріатом і середнім селянством не є непримиренна, не є антагоністична, як боротьба проти капіталістичної класи, бо середняк, з другого боку, є працівник, що наближає його до пролетаріату і дає можливість пролетаріатові уложити союз із середняком.

Більше того: наявність того факту, що середняк під керівництвом пролетаріату (а не буржуазії) брав участь у революції, дістав землю від пролетарської влади, одержує допомогу (кредит, машини тощо) для розвитку свого господарства теж від пролетарської держави і т. д., — все це дає підставу для міцного союзу між пролетаріатом і класою середняцтва, союзу, який при правильній політиці партії, може переважити класові суперечності.

«Крім суперечностей між пролетаріатом і селянством, — каже тов. Сталін, — є ще спільні інтереси в основних питаннях розвитку, які переважають, в кожному разі можуть переважати ці суперечності, і є база, основа союзу робітників і селян» («Питання ленінізму», стор. 105).

Отже, тут є *єдність протилежностей* й (боротьба і спільні інтереси), при чому основою цієї єдності є спільні інтереси. Оскільки суперечності можуть позістати розв'язані в межах союзу, є підстава робити висновок про можливість побудови соціалізму силами цих двох основних класів переходової доби.

Не досить говорити тільки про єдність і боротьбу протилежностей. Кожен раз треба шукати ту *основу* єдності, на якій відбувається боротьба протилежностей.

В даному разі тов. Сталін, як ми бачили, визначає, що в суперечливих взаємовідносинах пролетаріату й селянства — у відносинах спільності інтересів і боротьби за окремі інтереси — *основою* є спільність інтересів. Таке важливе значення категорії *основи* надає тов. Сталін.

Проте, треба оговоритися, що спілку пролетаріату й середнього селянства не можна розглядати, як спілку двох рівнозначних класів. Селянство,

маючи капіталістичну тенденцію, має також тільки можливість соціалістичного розвитку. Ця можливість самопливом не здійснюється. Селянство — кляса, що хитається, а значить вимагає міцного керівництва. Соціалістичну тенденцію має тільки одна послідовно до кінця революційна кляса: це — пролетаріят. Ось чому тільки пролетаріят своїм керівництвом забезпечує можливість побудови соціалістичного суспільства.

«Ленінізм, безперечно, обстоює міцний союз з основними масами селянства із середняками,— каже тов. Сталін,— але не всякий союз, а такий союз із середняком, який забезпечує керівну роль робітничій клясі, зміцнює диктатуру пролетаріату і полегшує справу знищення кляс» («Питання ленінізму», стор. 357).

Крім основних кляс — пролетаріату й селянства, а також прошарку незаможних — півпролетарів села, в переходову добу існує ще не основна кляса — капіталістична (непман, куркуль). З нею пролетаріят веде непримиренну клясову боротьбу в різних залежно від умов формах, боротьбу, яка закінчується ліквідацією експлуататорських кляс.

Це в свою чергу обумовлює і характер союзу пролетаріату з селянством.

«Нам потрібна не всяка спілка з селянством, а тільки така спілка, що базується на боротьбі з капіталістичними елементами селянства» («Питання ленінізму», стор. 357).

Отже, пролетаріят у союзі з клясою середняцтва, в боротьбі з ним, проти його капіталістичних тенденцій, але на основі спільних інтересів, у союзі, де пролетаріят є керівником, у такому союзі, що будується на непримиренній боротьбі з капіталістичними елементами аж до знищення їх, така є діалектика клясових сил радянського господарства, що її в'ясував тов. Сталін, у боротьбі проти антиленінських перекручень правого й «лівого» ухилів, майстерно опанувавши і розробляючи далі марксистсько-ленінську діалектику.

(Продовження буде)

ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

1. Основні риси буржуазної культури

Капіталізм і буржуазна культура народжуються в лоні феодалізму. Буржуазія прийшла до свого панування з значними надбаннями, що їх вона створювала в процесі боротьби з феодалізмом і з його панівною ідеологією — релігією. Маючи на своєму боці історичну закономірність розвитку вищих проти феодалізму продуктивних сил, буржуазія творить на початку свого розвитку прогресивну і революційну культуру як матеріальну, так і духовну. Паровий двигун витискає на другий план механічну силу вітру, води і живої тяги, ручна праця замінюється працею машин, ремісничий лад — кооперацією і мануфактурою; в галузі свідомості буржуазія проголошує панування розуму, кокетує з атеїзмом, бореться за розвиток природознавства, висуває гасло рівності, волі й братерства і протиставить по всій лінії революційну культуру ренесансу феодалістичній середньовічній культурі монастирів і лицарських замків.

Бувши у своїй суті експлуаторською класою, буржуазія, проте, видає свою культуру за загальнолюдську, загальнозначущу і нав'язує її пригнобленим класам. З розвитком класової боротьби пролетаріату буржуазна культура стає все більш реакційною, бо продукційні відносини капіталізму стають на перешкоді дальшому розвитку продуктивних сил. Буржуазна культура епохи імперіалізму виявляє всі риси загнивання капіталізму. Вона тепер проти розвитку техніки, проти машин, проти піднесення продуктивності праці. Криза всієї капіталістичної культури, як наслідок загальної кризи капіталізму, виявляється в тому, що вона не може розв'язати проблему дальшого поступу. Наприклад, ідея Клінгенберга про побудову залізничної надмагістралі в Німеччині, ідея побудови раціональної сітки залізниць у Сполучених Штатах Америки, побудови надпотужних електропроводів тощо не можуть зреалізуватися в умовах капіталізму. Капіталісти в умовах всесвітньої кризи капіталізму мріють про поворот до ручної праці, скуповують винаходи і ховають їх у сейфи; устами буржуазного економіста Чейза вони висувають ідею про те, щоб замкнути всіх винахідників до божевільні.

«Техніка капіталізму з кожним днем все більше переростає ті суспільні умови, які засуджують трудящих на наймове рабство» (Ленін).

Для прикладу досить навести такі факти.

Коефіцієнт використання електричних станцій у 1923—30 р.р. в Сполучених Штатах і Франції дорівнює 35%, у Німеччині 25%, Англії — 21% (в СРСР біля 40%). Після початку світової кризи цей коефіцієнт у капіталістичних країнах ще більше впав. Американський посол у Німеччині на II міжнародній енергетичній конференції заявив, що Сполучені Штати, користуючись монополіями, беруть із споживача ціну, яка в 15 разів перевищує собівартість електроенергії.

Ці факти зайвий раз підтверджують слова Леніна:

«За капіталізму електрифікація неминучо приведе до посилення гніту великих банкірів і над робочими, і над селянами (Ленін, том XXVII стор. 106).

Другим прикладом загнивання капіталізму є відмова від найповнішого використання метод масового виробництва, наявність «страху перед машиною», який позначився у занепаді технічного розвитку і в зменшенні вироблювання засобів виробництва. Характерне є те, що в 1931 році в автопромисловості Сполучених Штатів використовувалося лише 20 % виробничої спроможності підприємств. Заступник міністра торгівлі Сполучених Штатів Клейн радить «не піддаватися знову небезпечній манії масового виробництва. Масові операції як у виробництві, так і в розподілі, ніяк не дають певності масових прибутків». Так само журнал «Iron Age» зазначає: «розвиток масового виробництва, що викликав за останні десять років безупинне зростання виробничої спроможності, тепер, виявляється, руйнує прибутки... Масове безперервне виробництво має рацію лише при масовому безперервному попиті».

Скуповування проєктів винаходів і затримування їх, комерційна тайна і конкуренція має, на думку капіталістів, затримати процес «морального» зужиткування їх підприємств і врятувати їх прибутки. Криза з її безробіттям і голодом наочно довела, що капіталісти не потребують зараз удосконалень, за винятком удосконалень в лодовбійній промисловості. Гальмується розвиток технічної думки, скорочується набори до вищих учбових закладів, бо ті, що закінчують їх, не можуть знайти собі роботи.

Рейнголд Шраєр у книжці «Безробітна інтелігенція» пише, що вища школа у Німеччині випускає щорічно 30.000 чол., а роботу знаходять собі лише 10.000 чол. Кількість студентів у німецьких ВТИШ'ах зменшилась з 28.600 у 1923 р. до 22.000 у 1931 р., а в с.-г. школах з 30.000 до 12.000 у ПАСШ до двох тисяч висококваліфікованих інженерів-хемиків з докторськими дипломами викинуто на вулицю. Дійшло до того, що на сторінках деяких англійських та американських газет обговорюється пропозиція одного англійського єпископа оголосити «десятирічні канікули в науці» щоб затримати розвиток техніки й технічної освіти. «Перепродукція інтелігенції» — сигналізують шпальти буржуазної преси. «Ховайте свої здібності, коли у вас немає грошей», остерігають майбутніх «академіків» директори вищих учбових закладів. Модний фашистський філософ Шренклер у праці «Людина й техніка» оспівує поворот до «техніки» первісної людини і загибель машинової техніки. Буржуазні ідеологи воскрешають ідеї Руссо про шкідливість культури. Німецький фашист Юланк, виступаючи проти низки, проти Дарвіна, Айнштейна та інших предствників низки заявляє: «звичайно, нас лятимуть як варварів, але тр ба не зважати, що ми вважаємо бойовий заклик «назад до варварства» за найкращий з тих, що проголошено за ці роки». Соціал-фашист Кавтський оспівує раювання первісної людини, порівнюючи з ними всі біди її культурного стану з його наслідками — брудом і хворобами, неволею тощо. Маразм у галузі економіки відбивається і в суспільній свідомості буржуазної кляси: буржуазія тепер тягнеться — і намагається притягнути маси — до релігії; а колись же вона проповідувала атеїзм (правда, для себе, а не для мас). Колись вона була певна могутності розуму, тепер вона хапається до містики, до ірраціоналізму, ідеалізму, до кантівського категоричного імперативу та невпізнавальності «речей у собі». В природознавстві проповідується телеологія, виставляються ідеалістичні та фідеїстичні засади. Едінгтон підносить твердження, що бог створив світ із компактної маси протонів; Мілікен каже, що відкриття космічного проміння доводить, що творець не в сім день створив світ, а повсякчас не кидає праці. Давно минули ті часи, коли буржуазія проголошувала себе побірницею ідеї мінливості і устами Галілея казала: «Я шаную землю саме за зміни, що на ній відбуваються». Тепер буржуазія стоїть за незмінність і вічний спокій або за безоглядний релятивізм і спокою і руху.

Анархію виробництва відбиває проповідь індивідуалізму, особистости, конкуренції, що в епоху монополії проявляється в поглиблених, збага-

чесних формах. Поруч з буржуазним демократизмом, лібералізмом і демократичними ілюзіями, що їх творить сучасна соціал - демократія, виступає проти комуністичної реакційної дрібнобуржуазний радикалізм і одвертий націонал - фашизм з гаслами сильної людини.

Фашисти і соціал - фашисти разом з іншими буржуазними апологетами проповідують вічність капіталізму, хоч загальна криза капіталізму все більше утруднює їм цю проповідь.

Муссоліні ще 1926 року проголосив у сенаті: «Капіталізм не тільки не занепадає, але ще й не зазнав свого світанку. Нам треба звикати думати, що капіталістична система, з усіма її хибами й гідностями, існуватиме ще кілька сторіч» (Див. Джуліо, «Фашистская Италия»).

Кавтський запевняє: «Капіталізм зараз видається мені з чисто економічного погляду далеко життєздатнішим, ніж півсторіччя тому» («Матеріалістичне розуміння історії», том II, стор. 623). А в 1931 році він твердить: «ми маємо повне право чекати, що майбутнє процвітання покладе початок ері довгого добробуту і безпеки» («Der Kampf», 1931 р., № 7 — 8).

Меншовик Троцький пише: «Чи може буржуазія забезпечити собі нову велику епоху капіталістичного зростання могутності?» — і відповідає: «Заперечувати таку можливість було б просто пустосвятством» («Проект програми Комінтерна», Критика основных положений, стор. 53; цитується за «Правдою» 5/VIII — 32 р., ст. «Документи побеждающего ленинизма»).

Теоретики соціал - фашизму, обслуговуючи інтереси буржуазії, висувують гасло господарської, політичної і культурної демократії під ідейною і політичною гегемонією буржуазії.

«Народній суверенітет у державі й економіці, — твердить, наприклад, Деккер, — скасування всіх привилеїв, успадкованих прав — така рівність для кожного в політичному, як і в економічному житті, стає можливою через культурну демократію і міцно забезпечується демократією політичною».

Виконуючи замовлення буржуазії, соціал - фашисти відтягають увагу пролетаріату від політичної боротьби, нав'язують йому свої теорії культурного визволення пролетаріату в рамках капіталістичного суспільства, живлять ілюзії вільного розвитку пролетарської культури за капіталізму. Так, Гільфєрдинґ каже:

«Докопечним корелятом, поправкою і доповненням до політичної демократії, як запорука успіху в орудуванні владою, є засвоєння освіти, знання, культури».

На ділі соціал - фашисти, будучи агентурою буржуазії, цілком приймають буржуазну культуру.

«В галузі теорії соціал - демократія зрадила марксизм цілком і повністю, пройшовши через ревізіоністичний етап до закінченого буржуазно - ліберального реформаторства і одвертого соціал - імперіалізму. Вчення Маркса про суперечності капіталізму вона замінила буржуазним ученням про його гармонійний розвиток; учення про кризи й зубожіння пролетаріату вона здала в архів; залізну й надхненну теорію класової боротьби вона перетворила в плитку проповідь класового миру; вчення про загострення класових суперечностей вона проміняла на мішанську байку про «демократизацію» капіталізму; на місце теорії неминучих за капіталізму воєн вона поставила буржуазну обмуду пацифізму і брехливу проповідь «ультраімперіалізму»; теорію революційного краху капіталізму вона розміняла на фалшиву монету «здорового» капіталізму, що мирно перетворюється на соціалізм; революцію вона замінила еволюцією; зруйнування буржуазної держави — теорією коаліції з буржуазією; вчення про міжнародню пролетарську солідарність — ученням про захист капіталістичної батьківщини; діалектичний матеріалізм Маркса — ідеалістичною філософією і кокетуванням з релігійними покидьками буржуазії» (Програма і статут Комінтерну, стор. 127).

Соціал - демократія, почавши з оголошення релігії приватною справою, тепер проповідусь «релігійну свідомість» і містицизм, нав'язує контакт з католицькою церквою, бореться із спілкою вільнодумців.

Цю реакцію цілковито відбиває буржуазна освіта й школа, характерна своїми ідеалістичними настановами і войовничим націоналізмом. Так, націонал-фашист Шемм заявив:

«Найгірший шлях виховання — це виховання через розум. Вся наша програма виховання лежить у чотирьох поняттях; раса, оборона, вождь і релігія».

Не відстає від нього й американський педагог Кавітс:

«Немає жодного принципу, — каже він, — характернішого для американської форми і розвитку американської системи освіти, як принцип індивідуального успіху»... «Для американця світ — це арена, а життя — перегони». Принципом виховання є «заохота індивіда до пильнування своїх власних інтересів, в протиставленні їх до інтересів його ближнього».

З кризою в економіці росте і агресивність, і розгубленість буржуазної педагогіки. Так, представник Швейцарії Ферер заявив на педагогічному конгресі:

«Ми тому вважаємо за потрібне виходити з дитини, що не можемо знати, до чого мій її готуємо. Хай діти ростуть, хай розвиваються; можливо, що вони зможуть розв'язати суперечності, яким ми, дорослі, не можемо дати ради».

Принцип раціональної педагогіки замінила проповідь «підсвідомого» на штиб фрейдизму. Поширюється течія інтуїтивізму (Бертсон) і містики (Кайзерлінг).

Виразом кризи буржуазної культури є також те, що кращі письменники капіталістичних країн, як Ромен Роллан, Драйзер, Шов, обертаються лицем до СРСР і плямують капіталістичний лад, в якому панують авантюристи типу Крейтера й Детердінга, або бандити типу Аль-Капоне (див. доповідь тов. Молотова на XVII партконференції).

Поширюються теорії ліквідації мистецтва, доводячи цим вірність думки Маркса, що «капіталістична продукція ворожа до деяких галузей духовної продукції, як мистецтво, поезія». Гітлер виступив у питаннях мистецтва з теорією, що зараз непотрібні психологічні ворти, а потрібне мистецтво сьогоднішнього дня, агітація, гасла, газети. Мистецтво буржуазії повертається до кантівсько-естетичної концепції, відривається від реального соціального змісту, кидається в обійми формалізму.

«З погляду навіть буржуазної естетики видатніші, посередні письменники дають 30% літературної продукції Німеччини, — заявляє письменник Бехер. — Решта літературної продукції — бульварне читиво».

Серед літераторів панує патологічний психологізм (Пруст, Джойс), оспівування «бізнесу» або містика («Бог плоти» Жюль Ромена). В Німеччині театри відступають перед музик-голами і оперетами; з 15.000 акторів — 8500 безробітних. В кіно панує культ американського бандита.

Жорстоку кризу цілої капіталістичної культури характеризує рівень промислової продукції. Тоді промислова продукція СРСР під кінець 1932 р. вирісла якцо рівняти до передвоєнного до 334%, промислова продукція ПАСШ знизилась за цей час до 84% передвоєнного рівня, Англії — до 75%, Німеччини — до 62%. У цілому капіталістичному світі панує безробіття, голод.

Сучасний стан буржуазної культури в яскравих словах схарактеризував Ленін у статті з приводу фіяско з проектом прориття тунелю через Ламанш для з'єднання Лондону з Парижем.

«Куди не глянь, скрізь зустрічаш завдання, які людина цілком спроможна розв'язати негайно. Заваджає капіталізм. Він нагромадив гори багатств і зробив людей рабами цих багатств. Він розв'язав найскладніші питання техніки і загальмував здійснення технічних удосконалень злидіннями й темнотою мільйонів населення, тупою скнарністю жменьки мільйонерів. Цивілізація, воля й багатство за капіталізму викликає думку про багатія, що обжерел, гниє живим і не дає жити тому, що молоде. Але молоде росте і переможе, не зважаючи ні нащо» (том XVI, стор. 622).

2. Вцепля марксизму - ленінізму про культурну революцію

Марксизм - ленінізм не обмежує поняття культури лише галуззю духовної або матеріальної культури, а охоплює в понятті культури всі галузі людської діяльності в певних суспільно - економічних формаціях. Марксизм - ленінізм виявляє в класових формаціях класовий історичний характер культури і характерні риси панівної класової культури, і встановлює залежність між окремими галузями культури.

«Певна форма матеріального виробництва, — каже Маркс, — обумовлює, поперше, відношення людей до природи. Те й друге визначає їх державний лад і їх світогляд, а значить і характер їх духовної продукції» (Маркс, «Теорія додаткової вартості», том I).

Буржуазна культура визріла в лоні фєвдалізму ще до того, як буржуазія взяла владу. Ще за фєвдалізму створилися кадри носіїв буржуазної культури, які своєю культурною зрілістю стояли часто - густо вище за фєвдалів і були вже за фєвдалізму «гегемонами економічного життя» (див. програму і статут Комінтерну). Не те з пролетарською культурою.

Соціал - фашисти II Інтернаціоналу, виходячи з опортуністичної теорії мирного вростання капіталізму в соціалізм, пропагують, що за капіталізму пролетарська культура не тільки зароджується, але дістає розвитку і доходить свого панування. Меншовистською є Богданівська теорія пролетарської культури, як організаційної форми свідомості, що дістає розвитку за капіталізму, та бухарінське твердження, що перша фаза революції є революція ідеологічна. Марксизм - ленінізм ворожий до подібних теорій. Ні опанування досягнень науки й техніки, ні створення комуністичної свідомості для робітничої класи за капіталізму неможливе.

«Капіталістична організація суспільної кризи, — казав Ленін («Великий почин»), — трималася на дисципліні голоду, і величезна маса трудящих, не зважаючи на весь прогрес буржуазної культури і буржуазної демократії, залишилася в найпередовіших, цивілізованіших і демократичних республіках темною і затурканого масою найманих рабів, або придушених селян, що їх грабувала і що з них глузувала купка капіталістів.

Культурне визрівання самого пролетаріату, перероблення ним самим його власної природи, утворення міцних кадрів носіїв пролетарської культури, будівників соціалізму, всупереч твердженням соціал - фашистів і богданівців, розгортається, як учить Ленін, лише після пролетарської революції.

«Пролетарська революція, — читаємо ми в «Програмі й статуті Комінтерну», — розвивається в інших умовах. Бувши в капіталістичному суспільстві класом економічно експлуатованою, політично пригнобленою і культурно задавленою, робітничий клас тільки в переходовому періоді, тільки після завоювання нею державної влади, тільки зруйнувавши буржуазну монополію на освіту і оволодівши всією наукою, тільки на досвіді велетенського будівництва перероблює свою власну природу. Для масового народження комуністичної свідомості конче потрібна масова зміна людей, яка можлива лише в практичному рухові, в революції».

Пролетарська революція є передумова створення пролетарської культури і пролог створення безкласового суспільства.

«Революція, — казав Маркс, — докопечна не тільки тому, що не можна іншим способом скинути панівну класу, але й тому, що класу, яка скидає її, може тільки в революції очиститися від бруду старого суспільства і стати здатною створити нове суспільство» (Маркс, «Критика німецької ідеології». Архів Маркса й Енгельса, том I, стор. 225).

В свою чергу, культурне будівництво в СРСР є невідлучна складова частина соціалістичного будівництва. Ленін, розвиваючи і поглиблюючи марксизм, відкинув усякі меншовицькі балачки про культурну революцію перед пролетарською революцією. В знаменитій статті про нашу революцію він писав з цього приводу:

«Для створення соціалізму, кажете ви, потрібна цивілізованість. Дуже добре. Чому ж ми би не могли спочатку створити такі передумови цивілізації у себе, як

вигнання поміщиків, російських капіталістів, а потім уже почати рух до соціалізму. В яких книжках прочитали ви, що подібна відміна звичайного історичного порядку «неприпустима або неможлива».

І Ленін дає насичену силою і пристрасною свого революційного генія відповідь - запитання:

«Якщо для створення соціалізму потрібний певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який цей певний «рівень культури»), то чому нам не можна почати зразу за завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а потім уже, на основі робітничо - селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи» (Твори, том XVII, стор. 400).

«Нам наші вороги, — казав Ленін у другому місці, — не раз говорили, що ми беремося за безглузду справу — насадження соціалізму в недостатньо культурній країні. Але вони помилялися в тому, що ми почали не з того кінця, як належалося за теорією (всіх педантів) і що в нас політичний і соціальний переворот став попередником цього культурного перевороту, тієї культурної революції, що перед нею ми все таки тепер стоїмо» (том XXVII, стор. 397).

Ленін підкреслює, що пролетарська культура має класовий характер, що в усіх галузях культурної роботи і, зокрема, в галузі освіти й мистецтва, пролетаріят бореться за здійснення своєї мети — повалення буржуазії, знищення клас та експлуатації. Але Ленін всупереч «теоретикам» «чистої», своєрідної пролетарської культури, не протиставив створення нової культури оволодінню культурною спадщиною і переробленню її. Він підкреслював, що саме для побудови комунізму треба використати цю спадщину.

«Ми знаємо, що комунізм виростає з капіталізму, що тільки з його рештків можна побудувати комунізм; в поганих, правда, рештків, але інших немає» (том XXV, стор. 81). Він зазначав, що не можна будувати комунізм «без ясного розуміння того, що лише точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру» (том XXV, стор. 387). Ленін підкреслював конечну потребу «взяти всю культуру, що її капіталізм лишив, і з неї побудувати соціалізм». За приклад такого використання буржуазної культури Ленін бере ставлення марксизму до останньої:

«Марксизм завоював собі своє всевітнє - історичне значення, як ідеологія революційного пролетаріату, тим, що він, марксизм, зовсім не відкинув найцінніших завоювань буржуазної доби, а навпаки, засвоїв і переробив усе, що було цінного в більше як двохтисячолітньому розвитку людської думки й культури. Тільки дальшу роботу на цій основі і в тому ж напрямі, надхнену практичним досвідом диктатури пролетаріату, як останньої боротьби його проти всякої експлуатації, можна визнати за розвиток дійсної пролетарської культури» (том XXV, стор. 410).

Ця настанова про опанування й перероблення спадщини зовсім не означає просто культурництво, позакласове освітянство, як тлумачив Леніна Бухарін, ані некритичне учнівство, як це твердив Троцький.

Про наше культурництво Ленін казав:

«Ми мусимо визнати докорінну зміну нашого погляду на соціалізм. Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр ваги клали і повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади і т. д. Тепер же центр ваги міняється так, що переноситься на мирну, організаційну, «культурну» роботу. Я ладен сказати, що центр ваги у нас переноситься на культурництво, коли б не міжнародні відносини... Однак, коли залишити це на боці і обмежитися внутрішніми економічними відносинами, то у нас дійсно центр ваги зводиться до культурництва» (том XXVII, стор. 396).

Культурництво Ленін не розумів, як відмову від класової боротьби. Якраз навпаки. Він не раз підкреслював, що в переходовій добі, коли ми боремося з світовою буржуазією, яка набагато проти нас сильніша, коли ми боремося проти буржуазії не тільки воєнними засобами, але й шляхом виховання всіх трудівників в дусі тих навиків, звичок і переконань, які пролетаріят виробив протягом десятиріч своєї боротьби.

«Треба виховати свідомість, що не можна, неприпустимо стояти поза тією боротьбою пролетаріату, яка зараз все більше захоплює всі без винятку капіталі-

«стичні країни світу, стояти осторонь від усієї міжнародної політики» (том XXV, стор. 448).

Зазначаючи, що після захоплення влади нам залишилося *тільки* кооперувати населення, Ленін підкреслює грандіозні масштаби цього завдання, які рсблять наше культурництво якісно відмінним від культурництва в умсеха капіталізму. «Для того, щоб виконати це «тільки», потрібен цілий персесрот, ціла смуга культурного розвитку всієї народної маси» (том XXVII, стор. 393), бо «повне кооперування неможливе без цілої культурної революції» (том XXVII, стор. 397).

Отже, те культурництво, що про нього каже Ленін, є ціла культурна революція.

До питань культурної революції Ленін підходив з різних боків, виходячи з завдань пролетаріату на тому чи іншому етапі класової боротьби.

В статті «Про кооперацію» Ленін ставив перед культурною революцією два головних завдання, що становлять цілу епоху. Це, поперше, боротьба з бюрократизмом апарату, який дістався нам від минулої епохи і який треба ґрунтовно переробити, а, подруге, культурна робота серед селянства, яка має на меті повне кооперування його і, таким чином, наш перехід сбома ногами на ґрунт соціалізму. Що кооперування Ленін не зводив до споживчої кооперації, а включав сюди й виробничу кооперацію, колективізацію дрібного селянського господарства — це з'ясував у боротьбі з правоухильництвом, бухарінським розумінням кооперативного плану Леніна тов. Сталін.

Щодо перероблення апарату й боротьби з бюрократизмом, то тов. Сталін підкреслює за Леніним тісний зв'язок її з культурною революцією в цілому.

«Найвірніший засіб проти бюрократизації,— казав він на XV з'їзді партії,— це піднесення культурного рівня робітників і селян. Можна лаяти й гудити бюрократизм у державному апараті, можна шельмувати й виставляти на позорище бюрократизм у нашій практиці, але коли немає певного рівня культури серед широких робітничих мас, що створює можливість... контролювати державний апарат знизу, силами самих робітників і селян, бюрократизм буде жити, не зважаючи ні на що. Тому культурний розвиток робітничої класи і трудових мас не лише в розумінні розвитку писемности, хоч писемности є основою всякої культурности, але перш за все в розумінні надбання навичок та вміння оволодіти справою керування країною, є основою підоймою поліпшення державного і всякого апарату. В цьому сенсі значення ленінського гасла культурної революції. Ось що казав про це Ленін у березні 1922 року, перед відкриттям XI з'їзду нашої партії, в своєму листі до ЦК на ім'я т. Мслотова: «Головне, чого нам не вистачає — культури, вміння керувати. Економічно й політично нещільно забезпечує нам можливість побудування підвалин соціалістичної економіки. Справа «тільки» в культурних силах пролетаріату та його аванґерду». Цих слів Леніна не можна забувати, товарищі; згіден завдання партії збільшити боротьбу за культурне піднесення робітничої класи і трудового селянства».

До питань искретисго керування, як кардинального завдання культурної революції, Ленін повертався не раз. Досить згадати його твердження, що ми повинні навчити кожну куховарку керувати державою. Ленін підкреслював, що це завдання трудніше, ніж скинення буржуазії. Він зазначав, що культурної революції нам цілком досить, щоб стати соціалістичною країною, але ця культурна революція має перед собою «неймовірні труднощі чисто культурного ґатунку (бо ми неписьменні) і ґатунку матеріяльних засобів державництва, потрібна повна матеріяльна база)». Ленін підкреслював, що нам цього вміння керувати не вистачає через брак культуриссти, сссбливо дсшкульний на першому етапі непу.

«В чому наша сила і чого нам не вистачає?» — питав він на XI з'їзді партії. Політичної і ладн цілком досить..., економічних сил у руках пролетарської держави Рссії цілком вистачає для того, щоб забезпечити перехід до комунізму. Чого ж не вистачає?.. Не вистачає культури тій верстві комуністів, яка управляє» (том XVІІІ, ч. 2, I вид., стор. 40).

І далі він зазначає, що навіть мізерна культура-переможеної нами кляси більша, ніж у комуністів, бо в них немає вміння керувати. Ленін б'є в цю точку, бо тут лежить те зveno, що ухопившись за нього партія витягає тепер цілий ланцюг культурної революції.

Цього партія добулася в боротьбі з антиленінськими теоріями культури і культурної революції.

3. Боротьба проти антиленінських теорій культури і культурної революції

Богданов уважає, що культура це є «сукупність метод і засобів соціальної організації людей». Це ідеалістичне визначення культури поділяють і пролеткультівці, наприклад, Плетньов, який визначає питання культури, як питання *ід ології* («вопросы культуры, шире — вопросы идеологии»), і зводить, таким чином, до ідеології всю проблему культури. Це підкреслює у своїх замітках на статті Плетньова Ленін. Богданівська теорія культури заснована на його ідеалістичній філософії емпіріокритицизму, що за нею об'єктивно існувати — значить належати до колективно-організованого досвіду. Богданов зводить суспільне буття до суспільної свідомості і твердить, що «суспільна свідомість і суспільне буття в точному сенсі цих слів є тожні». Богданівська загальна організаційна наука — ось та культура, якою пролетаріят мусить оволодіти перше ніж брати владу. Визначення культури у Богданова ідеалістичне, позаклясове. Культура, за Богдановим, має створюватися лабораторним шляхом, у «пролеткультях» поза всякою залежністю від пролетарської революції. Навпаки, за Богдановим, культурна революція є передумова всякої революції. Не зважаючи на радикальне відкидання буржуазної культури, погляд Богданова на пролетарську культуру, як на таку, що витворюється цілком у рамках буржуазного суспільства, перед диктатурою пролетаріату, цілковито заперечує *клясовий* характер пролетарської культури і цілковито ігнорує питання перероблення буржуазної культури. Ці погляди є цілковито реакційні і буржуазні, як їх кваліфікував Ленін.

«Пролетарська культура,— писав проти цих теорій Ленін,— не вискочила невідомо звідкіль, не є вигадкою людей, що називають себе спеціалістами з пролетарської культури. Це все цілковита пісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвиненням тих запасів знань, що їх людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства і поміщицького суспільства. Всі ці шляхи її стежки приводили, приводять і далі приводитимуть до пролетарської диктатури» (том XVII, стор. 317).

І Ленін писав у проєкті резолюції всеросійського з'їзду пролеткультів:

«Всеросійський з'їзд пролеткультів рішучо відкидає, як теоретично незвірні і практично шкідливі, всякі спроби вигадати свою особливу культуру, замкнутися в своїй відокремленій організації, розмежувати галузі Наркомосу й Пролеткульту і тому подібне, або встановлювати «автономію» Пролеткульту в межах Наркомосу. Навпаки, з'їзд безумовно зобов'язує всі організації Пролеткульту розглядати себе цілком як допоміжні органи сітки установ Наркомосу і здійснювати під міцним керівництвом радянської влади (спеціально Наркомосу) та РКП(б) свої завдання, як частину завдань пролетарської диктатури».

Троцький цілком заперечує пролетарську культуру, вважаючи, що пролетаріят не встигне її створити. Для перехідної доби він визнає лише культуру перехідної доби, як наслідування буржуазної культури в пролетаріату, який весь час мусить учинювати. Щождо культури соціалістичної, то Троцький відкладає її творення аж до перемоги соціалізму в світовому масштабі, заперечуючи можливість побудування соціалістичної культури зараз; бо основна його контрреволюційна теза, що з неї він виходить, це теза про неможливість побудувати соціалізм — а тим самим і соціалістичну культуру — в одній країні.

«Чи вистачить у пролетаріату просто часу,— питає він,— на створення «пролетарської» культури? В добі диктатури про створення нової культури, тобто про будівництво велетенського історичного масштабу, говорити не можна. Зате це культурне будівництво, що його ні з чим минулим не можна порівняти — а наступить воно, коли відпаде потреба в залізних лабетах диктатури пролетаріату — не буде вже мати класового характеру» («Література и революция», стор. 141).

Культура переходової доби і культура соціалістична — це, виходить, два неспівмірні поняття. Про культуру переходової доби Троцький каже, як про культуру мінімальних потреб (нам, мовляв, не до жиру!):

«Ми, як і раніш, салдати на поході. У нас відпочинок. Треба випрати сорочку, підстригти й зачесати волосся і, передусім, прочистити й помастити рушницю. Вся наша нинішня господарська культурна робота є не що інше, як певне впорядкування себе між двох боїв і походів. Головні бої в майбутньому, і може не так уже далеко. Наша доба не є ще доба нової культури, а тільки підхід до неї. Нам насамперед треба *державно* оволодіти *найважливішими елементами* старої культури» («Література и революция», стор. 145).

І, згідно з такими ліквідаторськими настановами щодо пролетарської культури, настановами, що впливають з його теорії перманентної революції і неможливості побудувати соціалізм в одній країні, Троцький підносить гасло учнівства, як некритичного засвоєння буржуазної культури.

«Щоб конкретніше пояснити думку про культурницький період у розвитку робітничої класи, візьмімо історичне чергування не клас, а поколінь. Наступництво їх виявляється в тому, що кожне з них — при розвитку, а не занепаді суспільства — приєднує свій внесок до попередніх нагромаджень культури. Але раніше ніж це робити, нове покоління проходить стаж учнівства, воно засвоює наявну культуру, перетворюючи її по - своєму, більш - менш відмінно від старшого покоління. Це засвоєння не є ще *творчість*, тобто створення нових культурних цінностей. Сказано можна до певної міри перенести на трудові маси, що підіймаються до історичної творчості. Треба лише додати, що, перше ніж пролетаріат вийде із стадії культурного учнівства, він перестане бути пролетаріатом.» («Література и революция» (стор. 148).

Таким чином, виходить, що пролетаріат може лише переймати покищо стару культуру, і тільки коли європейський пролетаріат «наздожене нас, він допоможе довести справу до кінця» («Вопросы культурной работы», стор. 79). Але це вже буде безкласова культура. Троцький заперечує культуру, що її зараз будує пролетаріат, не визнає її за культуру соціалістичну і разом класову.

Тов. Бухарін, не зважаючи на позірну боротьбу з богданівським пролеткультизмом, пристає на погляди Богданова щодо культурництва, подібно до того, як у цілій своїй філософії т. Бухарін запозичує в Богданова теорію рівноваги, що лежить в основі тектології, організаційної науки Богданова. Доказ цьому — його схема послідовних фаз ідеологічної, політичної, економічної і технічної революції, його твердження, що ідеологічна революція є передумова політичної революції. Бухарін цілком ігнорує зв'язок ідеологічної революції з революцією культурною, яка може відбутися лише після захоплення влади пролетаріатом. Ідеологічну революцію т. Бухарін розуміє в суті по - богданівському, як культурну революцію, що є передумовою захоплення влади. Як еkleктик, т. Бухарін скочується й до троцькістського «учнівства», бо, кажучи про освітянство, він замазує класову боротьбу і класовий характер пролетарської культури.

Для *мншовикуватого ідсализму* характерне позакласове, неісторичне визначення культури, як загальнолюдської або, в кожному разі, спільної для цілої формації, в дусі Бухарінського розуміння культури.

Деборін каже про історію культури, як «історію перетворення природи і в зв'язку з нею самої людини». Цим він дає позакласове, позаісторичне визначення культури, бо зводить усю справу до ступеня й форми панування людини над природою. Він каже про соціалістичну культуру, як таку, що ще не існує: «Саму культуру,— пише він,— лишається ще створити... Підвалину нової культури утворює соціалістичний спосіб про-

дукції, суспільство без клас і держави» («Революція и культура», № 11 за 1927 р.)

Представник деборінщини т. Лупол воліє говорити про культуру окремих суспільно-економічних формацій, а не про класову культуру. «Логічно й соціологічно правильно й чітко буде,— пише він,— протиставити культуру капіталістичну й комуністичну («соціалістичну» в передніших творах Леніна). Протиставлення ж культури буржуазної і пролетарської може повести до непорозумінь, що затемнюють витриману концепцію Леніна» («Ленін и філософія», стор. 164, 1927 рік).

Згідно з цим, і наука в Лупола ділиться на прогресивну й реакційну, а класи «дотримуються» тієї чи тієї. Цим Лупол затирає класовий характер культури; який не зноситься тим, що культура однієї класи є панівна в кожній антагоністичній формації.

Тов. Бобрівніков в книжці «Пролетаріят і культура» подав право-опортуністичне розуміння питань культурної революції, теорію «зату-хання класової боротьби»... «Всередині країни,— писав він,— па теперішній час за диктатуру пролетаріату, робітнича клас не може стати на точку зору розпалювання класової боротьби в країні, не може рекомендувати політику відвертої класової боротьби дрібної буржуазії, селянства і класи непмана проти радянської влади, проти робітничої держави». Відповідно до цієї «настанови» він ось як розуміє культурну революцію: «Така робота передбачає цілу полосу культурної революції, передбачає мирне співробітництво і змагання— якщо буде торкатися літератури,— різних течій, починаючи від старих дожовтневих письменників, що прийняли радвладу, що залишилися в нашій країні і працюють разом з нами, до попутників революційного часу». Ці свої погляди, як і інші помилки в питаннях культури, Бобрівніков пізніше засудив у своїй самокритичній статті.

т. Авербах виходить з протиставлення пролетарської та соціалістичної культури та заперечує соціалістичний зміст пролетарської культури.

За Авербахом виходить, що ми тепер творимо лише пролетарську, а не соціалістичну культуру. Така теорія є ворожа ленінізмові. «Період диктатури пролетаріату і керівництва соціалізму— на XVI з'їзді партії казав тов. Сталін,— є перехід *розквіту* національних культур соціалістичних змістом і національних формою».

Розрізняючи і протиставлячи пролетарську і соціалістичну культуру, він, з другого боку, дає невірне гасло, кажучи, що «наша країна *доганяє і переганяє* культурний рівень передових буржуазних держав, на основі нової, що зараз створюється і росте, пролетарської, а потім соціалістичної культури» («За пролетарську культуру», стор. 59). Цим гаслом «наздогнати й випередити культурно» (аналогічним до гасла «наздогнати й випередити технічно») сатирається якісна різниця між духовною і матеріальною культурою; бо коли в останній ми наздоганяємо і випереджаємо шляхом засвоєння передової техніки і шляхом відповідного перероблення її, то в галузі ідеології йдеться про таке перетворення досягнень буржуазної думки, яке цілковито відкидає обмеженість і фетишизм буржуазного мислення. Перехід від пролетарської культури до соціалістичної т. Авербах малює так: «Ясно, що до кінця переходового періоду, разом з процесом відмирання клас, відмиратиме й пролетарська культура, діалектично переростаючи в безкласову культуру» («Наши литературные разногласия», стор. 151). Цей процес відмирання відбувається, на його думку, через загасання класової боротьби, через «повільне відмирання клас», як у т. Бухаріна.

Невірно протипоставивши пролетарську і соціалістичну культуру, т. Авербах твердить, ніби Троцький стирає грані між пролетарською і соціалістичною культурою. Насправді ж Троцький заперечує і пролетарську, і соціалістичну культуру, кажучи, що в переходовий період пролетаріят не встигне побудувати пролетарську культуру, а соціалістичну може

збудувати лише після перемоги соціалізму в світовому масштабі — перемоги, яка унеможлиблюється у Троцького його запереченням можливості збудувати соціалізм в одній країні.

4. Соціалістична змістом, національна формою культура

В питанні про національну культуру партія після Жовтня виходить з того, що національні особливості залишаться ще довго після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі, бо знищення національного гноблення і з'єднання інтересів усіх націй ще не означає знищення національних відмін. Злиття всіх національних культур в одну спільну, соціалістичну і формою і змістом культуру з однією спільною мовою настане після перемоги пролетаріату в цілому світі, коли «соціалізм увійде в побут» (Сталін). До того ж часу «період диктатури пролетаріату і будівництва соціалізму в СРСР є період національних культур, соціалістичних змістом і національних формою» («Питання ленінізму», стор. 724).

Тов. Сталін підкреслює зміну в ставленні до гасла національної культури до і після Жовтня.

«Ленін казав про гасло національної культури за панування буржуазії, як про реакційне гасло, бо за панування буржуазії національна культура є буржуазна своїм змістом і національна своєю формою і має на меті отруїти маси націоналізмом і закріпити панування буржуазії» (Сталін).

Ленін казав про дві дожовтневі культури: буржуазно-поміщицьку і соціалістичну, інтернаціональну, казав про культуру Пуришкевича й культуру Чернишевського. Тому він плямував гасло національної культури, як гасло реакційне.

Опшаче, «Ленін — зазначає тов. Сталін, — ніколи не казав, що гасло розвитку національної культури в умовах диктатури пролетаріату є реакційне гасло. Навпаки, Ленін стояв за те, щоб допомогти народам СРСР розвинути свою національну культуру» («Питання ленінізму», стор. 697).

За диктатури пролетаріату національна культура є протилежна національній культурі за панування буржуазії. Вона є «соціалістична змістом і національна формою культура, має на меті виховати маси в дусі інтернаціоналізму і зміцнити диктатуру пролетаріату». Хто не розрізняє цих двох принципіально різних національних культур і зачисляє, як це робив Ваганян, всяку національну культуру в табор реакції, той пориває з марксизмом-ленінізмом, виступаючи проти Леніна і Сталіна.

Гасло інтернаціональної культури Ленін підніс у боротьбі з бундівцями, меншовиками, рев'юзіоністами, що хотіли гаслом національної культури за панування буржуазії розбити всесвітній робітничий рух. Ленін цим гаслом зовсім не хотів сказати, як це йому приписували бундівці, що інтернаціональна культура є безнаціональна.

«Ставлячи гасло «інтернаціональної культури демократизму і всесвітнього робітничого руху», — писав Ленін, відповідаючи на ці безглузді закиди, — ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні та соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно, в протигагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації... Хто захищає гасло національної культури, тому місце серед націоналістичних міщан, а не серед марксистів».

Справа кардинально міняється після Жовтня.

«Ми будемо пролетарську культуру; це цілковито вірно, — каже з цього приводу тов. Сталін, — Але вірно також, що ця пролетарська культура, соціалістична своїм змістом, приймає різні форми і способи виразу в різних народів, втягнених у соціалістичне будівництво, залежно від різниць мови, побуту і т. п... Пролетарська культура не касує національну культуру, а дає їй зміст; і навпаки — національна культура не касує пролетарську культуру, а дає їй форму. Гасло національної культури було гаслом буржуазним, поки коло влади стояла буржуазія і консолідація націй відбувалася під егідою буржуазних порядків; гасло національної

культури стало гаслом пролетарським, коли біля влади став пролетаріят, а консолідація націй стала відбуватися під егідою радянської влади. Хто не зрозумів цієї принципової різниці двох різних обставин, той ніколи не зрозуміє ні ленінізму, ані суті національного питання з погляду ленінізму» («Питання ленінізму», стор. 169).

«Хіба не ясно, — питає тов. Сталін, — що, борючись з гаслом національної культури при буржуазних порядках, Ленін бив по буржуазному змістові національної культури, а не по її національній формі. Було б дурницею припустити, що Ленін розглядав соціалістичну культуру, як культуру безнаціональну, яка не має тієї чи іншої форми. Бундівці дійсно приписували один час Ленінові цю нісенітницю. Але з творів Леніна відомо, що він різко протестував проти такого наклепу, рішуче відмежувавшись проти такої нісенітниці?»

Сталін це вчення ленінізму особливо загострив у боротьбі проти великодержавного ухилу, який гадав, що диктатура пролетаріату означає ліквідацію національних культур, а не їх розквіт, як культур соціалістичних своїм змістом.

«Треба дати національним культурам розвинутися, розгорнутися, виявити всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру, з однією спільною мовою. Розквіт диктатури пролетаріату в одній країні, для злиття їх в одну спільну соціалістичну (формою і змістом) культуру, з однією спільною мовою, кели пролетаріят переможе в цілому світі і соціалізм уніфікує в побут — в цьому саме і полягає діалектична ленінська постава питання про національну культуру. Біда наших ухильників у тому, що вони не розуміють, не хочуть зрозуміти Марксової діалектики».

Сталін веде боротьбу і на другий фронт, з місцевим націоналізмом, який намагається

«відокремитися і замкнутися в рамках своєї національної шкаралупи..., задушкувати гласові суперечності в середині своєї нації..., не бачити того, що зближує і з'єднує трудящі маси національностей СРСР, бачити лише те, що може їх відокремити одну від одної... Небезпека цього ухилу полягає в тому, що він культивує буржуазний націоналізм, послаблює єдність трудящих в СРСР і грає на руку інтервенціоністам» («Питання ленінізму», стор. 670).

Ленін і Сталін ведуть боротьбу як з теоріями національно-культурної автономії в межах буржуазного ладу, так і з теоріями заперечення революційного значення національного питання за доби імперіалізму і пролетарських революцій. Так, Сталін виступив проти теорії О. Бауера, який визначив націю, як «сукупність людей, зв'язаних спільністю характеру на ґрунті спільності долі», проти австро-марксистів, які висували гасло національно-культурної автономії без визнання права нації на територіальне відокремлення.

Сталін, разом з Леніном, підкреслює значення територіальної, економічної і мовної єдності.

«Про яку національну спільність може бути мова, — запитує він у статті «Марксизм і національне питання», — у людей, що економічно відокремлені одне від одного, що живуть на різних територіях, від покоління до покоління розмовляють різними мовами? Бауєрів погляд, що отожднює націю з національним характером, відриває націю від ґрунту, перетворює її на якусь самодостатню силу. Виходить, не нація жива й чинна, а щось містичне, невловиме і потойбічне» (вид. 1929 р., ДВУ, стор. 203).

Ленін і Сталін надто яскраво обґрунтували гасло про право нації на самовизначення аж до відокремлення — гасло, що лягло в основу національної політики компартії.

Ленін у питанні про самовизначення конкретно розглядає три типи країн.

Поперше, це — передові країни, де «буржуазний національний рух давно закінчився і кожна з цих «великих» націй гнобить чужі нації в колоніях і в середині країни. Завдання пролетаріату нації панівної тут, власне, такі, якими були в ХІХ сторіччі його завдання в Англії відносно Ірляндії».

Подруге, це — схід Європи,

«де саме ХХ сторіччя особливо розвинуло буржуазно-демократичні національні рухи і загострило національну боротьбу. Завдання пролетаріату цих країн

лк у справі викінчення їх буржуазно - демократичної перебудови, так і в справі допомоги соціалістичній революції інших країн, не можна здійснити без обстоювання права нації на самовизначення. Надто трудне і особливо важливе тут завдання злиття класової боротьби робітників нації гнобительських і робітників нації гноблених».

Потреть, це — напівколонії і колонії, де

«буржуазно - демократичний рух почасти починається, почасти далеко не закінчений. Соціалісти повинні не тільки вимагати безумовного, без викупу і негайного звільнення колоній (а ця вимога в її політичному вияві означає не що інше, як саме визначення права нації на самовизначення); соціалісти повинні якнайрешучіше підтримувати найреволюційніші елементи буржуазно - демократичних, національно - визвольних рухів у цих країнах і допомагати їх повстанню, а при нагоді і їхній революційній війні проти імперіялістичних держав, що їх гнітять» («Націпитання», стор. 150 — 151).

Проти гасла права нації на самовизначення включно до відокремлення особливо завзято виступили, змикаючись з великодержавництвом, люксембурґіянці, що підмінювали питання про національну самостійність питанням економічної самостійности (П'ятаков та інші; Ленін влучно назвав їх теорію «імперіялістичним економізмом»), підмінювали гасло самовизначення націй гаслом самовизначення трудящих (Бухарін). Особливо відзначилася тут Роза Люксембурґ, стверджуючи реакційність усякого національно - визвольного руху за доби імперіялізму. Вона критикувала більшовиків у вересні 1918 року за те, що ніби вони

«національною фразеологією про право нації на самовизначення аж до державного відокремлення дали буржуазії в усіх окрайних державах бажаний блискучий привід, прапор для її контрреволюційних намірів»; що більшовики «достачили ідеологію, яка маскувала похід контрреволюції», «зміцнили позиції буржуазії і послабили позиції пролетаріату» тощо.

«Найкращий доказ цьому, — пише вона в праці «Die Russische Revolution», — є Україна, яка відіграла таку фатальну ролю в історії російської революції. Український націоналізм у Росії був зовсім інший, аніж чеський, польський або фінський. Це була просто вигадка двох десятків дрібнобуржуазних інтелігентів, без найменшого коріння в економічних, політичних і духовних відносинах країни, без ніяких історичних традицій, бо Україна ніколи не становила ні єдиної нації, ані держави, без ніякої національної культури, за винятком реакційно - романтичних поезій, і вона не могла стати політичним організмом без великодушного подарунку «права нації на самовизначення».

І вона так малює все «лихо», що його принесло це гасло:

«Одна по одній «нації» використали цю іно даровану волю, щоб виступити, як смертельні вороги російської революції, проти неї, і, зв'язавшись з німецьким імперіялізмом, під його захистом перенести контрреволюцію в саму Росію» (стор. 90).

«Право нації на самовизначення» є, на думку Р. Люксембурґ, «породження дрібнобуржуазної фразеології і пісенітництва» («Humbug», стор. 89).

Цій позиції в націпитанні відповідала у неї позиція в питанні аграрному. Роза Люксембурґ уважала всю дрібну буржуазну масу села реакційною силою, яка зраджує революцію, скоро здобуде землю.

Великодержавницька позиція люксембурґіянців, що не хотіли бачити всієї революційної ролі ленінського гасла про право націй на самовизначення включно до відокремлення, збіглася тут з великодержавною позицією Кавтського, який твердив, що, в разі перемоги пролетаріату в Австро - Угорщині, всі народи — в тому числі й чехи — понімечаться, бо «одна лише сила сучасної культури, що її несли з собою німці, без ніякої насильної германізації перетворила б у німців відсталих чеських дрібних буржуа, селян, пролетарів, яким нічого не могла дати їх злиденна національність (Передмова до німецького видання «Революції і контрреволюції в Німеччині»):

«Зрозуміло, — каже з цього приводу тов. Сталін, — що така «концепція» цілком гармонус з соціал - фашизмом Кавтського... Але невже для нас, для марксистів, що бажають лишитися інтернаціоналістами, має яке - будь позитивне значення ця анти-

марксистська балаканина знахабнілого німецького соціал - фашиста? Чия правда — Кавтського чи Леніна? Якщо правда Кавтського, тоді чим пояснити той факт, що такі порівняно відсталі національності, як білоруси і українці, що ближчі до великоросів, аніж чехи до німців, не поросійшилися в наслідок перемоги пролетарської революції в СРСР, а навпаки, відродилися і розвинулися, як самостійні нації. Чим пояснити, що такі націоналісти, як туркмени, киргизи, узбеки, таджикки (не кажу чи вже про грузин, вірмен, азербайджанців тощо), не дивлячись на свою відсталість, не тільки не поросійшилися в зв'язку з перемогою соціалізму в СРСР, а навпаки, відродилися і розвинулися в самостійні нації» (Доповідь на XVI з'їзді партії).

І Сталін підкреслює, що великодержавні ухильники, виступаючи за спільну мову в межах СРСР, «добиваються по суті справи встановлення привилеїв тій мові, що панувала раніше, а саме — великоросійській мові».

Великодержавний ухил, як головна небезпека, що має зараз своє соціальне коріння в бюрократично - чиновницьких реакційних верствах службовців і дрібної буржуазії, має таких теоретиків, як Ваганян; він розуміє під національною культурою виключно культуру поміщиків і капіталістів і твердить, що «боротьба за комунізм точиться на такій стадії, коли національна культура стає величезним гальмом». Він цілковито не хоче розуміти вказівку Леніна на дві національні культури в колишній Росії — культуру соціалістичну і буржуазну, і ігнорує ту зміну, яка відбулася в трактуванні національної культури після Жовтня.

На Україні великодержавницька теорія була поширена під гаслом боротьби двох культур (т. Лебідь). За цією теорією, українська культура в цій «вільній» боротьбі, як культура відстала, переважно селянська, кінець - кінцем мусить поступитись перед російською передовішою культурою, культурою міста. Партія розтрощила цю теорію двох культур і всякі спроби змалювати великодержавний ухил, як менш реакційний, ніж місцевий український шовінізм. Так само партія розтрощила націоналістичні теорії революційності куркуля, теорію двох куркулів (Яворський), хвилювизм, що висунув гасло орієнтації на Захід, шумськізм, волобуївщину, що малювала УСРР, як економічно колоніальну країну відносно РСФРР тощо. КП(б)У в здійсненні національної політики має величезні успіхи, завдяки рішучій і послідовній боротьбі на два фронти — проти великодержавного і українського шовінізму, проти будь - яких проявів їх у партії...

«Партія вкрай викрила й розгромила у своїх лавах шумськізм, волобуївщину, хвилювизм, анти-марксистські теорії Яворського. Разом з тим партія давала нещадну відсіч спробам під тим чи іншим приводом ревізувати лінію партії в національному питанні, особливо з боку великодержавного шовінізму... КП(б)У, що твердо стоїть на ленінській позиції, повинна дати відсіч усім тим, хто, прикриваючись успіхами соціалістичного будівництва в Радянському союзі, успіхами індустріалізації і колективізації, висуває теорії, що національні за формою культури віджили свій час» (з резолюції XI з'їзду КП(б)У на звіт ЦК ВКП(б).

Останнього часу було послаблено провід національно - культурним будівництвом, тим, що процес українзації значною мірою відбувався самопливом. В наслідок цього в ряді районів України, замість правильного більшовицького здійснення національної політики партії, українізацію провадили механічно, без урахування конкретних особливостей району, без підбору більшовицьких кадрів. Через перекручення в справі українізації лінією школи затискувалися та ігнорувалися в значній частині міст інтереси нац. меншостей і насамперед російських трудящих мас. Було механічне переведення на українську мову районних і заводських газет і навіть там, де переважав російський склад робітників. Антипартійні теорії «національного більшовізму», «безбуржуазности» української нації, «двокуркульности», так звана «додаткова схема» історії революції на Україні тощо, не діставали справді більшовицької відсічі.

З цих проривів та помилок скористувалися класові вороги, куркулі, петлюрівці, які пролізли до колгоспів і радгоспів, до радянських і ультрарно - освітніх установ, навіть до партійних організацій та робили

своє контрреволюційне діло розкладу колгоспів, саботажу хлібозаготівель, прикриваючись фалшивим «національним плащиком».

Негайне зміцнення проводу національним культурним будівництвом-є передумова ліквідації рештків куркульства і петлюрівщини. Не послаблюючи боротьби, з великодержавним шовінізмом, як головною небезпекою, партія бореться проти націоналістичних елементів на Україні, за розгортання справжньої більшовицької українізації, за піднесення інтернаціонального виховання робітничих і колгоспних мас, за пролетарський провід справою культурного будівництва на Україні.

5. Культурна революція і школа

Школа мусить бути, як каже програма ВКП(б), «провідником ідей, організаційного виховного впливу пролетаріату на півпролетарські і пролетарські прошарки трудящих мас, з метою виховати покоління, здатні остаточно встановити комунізм».

Тому школа займає одне з перших місць у справі соціалістичного перевиховання мас. Не даремно Ленін підкреслював, що «народнього вчителя треба у нас поставити на таку височінь, на якій він не стояв, не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві» (твори, том XXVII, стор. 338). В справі педагогіки, як і взагалі в питанні про культурну революцію, Ленін не відділяв створення нової школи від опанування знань.

«Ми не повинні брати з старої школи,— писав він,— того, коли пам'ять дітей завантажувалася безмірною кількістю знань, на $\frac{2}{10}$ непотрібних і на $\frac{1}{10}$ перекручених. Але це не означає, що ми можемо обмежитися комуністичними висновками і завчити лише комуністичні гасла. Цим комунізму не створити. Комуністом стати можна лише тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням усіх тих багатств, які виробило людство». І Ленін гостро підкреслює, що лише збагачення знанням основних фактів забезпечує від перетворення комунізму в порожню вивіску: «комуніст буде лише простим хвельком, коли не переробить у своїй свідомості всі набуті знання». Кажучи про потребу відкинути ненавсесну стару школу, Ленін в той же час застерігав від «лівацьких» заскоків і вимагав: «На місце старої учби, старого зубріння, старої культури ми повинні поставити уміння взяти всю суму людського знання і взяти так, щоб комунізм не був у нас чимсь таким, що завчили, а був би тим, що ви самі продумали, був би тими висновками, що є неминучими з погляду сучасної освіти» (том. XVII, стор. 319).

Ленін на всю широчінь поставив питання політехнізації школи в нерозривному зв'язку з надбанням загальної освіти, з виробничими процесами і спеціалізацією. Ще Маркс підкреслював гармонійне з'єднання фізичної та розумової праці, виробництва й учби, як принцип майбутньої педагогіки. Ленін у найтяжчі роки громадянської війни підніс принцип політехнізації, як конкретне сьогоденнє гасло. Не можна,—писав він 1920 року у замітках на тези т. Крупської про політехнічну світу,— відмовитися від принципу і здійснення, зараз же в міру можливості, освіти саме політехнічної». Щоб уникнути при цьому перетворення в ремісництво, він пропонував уникати ранньої спеціалізації, поширити загальноосвітні предмети і поставити безумовне завдання *и гайно* перейти до політехнічної освіти. Він вимагав такої організації середньої школи, щоб з неї виходив майстер, щоб цей «ремісник» мав широкую загальну освіту, був комуністом, мав політехнічний виднокруг і початкові основи політехнічної освіти. Особливо підкреслював Ленін вагу ознайомлення із справою-електрифікації, цієї матеріальної бази нової культури, і оволодіння нею. Питання оволодіння технікою, що його з такою виразністю поставив зараз тов. Сталін, уже міститься в вимогах Леніна забезпечити технічну пропаганду, уміти керувати переробленням мас у справі оволодіння технікою.

Кардинальним завданням школи, як однієї з найважливіших ланок культурної революції, є перехід до обов'язкового початкового навчання. Цей перехід, як висловився на XVI з'їзді партії тов. Сталін, «означав би рішучий крок у справі культурної революції». «Ми маємо тепер,— казав він,—

усе потрібне для організації загальної початкової освіти в переважній більшості районів СРСР».

СРСР має колосальні успіхи в справі народньої освіти.

Плян загального початкового навчання виконано по СРСР 1929—30 р. на 100,8%, а в 1931 — 32 на 131%. Кількість учнів початкової й середньої школи зростає з 7.800.600 у 1914 — 15 р. до 12.074.000 у 1928 — 29 р. та до 21.700.000 у 1932 — 33 р. Царський уряд збирався за проектом 1877 р. запровадити загальне навчання на базі однокласової школи за 125 років, тобто до 2002 року. СРСР на незрівняно вищій базі здійснює загальне початкове навчання за 6 років. Наша країна ліквідує ганебну царську спадщину — неписьменність. На Україні в наслідок величезної роботи 97,5% населення письменних.

Школа є важливіша ділянка класової боротьби. Класово - ворожі елементи та їх агентура не раз намагалися впливати на школу — прищепити учням радянської школи елементи антипролетарської ідеології. В шкільному будівництві партія боролась проти тих класово - ворожих впливів та проти правих і лівацьких теорій та практики трудової школи.

Правоопортуністичні антиленінські перекручення в галузі шкільної роботи ведуть до заперечення політехнічної школи, до намагань зберегти стару, словесну школу, до розриву між теоретичним навчанням і практикою.

Великої шкоди радянській школі завдали за останні роки лівацькі перекручення політики партії. Вони полягали в намаганнях підкорити учбові й виховні завдання школи суспільно - корисній праці приміром боротьби за промфінплан, що на практиці призводило до калічення учбової програми школи.

До лівацьких теорій належить теорія ліквідації школи через застосування «методи проєктів», некритично запозиченої в американській педагогіки. Проповідник цієї методи в Америці Колінге писав:

«Метода проєктів у суті своїй являє собою величезну різноманітність проєктів, що їх створюють самі діти в процесі роботи, і, значить, зовсім виключає можливість застосування будь - якого загальнонавчального курсу».

Підручники за цією методою не застосовувалося, «хоч деякі держано в книгозбірні, як довідковий матеріал».

Розуміється, що й роля вчителя зводилася тут до нуля.

Наслідуючи буржуазного педагога, наш педагог т. Шульгін казав про школу, як про «самовиховання дітей», і висував гасло: «з наших хлоп'ят зробити таких людей, які, як казав Джек Лондон, дивилися б на перешкоди як на спорт: треба подолати! З інституту, що ним керував т. Шульгін

«ввійшла не тільки ліквідаційська теорія «зміщення школи», не тільки огульна проповідь американської методи проєктів, як «системи», що визначає собою весь лад школи зверху донизу, що викидає з педагогічного процесу учбові програми, підручники, вчителя, але й така пропаганда дослідної методи колізії (Інститут випустив про це питання спеціальну книжку), де під час дискусії в якому - небудь гострому питанні рекомендувалося не керувати цією дискусією, а «розв'язувати» її, тобто уможлиблювати керівництво в цій дискусії кму зовсім, в тому часті класовому ворогові» (Бубнов, «Школа на повороті», «Більшовик» № 21 за 1931 рік).

Лівацькі закрути зв'язані також з ревірним трактуванням ленінського гасла політехнізації, з вузько технічним розумінням політехнізації в дусі Гастева, який своєю працею в Центральному Інституті Праці багато зробив у сораві швидкого ознайомлення роб-тників з технікою трудових процесів, але некритично ооставився оо останнього слова тейлоризму й фордизму і всю справу культури звів оо технічної спрингності.

«Під культурою, — кзав він, — ми розуміємо не освіту, а умілість, «граничний ступінь машинізування»... Тепер як ніколи, — казав він, — треба розуміти культуру саме в такому технічному грубо-робочому сенсі».

Центральний Комітет ВКП(б) в постанові від 15/IX 1931 р. про школу зазначив корінну ваду школи: вона не дає достатнього обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно розв'язує завдання підготовки для технікумів і вишів цілком грамотних людей, що добре володіють основами наук (фізика, хемія, математика, рідна мова, географія та ін.). Через це запровадження політехнізації набрало формального характеру. ЦК підкреслює потребу «розгорнути рішучу боротьбу проти легковажного методичного прожекторства, проти насадження в масових масштабах метод, що їх попереду не перевірено на практиці,» зокрема, «методи проєктів», яка вела до руйнації школи. ЦК підкреслив виключне значення комуністичного виховання і посиленої боротьби з прониканням в маси антипролетарської ідеології і підкреслив, що боротьба проти головної небезпеки — проти викривлення політики партії, «яке веде назад від політехнізації школи до спроб збереження старої словесної школи, до розриву між теоретичною учбою і практикою», має своєю передумовою посилення боротьби проти лівоопортуністичних перекручень, проти теорії «відмирання школи», та зниження ролі вчителя.

На основі цієї постанови йде зараз в нижчій і середній школі перебудова всієї педагогічної роботи, як важливої частини культурної революції.

6. Кадри культурної революції

В справі величезного піднесення культури, як наслідку пролетарської революції, вирішальну роль відіграє підготовка кадрів. «Жодна панівна кляса не обходилася без своєї власної інтелігенції» (Сталін). Буржуазія підготувала свої кадри інтелігенції ще за панування феодалізму. Інтелігенція пролетаріату в масових масштабах почала створюватись лише після пролетарської революції. Буржуазна інтелігенція в основній своїй масі чинила опір диктатурі пролетаріату; велика її частина активно боролася проти радянської влади саботажем, контрреволюційними змовами, участю в білих арміях. Суперечності непу у відбудовному періоді почасти оживлювали капіталістичні елементи, породили ілюзії змінювливості серед буржуазної інтелігенції, надії на внутрішнє капіталістичне переродження СРСР. Коли ж ці надії не виправдалися, найреакційніша частина буржуазної інтелігенції стала покладати надії на інтервенцію і захопилася за отруєну зброю шкідництва на практиці і в теорії (промпартія, ТКП, СВУ, бюро меншовиків), стала поширювати клясово-ворожі теорії, знайшовши підтримку від контрреволюційного троцькізму, що давав їй ідеологічну зброю, та від правих і «лівих» ухилив у середині партії. Наступ марксизму-ленінізму на всьому ідеологічному фронті, що розгорнувся з початком реконструктивного періоду і вступу в період соціалізму, викрив ці контрреволюційні, теорії в різних галузях культури, починаючи від економічних теорій і кінчаючи філософією. Партія викрила й розгромила контратрьєвщину, чайновщину — в питаннях шляхів розвитку сільського господарства, рубінщину — як капітанську ідеалістично-буржуазну ревізію Марксової політекономії, механіцизм і меншовикуватий ідеалізм в галузі філософії — як теоретичну основу троцькізму і правого ухилу, ідеалістичну й механістичну вульгаризацію в природознавчих науках, переверзевщину тощо в мистецтвознавстві, нацдемівщину в історії, рязановщину і контрабанду троцькізму в історії марксизму-ленінізму і т. ін. Немає жодної ділянки «духовної продукції», в якій партія не викрила б протягування буржуазної ідеології. Величезне значення в цих викриттях мають виступи т. Сталіна, який у боротьбі із всілякими проявами буржуазної ідеології поставив перед усіма працівниками ідеологічного фронту доконечне завдання зліквідувати ганебну рису буржуазного суспільства — відрив теорії від практики зліквідувати відставання теорії від завдань соціалістичного будівництва, і підкреслив потребу повороту на всіх ділянках ідеологічного фронту. Боротьба за

партійність у науці; боротьба з викривленням марксизму - лєнінізму є невід'ємна частина клясєвої боротьби в процесі викорінювання буржуазної ідеології, ліквідації пережитків капіталізму в суспільному бутті і суспільній свідомості. Ця боротьба може успішно відбуватися лише при рішучій ліквідації всяких спроб спрощеного підходу до величезного революційного процесу перероблення суспільної свідомості.

Непримиренність у питаннях ідеологічної чистоти марксизму - лєнінізму, як ідеології пролетаріату, партія сполучає з умінням використувати й перероблювати буржуазну культуру, як це робив марксизм, використавши і в корні переробивши буржуазну політекономію, французький утопійний соціалізм, німецький клясичний ідеалізм.

Підкреслюючи керівну роль теорії в революційному русі, Лєнін варазом звертає особливу увагу на справу практичної реалізації теорії.

«Робітники й селяни,— казав він,— повинні зрозуміти, що зараз уся справа є в практиці, що настав саме той історичний момент, коли теорія перетворюється в практику, оживлюється практикою, виправляється практикою, перевіряється практикою, коли особливо вірні слова Маркса: «кожен крок практичного руху важливіший за десяток програм» (том XXII, стор. 158).

Один із прикладів умілого використання буржуазної спадщини— це ставлення Лєніна до буржуазних спеціалістів, які були нам конче потрібні для піднесення продуктивних сил. «Поставити їх так, щоб вони не могли видертись; але треба дати їм змогу працювати в кращих умовах, ніж за капіталізму»,— казав Лєнін в 1919 році.

Партія бореться за конкретне, дійсне, а не формальне керівництво.

«Комуніст,— підкреслював Лєнін,— який не довів своє уміння об'єднувати і скромно направляти роботу спеціалістів, входячи в суть справи, вивчаючи її детально, такий комуніст частенько шкідливий, таких комуністів у нас багато. І я б їх віддав десятками за одного сумлінного буржуазного спеціаліста, що вивчає свою справу і знає її» (том XXVI, стор. 174).

«Інтелігенти,— казав Лєнін,— дуже часто дають чудові поради й керівні вказівки, але виявляють себе до смішного, до безглуздя, до ганєбности «безрукими» нездібними провести в життя ці поради і вказівки, провести практичний контроль за тим, щоб слово перетворилося в діло» (том XXII, стор. 158). Боротьбу з бюрократичним, формальним підходом партія завжди веде якнайгостріше. Підкреслюючи розрив між словом і ділом, Лєнін продовжує там же: «Ось де без допомоги і без керівної ролі практиків - організаторів «з народу», з робітників і трудящих селян ніяк не обійтися».

Одночасно з використанням спеціалістів і боротьбою з «спецожерством» як шкідливим і ганєбним явищем, партія веде боротьбу за пролетарські кадри своєї інтелігенції, за організацію винахідників, за створення сотень нових вишів і втишів, за створення організаторів і керівників шляхом висування й підготовки робітничого активу, через ФЗУ, робфаки, всеобуч і Червону армію, через профспілки, робітничі університети, заводи - виші, технічну пропаганду, прєсу тощо.

Наші кадри ростуть печуваними темпами. До кінця 1931 року в СРСР було 226 тисяч інженерів і техніків із закінченою освітою. Кількість спеціалістів народнього господарства за останні два роки подвоїлася. Зараз їх нараховується разом з практиками понад 600 тисяч. На перше січня 1932 року було 563 тисячі ІТР, а на перше червня—вже 892 тис. В порівнянні з 1931 роком 1932 року втиші і технікуми випустять майже вдвоє: інженерів і техніків — 38 тисяч, а 1933 року намічено до випуску 85 тисяч. ФЗУ випускає 350 тисяч кваліфікованих робітників, на 600% більше ніж 1931 року, робфаки — 121 тисячу, тобто на 80% більше ніж 1931 року.

Якщо 1931 року у втишах, технікумах, робфаках і школах вчилось 2.700 тис., то в кінці 1932 року число це дорівнюватиме 3 млн. Всіма формами

учби буде охоплено в кінці 1932 року 80 млн. осіб — половина на елєннє. (Див. «Известия» 9/VIII 1932 року ст: Фейгельсон).

Щодо прєси, то вона є характерним показником культурної революції. Сама лише Україна має тепер стільки газет, скільки мала вся царська Росія. За тиражем Україна має на 60% більше, ніж мали за царату всі газети разом. За роки 1922 — 32 тираж газет виріс у СРСР в 29 разів (в Америці лише на 12,5%). Книжкова продукція дорівнювала в 1929 році 393 млн., у 1930 році — 854 млн.; в 1927 році приходилося на одну особу населення 1,5 нових книжок, у 1930—році вже 5,36; книгозбірєнь у 1927—28 році було 22.852, у 1929 — 30 році вже 29.612 тощо (Див. ст. Юдіна в № 11 — 12 «Більшовика» за 1932 рік).

Величезний ріст ФЗУ, технікумів, вишів і втишів, організація їх за галузєвсю ознакою, передача їх до господарських об'єднань та наркоматів, величезне зростання робітничого складу студєнтства і наукових працівників, розвиток заочного навчання, утворення заводів - втишів, поліпшення якості підготування і застосування соціалістичних метод у роботі студєнтства й керівника, ліквідація зрівнялівки і знеосібки в навчальному процесі — все це характеризує процес творення нових кадрів. В 1927 р. у вишах і втишах СРСР було 159,8 тисяч, а в 1931 р. — вже 894,4 тис. студєнтів; у технікумах відповідні цифри — 287,6 і 855,3. В порівнянні з катастрофічним падінням вищої освіти в капіталістичних країнах — це є значимий факт: У нас, не зважаючи на такий ріст кадрів, все таки їх не вистачає, і вони в значній мірі є лімітом наших темпів.

Тов. Сталін відзначає поворот буржуазної інтелігенції від шкідництва до співробітництва з радянською владою і вимагає змінити ставлення до інженерно - технічних сил старої школи, більше про них турбуватися і притягати до роботи. Одночасно він відзначає потребу створення нових кадрів виробничо - технічної інтелігенції — пролетарських інженерів, техніків, агрономів, учителів тощо. Але цим справа не вичерпується:

«Ініціатори соцзмагання, проводирі ударних бригад, практичні оформлювач-трудоного піднесення, організатори робітничої клєси мають скласти саме з тогаришами, що пройшли вищу школу, ядро інтелігенції робітничої клєси, ядро командного складу нашої промисловости».

Союз науки й праці, об'єднання фізичної і розумової праці та ліквідація протилєжностей між ними — це не справа далекої майбутности, а процес, що підготовлюється зараз в революційному самоперевихованні трудящих мас.

7. Наука й техніка в культурній революції

Роль розвитку науки й техніки визначається тим, що без них не можна досягти вищої продуктивности праці; а «продуктивність праці, це кінєцькінем найважливіше, найголовніше для здійснення нового суспільного ладу. Капіталізм може зістати остаточно переможений і його остаточно переможеється тим, що соціалізм створить нову продуктивність праці» (Лєнін).

Поєднання науки з конкретними завданнями соціалістичного будівництва є шлях, що забезпечує широке, нечуване за капіталізму розгортання науки.

«Ми тут працюємо над тим, — пише відозва всесоюзної конференції плянування науки, — щоб допомогти визволити велетенські ресурси природної енергії, поставити їх на службу людським масам; ми працюємо над тим, щоб перетворити всю країну в чудову країну добробуту мас, вільної колективної соціалістичної праці; ми працюємо над тим, щоб визволити людство з - під залізної п'яти капіталізму: ми працюємо над тим, щоб зробити неможливими війни на землі; ми працюємо над тим, щоб на місце капіталізму з його рабською брєхливою культурою, знищенням мас війнами, звирячою експлуатацією, проституційованою прєсою, владою грошей, став комуністичний лад, лад товариської праці, лад великої безкласової людської громади, що про неї мріяли найсвітліші голови, найшляхетніші уми, найпалкіші серця людства

До цього ладу ми йдемо через сувору, нещадну боротьбу клас, відбиваючи напади зовнішніх ворогів, розгортаючи наступ на внутрішньому фронті, громлячи шкідницькі зграї, з'єднуючи дійсних людей науки під пролетарськими прапорами».

Наукові працівники, перемагаючи навки індивідуальної анархічної наукової діяльності і бюрократизм та шаблон, стали на шлях планування, на шлях колективних соціалістичних форм наукової праці, тісно пов'язуючи її з пляном народногосподарського будівництва соціалізму.

Партія веде непримиренну боротьбу з класово ворожими впливами в науці, проти шкідництва, проти вузького емпіризму і спрощенства, проти ідеалістичних переконачень та голого теоретизування, що намагаються відірвати теорію від практичних завдань будівництва соціалізму, проти механістичної ревізії під гаслом «наука сама собі філософія».

«Треба визпати,— казав тов. Сталін,— що за нашими практичними успіхами теоретична думка не встигає, що ми масмо певний розрив між практичними успіхами і розвитком теоретичної думки. Тим часом треба, щоб теоретична праця не лише встигала за практичною, а й випереджала її».

Теперішні завдання соціалістичного будівництва зформульовані тов. Сталіним в шести умовах у гаслі оволодіння технікою, бо техніка на даному етапі вирішує все.

Значення науки й техніки у всесвітньо-історичному завданні: максимум за десять років пробігти те віддалення, на яке ми відстали від передових країн капіталізму, тов. Сталін зформулював з довідністю аксіоми і велетенською силою волі:

«Щоб догнати й випередити з техніко-економічного погляду капіталістичні країни, у нас є всі «об'єктивні» можливості. Не вистачає лише уміння по справжньому використати можливості; а це залежить від нас, тільки від нас. Ми вирішили низку найтрудніших завдань, ми скинули капіталізм, ми збудували найбільшу соціалістичну індустрію, ми повернули середняка на шлях соціалізму. Найважливіше з погляду будівництва ми вже зробили. Нам лишилося небагато: вивчити техніку, опанувати науку. І коли ми зробимо це, у нас будуть такі темпи, про які ми зараз не наслідуюсь мріяти. І ми це зробимо, коли захочемо цього по-справжньому»

Завдання полягає в тому, щоб наука й техніка стали здобутком найширших пролетарських мас і, насамперед, організаторів та керівників усіх ланок соціалістичного будівництва.

Соціалістичні методи праці

Для побудови соціалізму трудящі СРСР розгортають нові методи праці. Соціалістичне змагання та ударництво, госпрозрахункові бригади, зустрічні плани—це є соціалістичні форми праці. Найширші маси піднялися до усвідомлення кінечності активно працювати на свою пролетарську державу і ґрунтовно порвати з навичками рабської примусової праці, стати свідомими й активними будівниками соціалізму.

«Соціалізм,— казав Ленін,— не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його широко, дійсно в масовому розмірі, втягнути дійсно більшість працюючих на арену тієї роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких у народі непочає джерело, які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами, мільйонами. А організаційних талантів у селянстві й робітничій класі багато, і ці таланти швидко починають усвідомлювати себе, просипатися, тягтися до кожної творчої великої роботи, братися самостійно до будівництва соціалістичного суспільства» (том XXII, стор. 158).

Велике значення має показ ділом, бо ніщо так не переконує широкі маси, як практичне здійснення гасел. Про це переконання на практиці каже тов. Сталін, зазначаючи, що самі практики-колгоспники є найкращі агітатори за колгоспи. Трудовий ентузіазм підноситься під впливом зразків героїчної ударної роботи. Профспілки, як школа комунізму, відіграють величезну роль в цьому показі.

З 700 підприємств, що їх вивчено за даними профспілок, із загальної кількості 674 тисячі осіб ударництвом охоплено в січні 1932 року 65,5% ; в машинобудівництві — 73 %. За даними 18 спілок, із загального числа жінок - робітниць ударництвом охоплено біля 74%. Соціалістичні форми праці, перебудова побуту, активна участь мас, не зважаючи на всі труднощі в героїчному соціалістичному будівництві, — це величезні зрушення в культурному розвитку найширших трудящих мас. Соціалістичні форми праці є найважливіший показник культурної революції, виховання в широких робочих і колгоспних масах соціалістичного ставлення до праці. Всупереч соціал-фашистській теорії «високого ступеня моральної відповідальності робітників» за капіталізмом, теорії «економічної свідомості», спроби посилення експлуатації праці на капіталіста в капіталістичних країнах викликають відсіч робітничих мас.

Ударна праця на соціалізм, навпаки, створює ентузіазм. Нові соціалістичні форми праці можливі лише за диктатури пролетаріату, в процесі соціалістичного будівництва. Лише за цих умов можливе те, що, як зазначав Ленін у своїй статті про комуністичні суботники, «голодні робітники, оточені злісною контрреволюційною агітацією буржуазії та меншовиків, влаштовують комуністичні суботники і досягають величезного підвищення продуктивності праці, не зважаючи на те, що вони зморені, змучені».

Труднощі, які перемагають трудящі, ніби утворюють становище, «що відрізує всякий шлях до відступу, поки самі обставини не закричать: тепер покажи, на що ти здібний» (Маркс).

Лише в процесі соціалістичного будівництва праця з примусового обов'язку перетворюється «на справу честі, справу слави, справу доблесті й героїства» (Сталін).

«Завдання соціалістичної праці, — каже тов. Сталін, — полягає в тому, щоб... відкрити широке поле для розгортання енергії і творчої ініціативи мас, виявити колосальні резерви, що таяться в лоні нашої країни, і кинути їх на терези в боротьбі з нашими клясовими ворогами, як усередині, так і зовні нашої країни» (з передмови до брошури «Змагання мас», стор. 24).

Це — велике завдання. Про нього Ленін казав, що

«створення нового суспільного зв'язку, нового трудового принципу, нової організації праці... далеко трудніше від завдання скинути буржуазію. Воно вимагає найдовшого, найупертішого, найтруднішого героїзму масової, буденної роботи. Але це завдання й істотніше від першого, бо кінець - кінцем найглибшим джерелом сил для перемоги над буржуазією і єдиною запорукою тривкості й безповоротності цієї перемоги може бути тільки новий, вищий спосіб суспільного виробництва, заміна капіталістичного і дрібнобуржуазного виробництва великим соціалістичним виробництвом» (том XXIV, стор. 339).

Соціалістичні форми праці є істотна ознака соціалістичних продукційних відносин, наслідок плянового, свідомого оволодіння продуктивними силами і продукційними відносинами, які творять для продуктивних сил безмежні можливості і темпи їх розвитку.

Ці темпи творяться не самопливом, а в непримиренній клясовій боротьбі з клясовим ворогом та його агентурою, в упертій боротьбі над самоперевихованням, за ліквідацію капіталістичних елементів і в економіці, і в свідомості.

«Росія довершила три революції, — казав Ленін, — і все таки Обломови лишилися, бо Обломов був не тільки поміщик, але й селянин, і не тільки селянин, а й інтелігент, і не тільки інтелігент, а й робочий, і комуніст. Досить подивитися на нас, як ми засідаємо, як ми працюємо на селі, щоб сказати, що старий Обломов залишився і треба його довго мити, чистити, тріпати й драти, щоб що - небудь путяще вийшло» (твори, том XVIII, част. II, I вид., стор. 14).

Пролетаріат перероблює у нас не тільки свою власну природу, але й природу всіх широких трудових мас міста й села. Він втягає їх у культурну революцію, в соціалістичне будівництво і веде рішучу боротьбу з

проявами ворожих ідеологій, з ледарством, зрівнялівкою, знеособкою, недисциплінованістю, нехлюйством, зловживаннями, рвацтвом, літунством і прогульництвом, обрушуючи на злочинців меч революційного закону, з культурною відсталістю. Через жорстоку клясову боротьбу здійснює пролетаріят справу остаточного подолання рештків капіталізму в економіці і свідомості людей.

Розвиток соціалістичних форм праці веде до того, що «праця перестане бути лише засобом до життя, а стане сама за першу потребу життя» (Енгельс). Вона вже такою стає, бо

«комунізм починається там, де з'являється самовіддана, сильніша за велику працю, турбота звичайного робітника про збільшення продуктивності праці, про охорону кожного пуда хліба, вуглю, заліза та інших продуктів, що дістаються не тим, хто працює особисто і не їх «ближнім», а «дальнім», тобто всьому суспільству в цілому, десяткам і сотням мільйонів людей, об'єднаних спочатку в одну соціалістичну державу, а потім у спілку республік» (том XXIV, стор. 342).

Отже, не можна соціалістичну працю, як працю слави, чести, доблесті, героїства, протиставити, як дехто робив, комуністичній праці, як звичці, потребі життя.

Індустріалізація, колективізація, застосування машинової техніки в сільському господарстві, перетворення сільськогосподарської праці на відміну індустріальної праці, розвиток культурного будівництва на селі— все це створює передумови для ліквідації різниці між містом і селом. Протягом другої п'ятирічки буде також створено передумови для ліквідації розриву між фізичною і розумовою працею. Ця ліквідація вже тепер підготовлюється через політехнізацію школи, висування робітників, різні форми учби робітників тощо. Друга п'ятирічка, намітивши велетенський розвиток продуктивних сил, цим самим створює перспективи печуваного піднесення пролетарської соціалістичної культури. Кляси будуть остаточно зліквідованими, буде подолано пережитки капіталізму в економіці й свідомості, підійметься втриє виробництво предметів споживання, житлова й комунальна справа стане на невиданому рівні, буде остаточно зліквідовано економічну й культурну відсталість окремих націй— словом, буде остаточно побудовано соціалізм в СРСР, і ця всесвітньо-історична перемога, стимулюючи боротьбу пролетаріату в капіталістичних країнах, приведе з неминучістю природного закону до перемоги соціалізму у світовому масштабі, до комуністичної культури майбутнього.

Б. СПІНОЗА

(1632 — 1932)

I

Доля матеріялістичної і атеїстичної філософії Спінози протягом трьох сторіч якнайкраще ілюструє глибоку правду Ленінового твердження про партійність і класовий характер філософії. У змінах ставлення до Спінози, в різній оцінці його вчення на різних етапах розвитку буржуазного суспільства надзвичайно чітко відзеркалюються перипетії історії буржуазії і в епоху її піднесення та гуртування сил у боротьбі з феодалізмом, і в епоху занепаду, коли щораз грізніше й рішучіше виступав проти неї її могильник—пролетаріят, і в сучасну епоху імперіялістичних воєн та пролетарських революцій, коли суперечності між капіталізмом, що загниває, і переможно будованим соціалізмом стали основними суперечностями.

Божевільне виття розбещеної зграї середньовічних релігійних фанатиків XVII-ст.— католицьких, протестантських, єврейських — проти тодішніх матеріялістів і найпередовіших представників нового математичного природознавства — Прихильників Спінози. Накреслення в іще войовничішій формі багатьох сторін учення Спінози на прапорі ідеологів майбутньої французької революції — французьких матеріялістів XVIII сторіччя. серед невгамовного шипіння, брудної хвилі наклепів і вигадок чорного інтернаціоналу єзуїтів і янсеністів. Мужня витривалість і цілеспрямована наполегливість в обороні спінозизму в усій діяльності представника найпрогресивніших шарів німецької буржуазії XVIII сторіччя — Лессінга, при трактуванні Спінози як «здохлого пса» у Мендельсона — ідеолога примиренських її шарів. Спроби фальсифікувати філософію Спінози, перетлумачити її в дусі ідеалізму в епоху післянаполеонівської феодалної реакції — в Німеччині у Шеллінга. Безстатевий пантеїстичний монізм Геккеля — ідеолога «органічної», «мирної» стадії розвитку капіталізму. Ось опорні точки, де знами історичної лінії були віхами перегляду партійно-філософських настанов щодо Спінози.

І тепер, в час 300-х роковин від його народження, чітко стоять один проти одного два світи. Пролетаріят, що в його руках майбутнє, бачить у творах Спінози, в його життєвій незламності верховини попереднього переддіалектичного етапу матеріялізму, цинить у ньому сміливого побірника атеїзму; ідеологи фашизму, неспроможні зменшити його філософську велич і значення, докладають усіх сил, щоб одного з найвидатніших атеїстів і матеріялістів переселити в релігійно-містичний Пантеон; присудити його як «третього» до Мойсея і Христа (Бруннер та ін.).

II

Спіноза — матеріяліст, атеїст. Він — один з авангарду ідеологів революційної буржуазії того часу, коли ця нова кляса, зформувавшись у лоні феодалного суспільства, в окремих країнах підіймалась проти феодалного ладу й ламала його, використовуючи повстання селянства, за

L. Benedictus Despinora

яким виділи зачатки сучасного пролетаріату з червоним прапором у руці і гаслом спільності майна на вустах. Це останнє було тим вирішальним моментом, який швидко зупиняв, звужував і гальмував діяпазон її розмаху, який змусив її відразу після перемоги спускатися на гальмах — з висот матеріялізму в болото ідеалізму її компромісу з релігією.

Матеріялістичною буржуазія довго бути не може; вона мусить після короткого піднесення вдатись до запаморочливої сивухи ідеалізму, як засобу поневолення трудящих. Але покищо, на деякий час, буржуазія сміливо крокувала на витвореній нею ідеологічній арені, в цьому світі, де революційне перелаштування й переміщення зробив Копернік, тісні стіни середньовіччя, відкриваючи перспективи безконечности космосу, розбив Бруно, і пові закономірності прочитав мовою математики Галілей.

На зміну біблейським нісенітницям церкви ішла нова наука, нове природознавство, сперте на досвід, озброєне телескопом, математикою. Енгельс геніяльно характеризує цей ідеологічний-перелім і його борців:

«Це був найбільший прогресивний переворот, який пережило доти людство, час, що велетнів потребував і народжував велетнів — щодо сили мислі, щодо пристрасти й характеру, щодо многобічності й учености. Люди, які заклали основу новочасного панування буржуазії, були всім, тільки не буржуазно-обмеженими. Навпаки, вони були більш або менш овіяні авантурним характером свого часу».

І справді, як рішуче розсунулись рамки світу тоді, коли заборча, повнокровна буржуазія, під'юджувана негамовною жаждою первіснокапіталістичного нагромадження, палючою жагою наживи, експлуатації «святого» блискучого металю, вдиралася в далекі закутки відкритої південно-Америци, змітаючи будівлі перуанської чи мексиканської культур, перетоплюючи на злитки золота й срібла колони тубільних храмів, обминала південну Африку, щоб допливти до Індії, і в особі Магелляна здійснила вперше подорож навколо світу. Це фактичне розсунення рамок продовжувалося мисленно в патос безконечности, яким дихала тодішня буржуазна філософія, наука, мистецтво, який передав, наприклад, Дюрер у своїй «Мелянхолії». Який мізерний, жалогідний проти нього був маленький світок церкви!

Але буржуазія, яка в своєму конквістадорському шалі пограбувала цілі континенти, сконцентрувала в Європі велетенські запаси металю, не могла на цьому обмежитись. Щоб стати капіталом, щоб прокинутися від дрімоти свого перебування в стані скарбу, ці гори металю мали знайти нову робочу силу, яку постачало збезземелення селянства, жорстоке «огодження», грабунок спільнотних земель, марки, альменди; з другого боку, воно мало знайти нове знаряддя праці, нову техніку. І суттєвим моментом у розвитку вищої техніки могло бути тільки нове природознавство.

Середньовічна схоластика з її ідеалізмом, слугуванням теології могла бути тільки гальмом розвитку техніки. Перед буржуазією стояло велике завдання: на руїнах схоластичного ідеалізму, релігійного світогляду побудувати нову філософію, нову методологію, яка створила б тло і ґрунт для нового природознавства, для вищої техніки, для швидкого розгортання продуктивних сил. Такою філософією могла бути тільки філософія матеріялістична — хоч вона завжди була обмежена класовим становищем буржуазії. І справді, матеріялізм став у цей короткий час піднесення прапором революційної буржуазії, щоб скоро, під впливом пролетарського руху, опуститися вниз і дати місце ідеалізові.

Спочатку він виступає ще неспіливо, у великих початківців математичного природознавства, він не пориває ще до кінця з релігією, він прибирається в двозначні шати пантеїзму. У Декарта він іще залишає місце для бога, як першого зрушителя велетенської космічної машини. Але там, де буржуазія набуває вже сили, він виходить на арену рішучіше. В Англії

Бекон складає велику програму наукового наступу на природу засобами емпіризму й індуктивної методи, Гоббс заковує свій матеріалізм у панцир математичної методи. Виступає матеріаліст Спіноза, як ідеолог буржуазії в той час передової, голяндської.

Голяндія XVII сторіччя була найпередовішою капіталістичною країною. Маркс пише про неї: «Голяндія була зразковою капіталістичною країною XVII сторіччя», «взірцем мануфактури у власному сенсі слова». Буржуазні взаємини були там найрозвищеніші. в Європі, голяндська буржуазія — найбагатша. Амстердамська біржа, де реалізувались державні позики всіх країн) вирішала долю тодішніх великих європейських воєн. Голяндія, країна з найсильнішою торговельною флотією, була фрахтвником усього світу. Об голяндську морську силу розбивалися покищо, вперто атаки англійської флотії. Голяндія — тоді найбільш колоніяльна держава — висмоктувала апаратом Ост - Індської Компанії працю мільйонів індійських рабів. Пишно процвітали там мануфактури — текстильна, скляна промисловість, кораблебудування. Пливли потоком прибутки, насичені потом і кров'ю експлуатованого як ніде пролетаріату.

Голяндська буржуазія, зацікавлена в розвитку техніки, охоче підтримувала розвиток природознавства. Там квітли механіка, фізика, оптика (розвиток останньої стимулювався потребами розгорненої і важливої промисловості — продукції й шліфування оптичного скла) анатомія, фізіологія рослин, тварин, людини. Велика іятрómеханічна школа в медицині задавала тон цій науці в європейському масштабі. Імена Левенгука, Свамердама й інших відомі були на весь світ. Багате тогочасне голяндське малярство — особливо натюрморти, полотна Гальса, Рубенса, Тенірса — співало гімни сптій і вдоволеній посеїбчності життя. Ще не були забуті великі подвиги голяндської революції, в якій буржуазія визволилася з кайданів еспанського католицького фєвдалізму — хоч на цю героїчну авреолу буржуазії падала вже похмура для неї тїнь пролетаріату. Гноблений там, як ніде, він давав знати про себе в нерідких повстаннїях. У цих історичних умовах буржуазія висувала, як своїх ідеологів, матеріалістів, і філософський матеріалізм в особі Спінози знайшов одного з своїх найгеніяльніших представників.

III

Спіноза зростає спочатку в атмосфері амстердамської релігійної єврейської громади. Але ознайомлення з новою філософією, зокрема з Декартом, з грецьким матеріалізмом Демокріта й Епікура, з новітнім математичним природознавством, з усією тогочасною революцією в поглядах на весь світ допомогло розкрити йому незабаром очі на всю реакційну зашкарублість і гидоту схоластики єврейської, католицької, кальвінської, арабської. Серед виття «херему» (анатеми), серед заглушливих прокльонів він поривав з єврейською синагогою, щоб більше в житті не приєднуватись ні до якої синагоги, ні до якої релігійної секти — атеїст не тільки в теорії, а в дії, з вовчим білетом відлученого не тільки від релігії, а й великою мірою від суспільства. Щоб не йти ні на які поступки релігії, він зрікається університетської професорської кар'єри і заробляє собі на вбоге помірковане життя шліфуванням оптичного скла.

Добре обізнаний на всьому тогочасному природознавстві і тогочасній філософії, він зразу помічає їх хиби й однобічності.

На філософському й природознавчому небосхилі тоді засяла зоря Декарта (який, доречі, втік з католицької Франції до Голяндії, щоб шукати там вільного пристановища для невимушеного розгортання своїх думок). Декарт дає своєю методою аналітичної геометрії новий спосіб дослідження в природознавстві, відкриває нові перспективи, зводячи всі явища до механічних, матеріальних причин. Але поруч цієї механічно - матеріалістичної теорії природознавства ми бачимо в Декарта ідеалістичну

метафізику — вчення про душу, як окрему субстанцію, невідпорядковану природній закономірності, із свободою волі, і вчення про найвищу субстанцію — бога, що першим поштовхом надає руху й життя всесвітові. Його наскрізь матеріялістичне природознавство чіпляється за вороже цьому природознавству середньовічне богослов'я. Одне слово: Декарт приймає бога, як найвищу субстанцію, і визнає дуалізм матерії й душі, як двох окремих субстанцій.

Спіноза робить тут революційний крок: є тільки одна субстанція, а протяглість і думання — її атрибути. Модифікаціями, змінами цих атрибутів є модуси, вся безконечна, конкретна, багата цілокупність матеріяльних процесів з їх відбиттям у мислі — цілокупність, що її ми називаємо всесвітом. Немає ніякого духу, як окремої субстанції, він тільки атрибут субстанції. Що ж це за субстанція? Спіноза відповідає: це бог, або природа. Деякі теологічні невігласи і їхні ідеалістичні підголоски хапаються слова «бог,» що з ним Спіноза отожднює природу, кричать про спінозівський пантеїзм, як віру в бога, хоч і не позасвітового, а іманентного світові. Але ми, що заглиблюємося не в букву, а в суть учення Спінози, добре розуміємо всю зовнішність цієї теологічної оболони, теологічного доважка, і розуміємо, що субстанція, чи бог, чи природа Спінози — це матерія, що виявляється атрибутами протяглість і думання. Спіноза — матеріяліст і атеїст. Сучасники Спінози не робили собі ніяких ілюзій щодо певних спінозівських теологічних способів вислову, певних непослідовностей у подробицях, вони завзято папалися на Спінозу, як на матеріяліста й атеїста.

А згодом Вольтер каже про субстанцію Спінози: «факт такий, що Спіноза зовсім не визнає ніякого бога і користується цим святим словом тільки для того, щоб не занадто залякати людей». Матеріяліст Дідро каже про Спінозову «етику», як про твір, де автор «занурює читача у вир атеїзму». Фюєрбах твердить, що Спіноза надає однозначного сенсу словам «природа» і «бог». За Марксом, Спінозова субстанція є «метафізично переодягнена природа в її відриві від людини».

Але хоч як високо ми цінуємо Спінозу, як матеріяліста й атеїста, хоч як твердо в запеклій клясовій боротьбі на філософському фронті боронимо його від усяких зазіхань фашистських ідеалістичних містифікаторів, — ми разом не заплющуємо очей ні на хиби його матеріялізму взагалі, ні на хиби його, як матеріяліста тієї епохи. Спіноза — матеріяліст, але матеріяліст механістичний, метафізичний. Його матерія — незмінна, позачасова, одностайно-геометризована, позбавлена многобарвності суперечливих переходів. Вона — перухома, бо рух у нього є тільки безкінечний модус протяглість, щось зовнішнє відносно до неї (субстанції, матерії), при чому спокій так само є об'єктивний і абсолютний, як і рух.

Спінозі невідоме розуміння руху, як зміни, розвитку взагалі — з багатством переходів різних форм руху, стрибків від однієї до другої єдності протилежностей. Він знає тільки рух, як переміщення, і до нього зводить усі матеріяльні процеси. Спіноза — метафізик, а не діалектик. Правда, в нього є блискучі зразки діалектики — наприклад, в його ученні про матерію, як самопричину (*causa sui*); але це є окремі струмки діалектики, що в'ються навколо твердих скель статички. Нездібність до виявлення об'єктивної діалектики примусила його вічно дробити дійсність, розтинати її на тисячі модифікацій і проміжних форм, які, однак, під його руками раз же кам'яніли, мертвіли. І його метода — геометрична — була недіалектична. Вона виривала з сукупності зв'язків лише кількісні, і цим свідомо перетинала тканини живих діалектичних переходів, засуджувала Спінозу на механістичну однобічність.

Ця метода була виявом його дедуктивного раціоналізму, який, зворотнє, сприяв появі в його матеріялістичній системі багатьох ідеалістичних моментів. Раціоналізм і геометризований механістичний матеріялізм з моментами абсолютизації природних процесів привели до того, що фран-

цюзькі матеріялісти, самі метафізичні матеріялісти, закидали Спінозі метафізичність. І справді: сполітизований і зантропологізований французький матеріялізм був проти філософії Спінози вищою формою матеріялізму, і характер його атеїзму був дійовіший і войовничіший, хоч так само історично й класово обмежений.

Але ми не можемо не звернути нашої уваги на хиби Спінози і в самих рамках метафізичного матеріялізму. В питанні про взаємини між фізичним і психічним Спіноза допускається де - не - де ідеалістичних збочень. Хоча ми знаємо, що теологічна термінологія Спінози має в основному чисто зовнішнє значення, однак, ми не можемо заперечити в нього певних решток впливів схоластики. Ми аж ніяк не можемо заперечити ідеалістичних ноток у його вченні про інтуїтивне пізнання і чисто теологічних моментів у поглядах Спінози на безконечність. Раціоналізм Спінози приводив його кінець - кінцем до невпинних спроб зведення причиновости до формально - логічної категорії основи і тим самим до спокус і небезпек схоластичного оптологізму.

IV

Сміливо, рішуче покінчує Спіноза з фєвдально - попівською наукою про людську душу, як про якусь надприродну істоту. Так само, як і людське тіло, вона є частина світу, що підлягає його закономірності; і тільки тією мірою, «якою наше тіло здатне, щоб у ньому викликувано образ того чи того об'єкту, душа більшою або меншою мірою здатна до споглядання цього об'єкту»; «щоб мати знання про душу, треба перше набутти адекватного пізнання про наше тіло». І взагалі, нічого не може бути такого, що не було б невід'ємною частиною всесвіту, чого не охоплювала б його залізна доконечність. Немає винятків, немає чудес, немає випадку.

Фатальна доконечність охоплює все — починаючи від каменя і закінчуючи найвитонченішими, найскладнішими людськими думками й емоціями. Навіть більше — ця доконечність однакова для всіх модусів, для всіх процесів, як виявів єдиної субстанції, природи. Випадком, або ще грубіше — чудом ми називаємо все те, чого не знаємо; але незнання не є аргумент. Питання ж про непізнавальність будь - чого є абсурд, бо раз ми чогось пізнати не можемо, значить воно не існує, навіть як об'єкт нашого пізнання, а значить і проблема непізнавальности є вигадана. Людська поведінка є абсолютно детермінована, ілюзія свободи волі виникає в нас тому, що ми усвідомлюємо тільки бажання, вчинки, але не завжди усвідомлюємо всі їх причини. І Спіноза вивчає людські вчинки, людське бажання й пристрасті все тією ж холодною аналізою своєї математичної, геометричної методи, наче це звичайні тіла, площини, лінії. Не плакати, не сміятись — тільки розуміти — вимагає він при цьому. Механістичний матеріялізм і раціоналізм набирають тут свого закінченого виразу.

Ніщо в світі не може бути вільним від доконечности, а свобідне є те, що хоч існує і діє доконечно, але це — доконечність його власної природи, внутрішня, ні від чого незалежна. В такому розумінні вільною може бути тільки безконечна субстанція, як *causa sui* (самобричина); скінчені ж речі мають завжди детермінуватися до існування, до дії чимось іншим, зовнішньою причиною. Тут річ примушується до існування (наприклад, камінь рухається від зовнішнього поштовху і настільки, наскільки вистачить набутої ним кількості руху, але якби він міг мислити, він так само, як ми, думав би, що рух цей відбувається з його бажання, що він має свободу волі). Отже, свобода — «не в свобідному рішенні, а в свобідній доконечності».

Раціоналізм Спінози не знає активности, суб'єктивної, предметової діяльности, як джерела пізнання; не знає він також волі, яку він зводить до суми хотінь і отсжнює з пізнанням. Так, усі афекти він виводить з ідей, тобто з чисто пізнавальних станів. З неясних ідей виникають афекти стра-

демократичну форму керування; згодом, у своєму останньому творі — за аристократичну федеративну владу (з сенатом тощо). Але й тепер він висміює тих, хто вважає, що «наряд страшний, коли не тремтить», тих, хто хоче зробити з громадян рабів. Він бо, як вдумливий представник своєї класи, розумів, що буржуазія в даних умовах, при спробах фєвдального контрнаступу, щоб використувати маси, повинна впливати на їх ідеологію, і без певної частини гасел демократії тут не перебути, хоч як би буржуазія одночасно цих мас боялася.

Гасло, що релігія і філософія — приватна справа, Спіноза висував, як тактичне гасло оборони нового матеріалістичного й атеїстичного світогляду від попівської зграї. Не вважаючи на метафізичність світогляду загалом, у Спінози часто прохоплюються блискучі ідеї історизму. Про релігію (за джерело її Спіноза вважає страх) він каже, що вона завжди була пристосована на користь державі і що у вільній державі, де ніхто не зацікавлений в нещасті іншого, релігія неможлива.

Гостро підкреслюючи протилежність філософії, що її мета є істина, до віри, що її мета є послух, Спіноза висміює неучтво релігії, що видає себе за вище світло. В історії філософії він за партію матеріалізму — за Епікура, Демокріта, Лукреція; авторитет ідеалістів Сократа, Платона, Арістотеля для нього не має ніякого значення.

Спіноза перший поклав ґрунт для історичного вивчення біблії, намагаючись показати, що вона складається з книжок, написаних звичайними людьми в різні часи і що їх треба тому досліджувати, як звичайні літературні твори. Спіноза заперечував «одкровення», так само як і чудеса. Нездарма так лютували попи різних ґатунків; кажучи, що Спіноза проводить під божественною оболонкою чистий атеїзм, що він вигадав бога, який не викликає жодної побожності, якусь субстанцію, до того ще підлеглу звичайній природній закономірності. Бо він виявив усю абсурдність концепції бога - людини, Христа, він розстрошив легенду про святість Старого заповіту. І в наші дні, перекликаючись з чорною армією трьох сторіч, Герман Коген проклинав Спінозу, як нещастя для єврейської історії, як людину, що нічого не розуміла в «священних» книжках.

VI

Маркс - Енгельс - Ленін у своїй діалектико - матеріалістичній аналізі й оцінці Спінози, кажучи про його матеріалізм і атеїзм, завжди підкреслювали водночас його метафізичність, його механістичність (з окремими елементами діалектики), однобічність його раціоналізму та математичної методи, теологічні рештки у філософії Спінози.

Не так поставився до цієї філософії Плеханов. Він підкреслив матеріалізм і атеїзм Спінози — і в цьому його заслуга; але величезна хибність його позиції тут у тому, що, глухо згадавши про метафізичність матеріалізму Спінози, про «теологічний доважок» цього матеріалізму, він розвинув цілком невірну теорію про те, що марксизм є «вид спінозизму». Тут ми маємо цілковите перекручення того правдивого розуміння, що філософія марксизму є принципово новий, вищий етап розвитку матеріалізму, що йдеться тут не про звичайну відміну, а про революційно - критичне перероблення кращого з усієї попередньої культури.

Важливим струментом впливається філософія Спінози французьким буржуазної філософії, зокрема історії матеріалізму; і в момент виникнення матеріалізму, Фєрбаха вона має також своє значення для розвитку марксизму. З другого боку, заповіт Леніна про потребу популяризації атеїзму французьких матеріалістів XVIII століття ставить питання довініших і найталановитіших з усіх буржуазних атеїстів, про погляд по-передника — Спінози. Але зводити марксизм до спінозизму, фальсифікувати марксизм, це значить «ти стра-

Друга величезна хиба Плеханова, пов'язана з цією першою, та, що він сам, скочуючись до фюрбахівського споглядального матеріалізму, одночасно скочувався до спінозівського гілозоїзму, тобто до найвного матеріалізму, який, не вмюючи діалектично розв'язати проблему виникнення свідомості з неорганічної матерії, вважає, що матерія є одушевлена. І в самому розумінні матерії Плеханов скочувався до трактування її, як спінозівської субстанції.

Ці помилки Плеханова поглиблюють меншовикуваті ідеалісти, розвиваючи концепцію про марксизм, як «неоспінозизм»; до того ж, говорячи про Спінозу, як про ідеолога дрібної буржуазії, вони вважають його за пророка що «передхопив» соціалістичне суспільство (Деборін). Щодо механістичного матеріалізму — головної небезпеки на нашому філософському фронті (Аксельрод, Бар'яш та інші), то він, ідучи за буржуазним філософом Гсфдінгом, з одного боку, тлумачить субстанцію, як закономірність, вихолощуючи тим самим її матеріалістичний зміст, а з другого — трактує Спінозу, як релігійного мислителя. Так перекидається місток від буржуазного фронту до ревізіоністів.

А фронт буржуазного неоспінозизму, особливо за останнє десятиріччя, дедалі більше гуртує свої лави. У спеціальному періодичному виданні, у ряді книжок та статей по різних журналах і через спеціальні спінозівські конгреси він, ідеалістично - містично перекручуючи Спінозу, пропагує свою ідеологію, своє розуміння Спінози, свій «неоспінозизм». Соціальна функція цієї «шкілки» особлива: там, де треба приховати фашистське і соціал-фашистське лице буржуазної ідеології, виступає філософія «єдності», «любови», що випливає з начебто релігійно - містичного змісту філософії Спінози, тільки зовні прибраного в раціонально - математичну форму.

Маєстро цієї школи, професор Гебгардт — одночасно видавець і коментатор Спінози — зфабрикував саме таку концепцію філософії Спінози: джерелом філософії Спінози є, з одного боку, голяндська містика (як відгалуження широкого струменя німецької містики), а з другого — французький (Декартів) раціоналізм. В цілому це — філософія барокко, що синтезує безконечне прагнення готики вгору, до неба, з прагненням ренесансу до скінченої форми; звідси — діалектика ірраціонального змісту (!) і раціональної форми (!) в філософії Спінози.

Граф Дунін - Борковський — близький до «неоспінозизму» дослідник Спінози, єзуїт, проповідує, що Спіноза продовжує великих схоластиків середньовіччя, що у них для всіх актів, які впливають безпосередньо з суті бога, бог є іманентна причина... Так атеїста Спінозу ставиться на службу попівству. «Дипломовані лакеї попівщини» все «можуть», аби послужити капіталізму. Та єдиного не можуть і не зможуть вони зробити — затримати пролетарську революцію, яка на шостій частині земної кулі вже змела і далі зметатиме світ визискувачів і, разом з ним, їхню брехню.

Чи не є це один з виявів непереможности нового соціалістичного ладу: тоді, коли карликові ідеологи загниваючого капіталізму фальсифікують і тим самим ганьблять пам'ять великих ідеологів своїх предків, ми ні на хвилину не забуваючи про реакційні сторони, про історичну обмеженість цих ідеологів, як представників класи визискувачів, даємо їм — і Спінозі в тому числі — єдино вірну оцінку. І коли сучасна буржуазна філософія дедалі більше поринає в багні містики, активно використовуючи її для ідеологічного натиску на пролетаріят, ідеологічного його полоніння, — наша марксистсько-ленінська філософія, борючись проти фашистської та соціал-фашистської філософії, борючись з будь-якими спробами ревізії марксизму - ленінізму, за чистоту теорії, черпає і далі черпатиме силу з могутнього процесу пролетарської революції, соціалістичного будівництва, що черemoжно іде в нас — за проводом партії та її вождя тов. Сталіна.

ДО КРИТИКИ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ ФІЛОСОФІЇ КАНТА

ВСТУП

Новітня історія людства, прискорення наслідком закону нерівномірного розвитку визрівання суспільно-економічних формацій, дедалі більше ускладнення суспільного життя, чимраз більше розвинення і загострення боротьби клас, все це неминучо викликає підеилене биття пульсу життя наукового, філософського та ідеологічного взагалі.

За порівняно історично короткий відтинок часу в 200 — 250 років ми маємо колосальне напруження інтелектуальної діяльності, яке відображає напруженість, насиченість протиріччями виникнення, розвитку, загибелі останньої класової формації суспільства капіталізму і революційного становлення формації нової, безкласової — соціалізму. Ці останні два сторіччя в галузі філософії, як і по інших галузях науки, дають таке сконденсоване багатство різних систем, відтінків, переходів, боротьби і просувають філософську думку вперед такими колосальними кроками, яких ніколи не знали і не могли знати всі попередні сторіччя.

Великі філософські системи з'являються одна за одною. Англійський матеріалізм розгортається у філософії Бекона, Гобса і Льюка. Філософія Льюка, як роздоріжжя, дає початок двох струменів — ідеалістичного (Берклі) і матеріалістичного — того напрямку французького матеріалізму (Гельвецій, Гольбах, Дідро і ін.), що «безпосередньо впаде на соціалізм» (Маркс). Разом з розгортанням цього напрямку у Франції на філософський обрій сходять плеяда великих зір класичного німецького ідеалізму — Кант, Фіхте, Шелінг, Гегель. В об'єктивному, абсолютному ідеалізмі Гегеля філософія ідеалізму досягає свого найвищого ступеня. Дальший розвиток у філософії по висхідній лінії можливий лише як розвиток матеріалістичного напрямку — власне, діалектичного матеріалізму — філософії нової висхідної класи, що її репрезентують гіганти думки — проводирі пролетаріату Маркс - Енгельс — і підіймають на новий, вищий ступінь, відповідно до нової доби імперіалізму і пролетарської революції, т.т. Ленін і Сталін.

Наша стаття присвячена Кантові і його критикам.

Казати про значення Канта в розвитку буржуазної філософії, мабуть, не випадок. Загальноприйнята є думка, що філософія Канта має дуже велике значення в цьому розвитку. На менш відомо, що філософська концепція Канта майже нероздільно панує аж до останнього часу над системами - покручами буржуазної (соціал - демократичної тож) філософії другої половини ХІХ і початку ХХ сторіччя.

Але те, що загальноприйняте, не завжди і далеко не всіма ще достатньо усвідомлено.

Чим же пояснюється, якими причинами обумовлене таке тривале панування, таке відновлення в різних формах філософії, що розроблення її засад має ледве не 200 - річну давність.

Це, безумовно, не випадковість. Філософія Канта — буржуазне відображення капіталістичного суспільства — якнайкраще відповідала і до певної міри відповідає й зараз соціальному замовленню буржуазії — спочатку тих країн, де запізнилася буржуазна революція, а потім і цілого світу.

Філософія Канта обґрунтовує, стверджує клясичний капіталізм, його спосіб виробництва й обміну, його політичний устрій — буржуазну демократію, їх вічність і незрушність.

Це справді так.

Поперше, буржуазія, яка приходить на зміну фєвдалізму, має завдання здійснити новий, вищий спосіб виробництва і тому зацікавлена у певному, а на перших шаблях навіть прискореному, розвитку науки, знань, техніки. Проте, оскільки вона замінює одну форму експлуатації іншою, вона може погодитись лише на такий розвиток науки, який забезпечує дальше її панування, дальше зберігання тих основин, які стримують робітничу клясу — релігії, шаноби до своїх роботодавців і «начальства» взагалі. Надто яскраво це подвійне завдання виступає там, де буржуазія приходить до панування з запізненням, коли на арену політичного життя виступає вже робітнича кляса з її, в протилежність до буржуазної, послідовно революційною програмою. Однією з таких країн, власне, і була Німеччина часів Канта.

Філософія Канта з його раціоналізмом, ствердженням великого значення науки, розуму, з одного боку, і zarazом, з другого — з його обмеженням цього розуму, «щоб дати місце вірі», найкраще забезпечує це згадане соціальне замовлення буржуазії.

Подруге, капіталістичний спосіб виробництва і обміну, капіталістичне суспільство в цілому відзначається своєю подвійністю, роздвоєнням сутності й форми, своїм лицемірством. Починаючи від буржуазної революції проти фєвдалізму, подвійної з своєї природи, де під гаслами «вільності, рівності й братерства» здійснюється завдання змінити лише форму експлуатування; починаючи від найпростішої клітини цього суспільства — товару, дедалі більше розвиваючись у грошах, обміні «еквівалентами», у виробництві, і досягаючи апогею у буржуазній державі, — всі економічні категорії і політична надбудова капіталізму наскрізь просякнені подвійністю. Додаткова вартість і прибуток, буржуазна диктатура під машкарою демократії — найяскравіші зразки цієї подвійності.

Ця подвійність, роздвоєння єдиного на форму, поверхню явищ (що її роздмухує і використовує для свого маскування та панування буржуазія) і сутність, яка лежить у глибині під цима поверховими формами; сутність, що її так гостро відчуває на собі пролетаріят, особливо зараз, під час загальної кризи капіталізму — тільки оця подвійність дає можливість приховувати за помпезними формами найжорстокішу експлуатацію, обдурювати маси трудящих брехнею про економічну рівність в обміні й політичну рівність — в буржуазній демократії.

Філософія Канта з її відривом форми від змісту, «речей у собі» від явищ є буржуазне, викривлене відображення об'єктивної капіталістичної дійсності. Вона є найкраще, з погляду буржуазії, теоретичне обґрунтування, санкціонування двоїстої, брехливої капіталістичної практики. Твердження Канта про можливість пізнання лише форми, лише явищ, спрямування всієї уваги на цю форму, заперечення доступності пізнанню суті «речей у собі», відтягання уваги від цієї експлуаторської сутності капіталізму, його економічних категорій і політичних надбудов — все це цілковито збігається з інтересами буржуазії, робить з філософії Канта якнайздатнішу, ідеологічну й політичну її зброю. Отже, філософія Канта є найкраще виконання соціального замовлення його кляси. Вона сповиває густим покривалом дійсну сутність речей і відносин капіталістичного суспільства та ще «науково» обґрунтовує неможливість пізнання цієї суті. Ось чому філософію Канта з повним правом можна назвати офіційною філософією

буржуазії. Ось звідки вся тривалість Кантової філософії в буржуазному світі, ось звідки знов і знов її відродження в нових, дедалі все реакційніших виглядах¹.

Філософія Канта — філософія компромісу. Так вона і з'явилась, як вираз знесилля німецької буржуазії перед юнкерською фєвдальною державою. Як таку, буржуазія намагається всіма засобами прищепити її пролетаріатові під час свого панування. Власне, це завдання виконують теоретики третьої партії — лівого крила буржуазії міжнародні угодовці.

Недарма піонер ревізіонізму Бернштайн, дає в свій час гасло: «Назад до Канта!», недарма він твердить: «Рух — усе; кінцева мета — ніщо» Недарма лідери II Інтернаціоналу намагаються поєднати теоретичні основи марксизму з кантіянством. Усе це, всі сили кидає буржуазія для того, щоб отруїти революційну свідомість пролетаріату, штовхнути його на шлях компромісів, на шлях захоплення корисною для буржуазії брехливою формою.

Проте, «старий крит рне добре». Ця подвійність, ці суперечності, що від них буржуазія намагається ослонитись філософією ідеалізму, відновлюючись раз від разу на більш поширеній основі, з неминучістю прямують до крайнього свого загострення — загальної кризи, революціонізування пролетаріату, рішучих, непримиренних боїв.

Філософія компромісу вже не може задовольнити. Буржуазія намагається поновити її, комбінуючи кантіянство з гегеліянством. Криза філософії Канта, початок її виходу з моди є показчик наближення непримиренних боїв — відвертої громадянської війни. Тому пролетаріат щораз більше озброюється філософією революційної боротьби і перемоги — марксизмом - лєнінізмом, а буржуазія, фашисти, соціал - фашисти — гегеліянством в його найреакційніших відмінах.

Ось чому викриття класової суті філософії Канта, в зв'язку з сучасною загальною кризою капіталізму, завданням здійснення революційного виходу з цієї кризи, завданням відвойовування мас від соціал - демократії і соціал - фашизму на бік компартій, має величезне значення. Щоб перемагати ворога, треба його знати. Кантіянство, власне, неокантіянство, в його найреакційніших відмінах і комбінациях з неогегеліянством, і зараз має ще велике значення у сучасній ворожій марксизмові філософії за кордоном.

Спроби відновлення кантіянства, доповнення ним марксизму, відбувалися і в нашій країні. З особливою яскравістю це позначилося в творах контрреволюційного меншовика - інтервенціоніста Рубіна, з його відривом форми від змісту, логічного від історичного, фетишизацією форми, з твердженнями, які заперечують побудову капіталістичного суспільства на експлуатаванні робітничої класи, які вихолощують матеріалістичну і революційну сутність з основних категорій марксівської політичної економії, відривають теорію від практики, замикаючись у коло талмудизованих абстракцій.

Впливи кантіянства дуже позначаються і на філософії сучасного механістичного матеріалізму — головної небезпеки сучасного етапу на філософському фронті СРСР.

Не можна відкидати певної спорідненості з кантіянством також і меншовикуватого ідеалізму, який в основному стоїть не гегеліянських позиціях, має гегеліянські засади.

Все це вимагає від нас поглибленої критичної аналізи філософії Канта, як теоретичної засади і джерела ворожих антимарксистських теорій. Це є важливе і невідкладне завдання.

¹ Власне, тому Марксів «Капітал», який викриває суть капіталістичного обміну, робітної сили, прибутку, як форм, що приховують суть жорстокої капіталістичної експлуатації, з цього погляду є, крім усього також і найбільшкучіша критика, зруйнування вщент кантіянства, як філософії буржуазії.

Філософію Канта, як і кожне філософське питання, не можна розглядати, не використовуючи всієї величезної філософської спадщини Маркса-Енгельса-Леніна. Твори їх для історика філософії дають величезні скарби. В них, і тільки в них, треба шукати основні, вичерпні настанови в розробленні питань історії філософії, дарма що у Маркса ми не маємо творів, спеціально присвячених Кантові. Бо й ті нечисленні рядки, де Маркс висловлюється про Канта, як повноцінне золоту матеріялістичної діалектики, навіть не можна порівнювати з безліччю гегеліянських фалшивок про Канта, що походять від Деборіна та його учнів.

Та цими висловленнями не обмежується значення творів Маркса для розуміння й критики філософії Канта. Всі вони, і в першу чергу «Капітал», спрямовані на розкриття суті капіталістичного визиску та панування і, як такі, проти філософії Канта, яка саме допомагає приховувати цей визиск.

Роботи Енгельса й Леніна містять про Канта надзвичайно багатий матеріял. Це є зразки діалектико-матеріялістичної аналізу. Ленін у своїх філософських роботах, в питаннях історії філософії, зокрема філософії Канта, продовжує, конкретизує, підіймає на вищу ступінь аналізу, подану від Маркса - Енгельса.

Якщо, взагалі та зокрема, розглядаючи філософію Канта, Деборін та його учні перекручували, фальсифікували висловлення Маркса й Енгельса, тлумачили їх на свій меншовикувато-ідеалістичний лад, то Ленінові твори вони просто ігнорували, даючи цим найяскравіший доказ заперечення Ленінового етапу в філософії, значення Леніна як філософа, відходу від марксизму - ленінізму, ставання на шлях антимарксизму.

Як уявляє собі розвиток філософії від Канта до Маркса Деборін?

«Трансцендентальний ідеалізм Канта породжує діалектичний ідеалізм Гегеля, а діалектичний ідеалізм Гегеля, будучи «поставлений на ноги», прибирає форму діалектичного матеріялізму. Таким чином, матеріялізм безпосередньо пов'язаний з діалектикою, діалектичний матеріялізм являє собою результат розвитку всієї новітньої філософії «(Введення в філософію...» 1922 р., стор. 221, ГИЗ).

Отже, діалектичний матеріялізм, за Деборіном, є той же... діалектичний ідеалізм. Діалектичний ідеалізм лише «прибирає» форму діалектичного матеріялізму; суттєвої, корінної зміни самого змісту філософії Маркса зовсім не дає. Що це, як на гегеліанізування філософії марксизму? Хіба це можна будь-як порівняти з висловленням Маркса у його передмові до II видання «Капіталу» про те, що його метода не тільки відмінна, але й прямо протилежна методі Гегеля. І тут не допомагає навіть фраза Деборіна: «будучи поставлений на ноги», бо вона залишається тільки фразою, бо Деборін не вкладає в неї того змісту, який вкладають Маркс і Енгельс.

Взагалі для Деборіна характеристичний є погляд на діалектичний матеріялізм, як змішування до купи, «примирення» всіх попередніх напрямків у філософії. На його погляд,

«діалектичний матеріялізм включає в себе, як «підлеглі моменти», «і феноменалізм (з його психологічною метою) і трансцендентальний ідеалізм, і метафізичний ідеалізм з його визнанням абсолютно реального буття і т. д... Діалектичний матеріялізм примирює і об'єднує у вищій філософській синтезі всі течії філософської думки». («Введення...» стор. 226).

Отже, принцип Деборіна полягає в тому, щоб нічого не відкидати, а все усмоктувати, не критично перероблюючи, а примирюючи.

Деборін всюди підкреслює саме цей момент поєднання, «примирення» як ми вже бачили це раніш. Можна навести багато цьому прикладів:

«Діалектичний матеріялізм примирює крайній емпіризм з крайнім раціоналізмом» («Введення...», стор. 225). «Вона (метода діалектичного матеріялізму. — А. М.) науково примирює всі протилежності, примирює їх, власне, діалектично». («Ленін як мислитель»).

Як бачимо, ця «термінологія» зовсім не випадкова. Якщо Ленін у своєму відомому фрагменті «До питання про діалектику» підкреслює: «Єдність (збігання, тожність, рівнодіяння) протилежностей умовна, тимчасова, мінуща, релятивна; боротьба протилежностей, які одна одну виключають — абсолютна, як абсолютний є розвиток, рух», то для Деборіна це висловлення залишається книгою за сімма печатями — для нього діалектика не є діалектикою непримиренної боротьби, він її розуміє тільки як діалектику примирення, збігання, з'єднання, погодження. Соціально підґрунтя цього відоме.

Але неввірно було б уважати, що це примирення, погодження у Деборіна має певної основи і спрямованості. Ми вже бачили, що такою основою, яка лише змінює форму, для Деборіна є діалектичний ідеалізм Гегеля. Тому Деборінській школі не можна відмовити певної послідовності. Гегелізація історії філософії вона проводила не тільки в бік розвитку від Гегеля до сучасності, намагаючись гегелізувати філософію марксизму; деборінська школа дбала й про те, щоб обґрунтувати, узасаднити гегеліянство, гегеліанізуючи і його попередників. Звідси роботи Деборіна про діалектику у Канта, Фіхте, його плани розроблення діалектики Шеллінга і т. ін.

Отже, під час бурхливого зростання соціалістичного будівництва в СРСР, величезних змін в економіці і розташування класових сил як у нашій країні, так і на Заході, деборінська школа займається не розробленням матеріалістичної діалектики, як революційної зброї боротьби за нове соціалістичне суспільство, а розробленням генези і обґрунтуванням засад ідеалістичної гегелівської філософії, войовничо виступаючи проти спрямування теоретичної роботи на розроблення актуальних проблем сучасності.

Наскрізь хибні та антипартійні позиції деборінського філософського керівництва дістали належну характеристику від ЦК ВКП(б) у постанові про журнал «Под знаменем марксизма». Ця постанова підносила перед філософським фронтом завдання дати критику деборінських творів, викрити їх меншовикувато-ідеалістичну, антимарксівську сутність. Це й на сьогодні є важливе завдання.

В той же час, поруч з цим завданням, незмінною залишається думка про те, що механістична ревізія філософії марксизму є головна небезпека на сучасному етапі, що боротьби з нею ні в якому разі не повинно послаблювати, а, навпаки, треба піднести її на вищий щабель.

Виступ тов. Сталіна на конференції аграрників-марксистів, лист тов. Сталіна до журналу «Пролетарская Революция» з особливою гостротою ставили питання про те, щоб прискорити ліквідацію відставання теорії від практики, про боротьбу з ворожою контрабандою на основі розгортання позитивної творчої роботи.

Історичні рішення XVII партконференції і останнього січневого пленуму ЦК ВКП(б) ще і ще раз мобілізують пильність партії до неминучості загострення класової боротьби. Це загострення класової боротьби знаходитиме свій відбиток і на теоретичному фронті неможлива без критики, відвертих і прихованих антимарксівських поглядів, без викриття і таврування контрреволюційної троцькістської і будь-якої іншої антиленінської контрабанди, без рішучої боротьби проти механістичної і ідеалістичної ревізії марксизму-ленінізму. Без поєднання позитивної роботи з боротьбою за чистоту марксистсько-ленінської теорії позитивна робота не може бути дійсно позитивною.

Отже, мета цієї статті — на конкретній аналізі філософії Канта протиставити Марксо-Ленінову оцінку й погляди на філософію Канта антимарксівським ревізіоністським висловленням механістів та меншовикувато-ідеалістичному гегеліанізуванню і фальсифікуванню Маркса Канта в літературній продукції деборінської школи.

I. Соціально - політичне значення філософії Канта в оцінці Маркса - Леніна і фальсифікація цієї оцінки Деборіном

Найкращу характеристику соціального підґрунтя філософії Канта — стану тогочасної Німеччини — ми знаходимо в творах Маркса і Енгельса. Аналіза тогочасного стану Німеччини, дана Марксом у його творі «Святий Макс», є один з найкращих зразків того, як треба досліджувати всю різноманітність суперечливої дійсності — відносин економіки та ідеологічних форм, що зростають на них.

Ось що каже Маркс про стан Німеччини тих часів:

«Взагалі з часів реформації німецький розвиток набув сутого дрібнобуржуазного характеру. Стару феодальну шляхту здебільшого знищено у селянських війнах... Рільництво провадилося засобом, який не був ні парцеляцією, ні високою культурою... Цей спосіб виробництва сам не припускав утворення діяльно - революційної класи... Заслугує на увагу те, що полотняна промисловість, тобто той рід промисловости, який базується на самопрядці і на ручних ткацьких верстатах, досягла у Німеччині деякого значення якраз тоді, коли в Англії ці... інструменти витиснуто машиною... Голляндія відірвалася від Німеччини, відрізала її від світової торгівлі і від тоді стала панувати над усією німецькою торгівлею... Подрібненості інтересів відповідало роздрібнення політичних організацій — дрібні князівства і вільні міста» (Маркс, «Святий Макс», ГИЗ, 1920 р., стор. 159 — 160).

Маркс завершує цю аналізу становища Німеччини таким висловленням:

«Тут не може бути розмови ні про стани, ні про класи, а, в кращому разі, про колишні стани і ще не народжені класи» (там же, стор. 162).

Отже, ці вислови Маркса вже достатньо характеризують загальний стан Німеччини того часу — її економічну і політичну відсталість, злам старих станових відносин, недозрілість класового розшарування.

Що ж являла собою німецька буржуазія за тих часів? Так саме і з цього питання ми маємо цілковито ясну відповідь Маркса:

«В той час, коли французька буржуазія, завдяки найколючальнішій в історії революції, піднеслась до панування і оволоділа континентом Європи, а політично вже земансипована англійська буржуазія зреволюціонізувала виробництво і підкорила собі Індію, безсилі німецькі буржуа дійшли тільки до доброї волі... Ця Кантова добра воля цілком відповідала *знесиллю, пригніченості й нікчемності німецьких буржуа*, що їх дріб'язкові інтереси ніколи не були здатні розвинути до загально - національних інтересів» (там же).

Отже, філософія Канта, за висловом Маркса, цілком віддзеркалює в собі «стан Німеччини кінця минулого (XVIII. — А. М.) сторіччя», і «добра воля» Кантова цілком відповідає станові німецької буржуазії того часу, її *знесиллю, пригніченості й нікчемності*.

Уже це Марксове висловлення промовляє багато. Але ми маємо від Маркса безпосереднє визначення філософії Канта і її соціально - політичного значення. З цього приводу надзвичайно цікаве є коротеньке, але надто змістовне і наскрізь діалектичне висловлення Маркса у «Філософському маніфесті історичної школи права». Маркс каже, що «філософію Канта можна по справедливості вважати за *німецьку торію французької революції*». А в «Святому Максі» він розкриває це твердження, з'ясовуючи всю глибину його суті.

«Характеристичну форму, що її набув у Німеччині французький лібералізм, ми зустрічаємо знов у Канта. Він, як і німецькі буржуа, що їх адвокатом він був, не помічав, що в основі цих теоретичних думок буржуа лежали матеріальні інтереси... Цей німецький лібералізм, як він виражавсь по цей час, уже в своїй популярній формі є, як ми бачили, на більше як мрія, ідеологія про дійсний лібералізм».

Так розцінює Маркс стан Німеччини того часу, класу, що її «адвокатом» був Кант, і саму його філософію, цю мрію, це «чисте самовизначення свободної волі», «волі самої по собі».

А як до цих питань підходить Деборін і як їх вирішує?

В писаннях Деборіна з історії філософії, як відомо, аналіза соціальних коренів становить коли не пусте, так, безперечно, надто слабе місце. Відома «іманентна», внутрішньо - логічна критика з усіма її вадами є одна з основних рис творів Деборіна.

Щодо філософії Канта, ми маємо, як кажуть, «щасливий випадок». Правда, до цього Деборіна примусив принципово невірний виступ сумної слави руйнівника «ідеалістичних легенд» Боричевського. Боричевський цілком відкидає всяке наукове значення Канта, твердить, що вся його діяльність мала лише реакційне значення. Деборін, як побачимо, робить діаметрально - протилежне перевертання.

У відповідь на статтю Боричевського «Ідеалістична легенда про Канта», де той намагається похитнути основи класичного німецького ідеалізму і (жах!) навіть насмілюється підняти руку на Гегеля, Деборін запальчасто висіпає із статтею «Легковажний критик».

Яку ж аналізу соціального підґрунтя і значення філософії Канта ми знаходимо у Деборіна? Треба сказати, що цей одинокий екскурс його з високого «світу попятя» до «брєнної землі» класових відносин є найвиразнішим проявом меншовикуватого ідеалізму.

Цілком зрозуміло, що меншовикуватий ідеалізм, як найвитонченіший, найбільш завуальований вигляд ідеалізму в умовах пролетарської диктатури, протягає свою контрабанду, прикриваючись марксівською фразеологією, нібито від імени Маркса, наводючи з нього низку цитат, намагаючись подати свої хибні, антимарксівські погляди як погляди самого Маркса.

Поки Деборін наводить цитати з Маркса, доти все йдеться нібито гаразд. Вірно й те, що Маркс уважав філософію Канта за «німецьку теорію французької революції». Вірно й те, що французький лібералізм у Німеччині прибрав особливу форму. Але заледве Деборін переходить до розкриття Марксових тверджень, починає їх пояснювати, зараз же стає ясним, що цитати з Маркса потрібні йому лише для того, щоб протягти свої антимарксистські погляди.

«Таким чином, — каже Деборін, — філософія Канта була, на думку Маркса, ідеологією німецького лібералізму і цілком ясно й певно відбивала стан Німеччини кінця XVIII сторіччя. Інак кажучи, філософія Канта була ідеологією передової, успільної класи Німеччини і остільки сама була для свого часу передовою, тобто поступовою». (Підкреслення наше. — А. М. Деборін, «Філософія і марксизм». 1930 р., стор. 56 — 57).

Отже, «на думку Маркса», «інак кажучи», тобто переказуючи Марксову думку — так намагається переконати читача Деборін. Так, як бачите, думки Деборіна стають нібито думками Маркса, Маркса притягається до захисту думок Деборіна.

Які ж твердження підносять тут Деборін, як марксівські?

Поперше, твердження (і воно є основне; з нього виходить Деборін) про те, що *німецька буржуазія кінця XVIII сторіччя була п. р. довою і поступовою класою*, а звідси німецький лібералізм був дійсним лібералізмом, як і французький; подруге, *філософія Канта є так сам. пер. дова й поступова*. Ці твердження Деборіна, що їх він видає за марксівські, насправді стоять в непримиренному протиріччі з марксизмом, з діалектичним матеріалізмом.

Чи дійсно Маркс уважав німецьку буржуазію тієї доби за передову і прогресивну класу?

Твердження про це не можна знайти ні в «Святому Максї», — ні в інших творах Маркса. Навпаки, всі вислови Маркса з цього приводу, як ми бачили, *підкр. слюють значилля, нікч мийть нім цької буржсуазії того часу*.

Деборін, безперечно, виявляє тут традиції свого минулого. Визнаючи німецьку буржуазію за передову та прогресивну класу, він заходить у протиріччя і з дійсністю, і з Марксом, змазує Марксове твердження про не-

дієвість німецького лібералізму в протилежність французькому і цим виправдує пасивність, нездатність до революційної дії німецької буржуазії.

Маркса треба розуміти не по - меншовицькому, не вихвачуючи з нього окремих цитаток, до того ще й відповідно притуплених і причісаних «дбайливою рукою», а по - більшовицькому, беручи весь революційний зміст його вчення. Дійсно, Маркс, як бачимо, каже, що «філософію Канта можна по правді вважати за німецьку теорію французької революції». Не просто «теорію французької революції», як хоче представити справу Деборін, а «німцькою» теорією. Що це значить?

Це пояснює сам же Маркс у тій же цитаті, яку ми наводили на початку цього розділу і яку «випадково» пропустив Деборін.

З якою іронією і презирством Маркс, всупереч захопленню Деборіна «передовою» і «прогресивною» німецькою буржуазією, каже: «Ця добра воля Канта цілком відповідає *энцикло, пригніч ності і нікчемності* (останнього Деборін «не помітив» у Маркса! — А. М.) *німецького буржуа*.

Отже, думка Маркса цілком ясна.

Але Деборін усіма засобами намагається знайти виправдання для німецької буржуазії, пояснити її кволість, нереволуційність «добою, відсталим способом виробництва», всіма тими аргументами, які завжди з'являються в таких випадках у «об'єктивістів».

Для марксиста - лєнінця з'ясувати явище певними матеріальними причинами *ц: це н: значить його «виправдати»*. Добою можна «виправдати» все. Нею можна «виправдати» (і виправдували!) зрадливість II Інтернаціоналу, опортунізм Плеханова; нею можна «виправдати» і контр-революційність російської буржуазії напередодні 1905 року і багато чого іншого. Ми добре чуємо, якою убийчою іронією і глузуванням звучить оцінка німецької буржуазії у Маркса. Зразки цього можна знайти також і в інших його творах, як і в творах Енгельса й Леніна. З'ясування матеріальних, економічних причин зовсім не виключає, а обумовлює твердження: «Що далі на схід, тим буржуазія підліша».

Отже, філософія Канта, «адвоката німецьких буржуа», зросла на певному соціальному ґрунті. В його філософії цілком відбився, відмінно від адвокатів французької буржуазії — французьких матеріялістів, компроміс безсильності, кволі, нікчемної німецької буржуазії, буржуазії, що тоді вже почувала гуркіт залізної ходи пролетаріату, — з пруським юнкерством.

Тому підкреслення лише поступовості буржуазії взагалі, і зокрема (особливо!), німецької буржуазії, є невірне, недіалектичне. Так саме це стосується і до філософії Канта. Матеріяліст - діалектик повинен бачити її двоїстість, наявність, поруч з прогресивними моментами, регресивних, поруч з матеріялістичними — ідеалістичних, поруч з науковими — релігійних. Що більше: не рівноправність цих протилежних моментів, а перевагу в філософії Канта саме ідеалістичних, релігійних, тобто реакційних моментів.

Це прекрасно бачить Маркс, уважаючи її за «німцьку теорію французької революції». Це яскраво формулює Ленін: «Основна риса філософії Канта є примирення матеріялізму з ідеалізмом, компроміс поміж тим і тим, сполучення в одній системі протилежних філософських напрямків».

Ось що треба тут підкреслювати, якщо підходити з діалектико - матеріялістичного погляду; а інакше неминуче скочування (як це й сталося з Деборіним) до апологетики буржуазії та ідеалізму. З цього погляду не можна твердити, що філософія Канта навіть для свого часу лише передова і поступова. Це твердження — недіалектичне. Воно на зважує двоїстості філософії Канта навіть для свого часу. Оскільки вона є «теорією французької революції», вона прогресивна для тих часів; оскільки вона є «німцьким» викладом цієї теорії, вона вже несе в собі моменти регресивності.

II. Місце філософії Канта в загальному розвитку філософії повітряних часів.

Філософія Канта, віддзеркалюючи в собі тогочасний стан Німеччини і, особливо, кляси, що її «адвокатом» він був, звичайно, не є лише безпосередній відбиток соціально-економічних обставин своєї доби. Цей відбиток переломлюється призвою попереднього ідеологічно-філософського розвитку. В цьому розумінні філософія Канта є, перш за все, певна спроба примирення матеріялізму і ідеалізму. Так, як ми бачили, ставить питання Ленін.

Для матеріяліста - діалектика оцінка, власне, з цього боку — матеріялізм чи ідеалізм являє собою та чи інша філософія — є головна і вирішальна. Інакше підходить до цієї справи Деборін. Кантівський гносеологізм властивий і йому. Для нього філософія Канта є в першу чергу примирення раціоналізму й емпіризму. Деборін не намагається викрити під цими «ізмами» боротьбу «основних партій у філософії».

Він каже: «Змагаючи до сполучення раціоналізму й емпіризму, Кант, відповідно до цього, визнає також і два джерела пізнання».

В іншому місці Деборін допускається ще плутанішого висловлення про філософію Канта.

«Кантіанізм, який намагався замирити матеріялізм з емпіризмом (і феноменалізмом) та раціоналізмом, мусів був кінець-кінцем розкластися на свої складові частини» («Введення...», стор. 181 і 189).

Це, безперечно, є невірна постава питання; їй бракує партійности. За питаннями емпіризму, раціоналізму, феноменалізму у Деборіна зникає головне питання: про ставлення Канта до матеріялізму та ідеалізму. Але це питання Деборіна не турбує. Він досліджує тільки методологію Канта, відриваючи її від її теоретико-пізнавальної і соціальної основи.

Ленін робить якраз навпаки. Для нього треба, перш за все, визначити ставлення Канта до основних напрямів у філософії, пам'ятаючи, що всі теоретико-пізнавальні питання розв'язуються на ґрунті основного питання філософії, питання про первісність мислення чи буття, що діалектика, логіка і теорія пізнання в дійсності нерозривно зв'язані. «Діалектика і с теорія пізнання», «це треба трьох слів», писав Ленін з цього приводу.

Так треба робити, аби запобігти поступок ідеалістичному гносеологізму — тим більше, що відомо (це найкраще знов таки показав Ленін, критикуючи помилку Плеханова), що емпіризм зовсім не завжди дорівнює матеріялізмові, що самий досвід, як єдине джерело пізнання, можна тлумачити і ідеалістично й матеріялістично.

Щоправда, у філософії Канта, критичного і після критичного періоду, взагалі суто гносеологічній, всі питання підпорядковуються розглядові питань про пізнавальну здібність суб'єкта. Це обумовлене і соціально-економічним становищем кляси, що її представником був Кант, і попереднім розвитком філософії. Кант з'явився тоді, коли завдання вирішення спору поміж емпіризмом і раціоналізмом остаточно назріло, буквально висіло в повітрі.

Останнє стверджується, між іншим, тим, що таку спробу зробив безпосередньо перед Кантом Хрестіян Вольф, безумовно, далеко поміркованіший і слабший мислитель, ніж Кант.

Вольфова спроба була паскорізь еkleктична. У своєму викладі Ляйбніцевої метафізичної системи він намагався примирити всі напрямки, починаючи від Декарта і закінчуючи Ляйбніцем. Звідси виникала еkleктична, примиренська і в той же час, як каже Купо Фішер:

«пелантсько-догматична система Вольфо-ляйбніціанської метафізики. Від метафізики вимагалось, щоб вона виводила з суттєвості речей, те, що дано в точках досвіду. Від досвіду вимагалось того, що доводила метафізика. Раціоналізм ішов у ній рука за руку з емпіризмом. Це була коаліційна система».

Проте, не зважаючи на все це убожество, поміркованість і еклектизм, ця метафізика, метафізичний світогляд панували над умами. Навіть найкращі мислителі того часу не були спроможні вийти за ці межі. Наприклад, Кюв'є, а також і Лінней (майже сучасники Канта) додержувались цілком біблійних поглядів, ніби тварини й рослини зовсім не можуть змінюватись, існують і зараз такими, як колись їх «створено». На рівень тогочасного розвитку вказує і такий факт (його наводить Куно Фішер), що до Канта філософи пояснювали знання особливим родом пізнавальної матерії, як у хемії тих часів горіння — дією фльогістона.

Тільки розуміючи це значення та загальне розповсюдження, яке мала тоді метафізична метода мислення, можна зрозуміти революційну роллю, що її відіграла філософія Канта в тогочасному мисленні. Про це надзвичайно яскраво висловлюється Енгельс.

«Кант, — каже він, — почав філософську революцію в Німеччині. Він викинув за борт застарілу Ляйбніцеву систему метафізики, яка наприкінці минулого сторіччя прийнята була по всіх університетах континенту. Фіхте і Шеллінг почали нову будівлю. Гегель завершив нову систему» (Енгельс, Архів, том II, 1923 р., стор. 298).

В чому ж полягала ця революція?

Ось що каже про це Енгельс:

«Кантова теорія виникнення всіх сучасних світових тіл з туманих ротаційних мас була найбільшим кроком уперед, який зробила астрономія з часів Коперніка. Вперше захитано було уявлення про те, що природа не має історії в часі. Раніше рух уявлялося, як безупинне повторення тих самих процесів. В цьому уявленні, яке цілком відповідало метафізичному мисленню, Кант пробив першу брешу, і при тому остільки науковим засобом, що більшість ужитих ним доказів зберігає свою силу й зараз» («Анти-Дюрінг», 1922 р., стор. 29).

Але це ще не все. Не хто інший, як той же Кант, перший, з'ясовуючи причини морських припливів, підніс думку про неминучість загибелі сонячної системи.

Отже, в дослідженні природних явищ Кант, безумовно, відійшов від старої метафізичної методи з її запереченням історичного розвитку речей і явищ. Не дивно, що, кажучи про значення цих двох відкриттів, Енгельс порівнює Канта з Гегелем на користь першого.

«Таким чином, у цьому Гегель стоїть далеко позад Канта, який у своїй теорії про походження світів уважав, що сонячна система мала початок, а наслідком свого відкриття діяння морських припливів пророкував її загибель» (Енгельс, «Діалектика природи», стор. 270).

Отже, — ми бачимо, що Кант під поглядом науковим дійсно стояв не тільки на рівні, а навіть вище своєї доби.

Що більше: уже в своїй «Загальній історії та теорії неба» Кант (що відзначає й Енгельс) розглядає матерію, як «єдність притягання й відштовхування» («Діалектика природи», стор. 165, вид. V, 1931 р.).

Взагалі у перших своїх природничих творах Кант виступає іноді з сміливими, навіть матеріялістичними і діалектичними думками. Так, починаючи згадану роботу, він кидає твердження: «Дайте мені матерію, я побудую з неї світ», і далі розвиває низку думок про те, що походження й розвиток світу, матерії можна з'ясувати з самих лише механічних засад.

«Матерія... — твердить він, — має в своєму найпростішому стані прагнення перетворюватись в більш організовану шляхом природного розвитку... Елементи по суті мають здатність приводити одне одного до руху і самі в собі суть джерела життя» («Классические космогонические гипотезы», стор. 40 — 41, ГИЗ, 1923 р.).

Не можна не визнати, що це звучить, поперше, дуже матеріялістично — функції бога, всупереч релігійним поглядам, тут визнається зовсім зайвими або дуже обмежується; в кращому разі, йому залишається лише місце «творця первісного хаосу». Подруге, твердження про те, що «елементи... самі в собі суть джерела життя», показує, що Кант, розглядаючи матерію,

як єдність притягання й відштовхування, щільно наближується до діалектики.

Все це показує нам, що Кант як природник стояв значно вище, ніж його сучасники, і на цю височінь його підіймало саме (хоч і не послідовне, половинчате) приймання матеріалізму, а також незадоволення старою метафізичною методою мислення. Проте, це не значить, що Кант обґрунтував нову наукову методу. Кант наближався до вірної наукової методи в галузі природознавства, але як філософ він наслідком своїх політичних і релігійних тягінь не міг бути послідовним і знов повертався до старого — ідеалізму і метафізики. Відомий є вислів Канта (він сам підтверджував Фіхте, що його треба розуміти літерально):

«Якщо не покласти меж надмірним намаганням теоретичного розуму, то можна було б казати про бога; вільність і безсмертя, що цілком є доконечне в практичній діяльності нашого розуму. Я мусів був через це обмежити знання, щоб дати місце вірі» («Критика чистого розуму», за рос. перекладом Владиславлева, стор. XXV).

Отже, думку про те, що, коли йти до кінця за своїми висловленнями, то неминучо треба прийти до відкидання бога, Кант мабуть усвідомлював, але компроміс, взагалі характеристичний для нього, відбувається й тут. Революція, почата ним проти метафізики, закінчилася компромісом. Цю залежність, ці поступки старому відзначає у Канта й Енгельс (в листі до К. Шмідта).

Але Деборін і його учні, захоплені Кантом, ідеалізуючи його, не згадуючи наведені вище слова про обмеження знання, «щоб дати місце вірі», твердять, нібито Кант керувався «прагненням зруйнувати релігію» в «її засадах» (Деборін, «Філософія і марксизм», стор. 270), нібито Кант намагався обґрунтувати природничі науки і навіть філософію дійсно - науковою методологією.

Деборін каже, що завдання Канта було «надати природничим наукам характеру математичної певности» («Введение...», стор. 184), що Кант «поставив собі завдання обґрунтувати математичне природознавство («Діалектика у Канта», стор. 15, архив Маркса й Енгельса, том I).

Цього мабуть не домагався б сам Кант. Послухаємо трохи його. Ось що він каже:

«Там і тут чути скарги на вбогість мислення нашого часу і занепад ґрунтовної науки. Але я не бачу причини, чому ті науки, що їх основи були добре закладені, наприклад, математика, природничі науки, хоч би найменшим чином заслуговували цього докору: вони відстоюють ще свою славу ґрунтовности, а зараз стоять навіть вище. Теж саме було б і по інших відродах знань, коли б спочатку, перш за все, прикладена пильність до поліпшення їх принципів» («Критика», стор. V).

Отже, як бачимо, Кант пояснює поспіхи цих наук — математики, природознавства взагалі, власне, тим, що, на його думку, основи їх (тобто методологія) були гарні. Деборін і його учні примушують Канта ломитися в ті двері, що їх сам Кант уважає за відчинені.

Але цього ще для т. Деборіна замало. Він каже:

«Спіраючись на математику та природознавство, Кант прагне утворення сталої і правдиво - наукової методології в галузі філософії» («Діалектика у Канта», стор. 15, «Архів», том I).

Як бачите, Кант закінчив обґрунтування природознавства; тепер, за Деборіном, він обґрунтовує ще й «правдиво - науковою» методологією філософію. Що залишилось робити Гегелеві, Марксові, Леніну?

Щоправда, Кант, дійсно незадоволений основами методології тогочасної метафізики, намагався підвести під неї іншу базу; але хіба можна твердити, що методологія, якою він намагався обґрунтувати філософію, є правдиво - наукова?

Незадоволення догматичною метафізикою штовхало Канта на шу-

канія. Він «викинув за борт лляйбніціянську систему метафізики», але наслідком своєї непослідовності знов повернувся до неї через апіоризм.

Тому твердити, що Кант мав «правдиво - наукову методологію» — значить уважати за таку методологію трансцендентального ідеалізму. Такі твердження Деборіна можна зрозуміти, лише враховуючи те, що Деборін, як меншовикуватий ідеаліст гегеліянського штибу, намагається наблизити Канта до Гегеля, гегеліанізувати його. Тоді, з погляду Деборіна, який сам хворіє на раціоналізм, властивий ідеалізмові, метода Канта й Гегеля стає ще більш подібною, а через те й «правдиво - науковою», так що він може без ніяких застережень прийняти її як «підпорядкований момент». Це по суті й робить Деборін (див. «Введение...»), кажучи, що «діалектичний матеріалізм включає в собі як «підпорядковані моменти» і феноменологізм, і трансцендентальний ідеалізм».

Юм і Кант

Філософію Канта не можна розглядати віддірено від попереднього філософського розвитку. Питання, які намагається вирішити Кант, вже раніше були поставлені в філософії Льюка і, особливо, Юма. В цьому розумінні попередником Канта є, безперечно, Юм — критична філософія має в собі скептичний момент.

Кант сам у «Пролегоменах» каже про те, яке значення мала філософія Юма для визначення напрямку його розвитку:

«Я з охотою визнаю: вказівки Д. Юма були, власне, тим побудником, який уперше, багато років тому, перервав моє догматичне дрімання і дав моїм дослідженням у галузі умозірної філософії зовсім інший напрямок. Але я не пішов за ним далеко в його висновках».

Отже, вплив Юма на Канта був дуже великий, але Кант, як самостійний мислитель, пішов своїм шляхом. І, все ж таки, він не міг цілковито звільнитися від цього впливу. Якщо Кант намагається відмежуватись від Юмового скептицизму, то це дається йому лише наполовину. По суті філософія Канта лише половинчасто перемагає Юмів скептицизм, визнаючи існування «речей у собі», але в той же час повертається до нього в твердженні про їх неприступність пізнанню.

Суттю, істотною ознакою філософії Юма є скептицизм. Це відбивається перш за все в його розумінні субстанції і причиновості. Фрайзер, якого цитує Ленін, каже:

«На думку матеріалістів, почуттєві явища викликаються матеріальною субстанцією...; на думку Юма і позитивістів, їх походження абсолютно невідоме» (Ленін, «Матеріалізм і емпіріокритицизм», стор. 16).

Після цього, посилаючись на Енгельса, Ленін робить висновок, що Юм є агностик:

«Юмів погляд: «усуваю інтання про те, чи є щось по за моїми відчуттями». А цей погляд агностицизму неминучо засуждає на вагання між матеріалізмом та ідеалізмом» (теж там, стор. 42).

Точка зору агностицизму в питанні про субстанцію неминучо приводить Юма до скептицизму також і в питанні про причиновість. Так, Ленін цитує Рея, який з цього приводу каже:

«З погляду Юма, Мілле і всіх феноменалістів, причиновість не має в собі нічого субстанціонального і є лише звичкою мислення».

Інакше визначає філософію Юма Деборін. У своєму «Введенні...» він визначає філософію Юма, як психологізм. Істотна ознака філософії Юма, яку підкреслював Ленін, його скептицизм і агностицизм, у Деборіна випадає. Тому й подібність Юма і Канта у нього визначається не по тім

лінії, як у Леніна, а по лінії апіоризму. Ось що каже Деборін про Юма й Канта:

«Як Юм, так і Кант, вносять «апіорний» елемент у процес пізнання. Різниця між Юмом і Кантом лише та, що перший стоїть на ґрунті психологічного апіорі, а кантівське апіорі має логічне або трансцендентальне значення» («Введення...» стор. 176, ГИЗ, 1922 р.).

Таке тлумачення зовсім викривляє історичну перспективу, не дозволяє розуміти справжньої різниці між Юмом і Кантом. Наслідком такого погляду, Деборін не може послідовно підійти до критики філософії Юма. Спочатку він малює його, як «абсолютного ілюзіоніста» і «філософського нігіліста»; потім, через декілька сторінок, каже:

«Юм мусить визнати світ, як щось «реальне» й «вічне», Юм висловує з'явлення до реального світу» («Введення...», стор. 168).

Якщо прийняти погляд Деборіна, то Юм уже не агностик. Так саме і в питанні про трансцендентизм Деборін, не маючи послідовного погляду, не бачить Юмового скептицизму, і спочатку визнає, що *трансцендентизм* для Юма є неприпустимий, а потім через декілька сторінок твердить, що Юм його припускає.

Всепреч Деборіну, Ленін визначає філософію Юма, як скептицизм. Тільки це дає вірну настанову, і показує шлях переходу від Юма до Канта. В цьому й є їх до певної міри подібність. Юм поставив питання про те, що поняття причинності не можна вивести з самого досвіду. Кант це питання поширив на всі питання метафізики і намагався довести, що всі знання побудовані на застосуванні принципу апіорності мислення.

Ось що каже про це Кант:

«Отже, я спочатку спробував, чи не можна викласти в загальному викладі заперечення Юма, і скоро виявив, що поняття причини є далеко не єдине, в якому розсудок мислить апіорі співвідношення речей, і що навіть уся метафізика складається з таких понять» («Прологмени», стор. 9). І далі Кант каже: «Це повне, хоч і протилежне його передбаченням, вирішення Юмового завдання, зберігає, таким чином, за чистими розсудковими поняттями їх апіорне походження... не так, що ці закони виводяться з досвіду, а навпаки, що досвід виводиться з них, що Юмові ніколи не спало на думку» («Прологмени», стор. 89. Підкреслення наше. — Л. М.)

Таким чином, і це висловлення Канта показує, що твердження Деборіна про психологічний апіоризм Юма є невірне. Якби справді у Юма було вирішення цього питання в психологічному апіорі, то проблема для Канта знімається. Для того ж відомо, що всі сторонники Юма критикували Канта саме за припущення апіоризму. Про це свідчить Ленін:

«Розвиток німецької класичної філософії зараз же після Канта створив критику кантіанства саме в такому, власне, напрямку (Підкреслення Леніна)... Шульце Енезідем, прибічник юмівського скептицизму, 1792 року критикував Канта, власне, за припущення апіоризму» (Ленін, «М. і Е.», стор. 147).

Що дійсно зближує Юма і Канта, так це агностицизм і скептицизм. Бо коли Юм уважав за зовсім неможливе пізнання об'єктивного світу (від цього намагався врятувати знання Кант), то Кант визнав можливим лише пізнання явищ, а не «речей у собі», тобто в цьому останньому питанні повертався до юмівського скептицизму. Тому Ленін і називає Юма й Канта агностиками:

«Що ж є спільного у цих двох філософів?» — запитує Ленін. І відповідає: «Те, що вони принципово відгороджують «явища» від того, що з'являється, відчужування від того, що відчувається» (Ленін, «М. і Е.», стор. 71).

А в конспекті «Логіки» він їх прямо називає: «Кант і Юм — скептики», ставить запитання, «в чому Гегель бачить скептицизм Юма й Канта?» і відповідає:

«Очевидно, скептицизм Гегель бачить тут у тому, що Юм і Кант в «явищах»

не бачать «речі в собі», яка з'являється, відривають явища від об'єктивної істини, сумніваються в об'єктивності пізнання, все сміричне відривають від речей у собі»... (ІХ Лєнінський збірник, стор. 245).

Цього саме не побачив Деборін у Юма за психологізмом.

Таким чином, Кант, як ми бачили, намагається вирішити проблему, поставлену і не вирішену Юмом. Вирішення він бачить в апіоризмі. Відбитком цього є постанова й вирішення питання про те, як можливі синтетичні судження апіорі.

«Як могу я,— каже Кант,— коли мені дано певне поняття, вийти за його межі і зв'язати з ним інше, яке в ньому ніяк не міститься, і при цьому так, нібито воно конечно до нього належить» («Пролеґомени», стор. 34).

Чи можна таке судження дістати з досвіду? Кант відповідає на це запитання так саме негативно, як і Юм, стає на його бік:

«Ці твердження не можна вивести з досвіду, бо він не міг би дати їм характер загальності і аподектичної певності» («Критика», стор. 34). «Досвід хоч і навчає мене в тому, що існує і як воно існує, але ніколи не вказує, що це доконче має бути так, а не інакше. Отже, досвід ніколи не дає пізнання про природу речей самих у собі» («Пролеґомени», стор. 61).

Але Кант не стає цілковито на бік агностицизму в питанні про існування субстанції; він половинчато справді переборює Юма і вводить до своєї системи існування речей у собі. Подруге — і це щільно пов'язане з визнанням існування субстанції, хоч і непізнавальної — він твердить, що наше пізнання можливе відносно явищ, і тому наш розум має здатність до апіорного пізнання. Це й відрізняє Канта від Юма.

III. Кантове вчення про «речі у собі» і явище та його критика

Розрізнення речей у собі й явищ — новменів і феноменів — підготовано ще до Канта новітнім емпіризмом з його розрізненням первісних і другорядних якостей. Але Кант іде значно далі. Він сам указує на джерело цього розподілу:

Не зважаючи на дійсне існування зовнішніх речей, про множність їх предикатів можна сказати: вони не належать до цих речей в самих собі, а тільки до їх явищ, і поза нашим уявленням не мають ніякого власного існування. Це було ще задовго до часів Льюка, але особливо після нього стало загальноприйнятим і визнаним. А що я з поважних причин прираховував до простих явищ, крім цих, і інші якості тіл, які звать первісними... так не припускати цього немає найменшої підстави» («Пролеґомени»).

Отже, Кант «з поважних причин» оголосив явищами всі якості тіл, відмежувавши від них «речі в собі». Розподіляючи ці два світи, Кант визнав, що наше пізнання може бути дійсним лише для останнього; для світу явищ; світ речей у собі ми пізнати не можемо:

«Ми маємо справу,— каже Кант,— з предметами тільки як з явищами, а ніяк з речами самими в собі; щодо форми їх, можна сказати багато апіорі, але нічого не можна вирішити про речі самі в собі, які лежать в основі цих явищ» («Критика», стор. 47).

Отже, речі в собі за Кантом цілковито непізнавальні.

Кант дотримується цього розрізнення на світ явищ і світ речей в собі дуже суворо. Припущення існування цих останніх незалежно від нашої свідомості становить, безперечно, матеріялістичний момент у філософії Канта. Про те, що він розуміє їх, як щось матеріяльне, він висловлюється багато разів. Особливо яскраво він про це каже, відхиляючи від себе обвинувачення в емпіричному ідеалізмі:

«Ідеалізм,— каже він,— полягає в твердженні, що існують лише істоти, які мислять... Я ж навпаки кажу: нам дано речі, як предмети наших почуттів, які пробувають поза нами... Отже, я визнаю, в кожному разі, що поза нами існують тіла,

тобто речі, хоч самі по собі зовсім нам невідомі..., але не менше від того дійсні предмети» («Пролегомени», стор. 52).

Але поруч з цим протиріччя Кантової системи приводять його в багатьох випадках до інших висловлень, які цілковито спустошують «речі в собі», роблять їх іматеріальними.

В «Критиці чистого розуму», в розділі про основи розрізнення всіх предметів на феномени і новмени, Кант приходить до твердження про те, що речі в собі є лише «граничне поняття».

«Кінець - кінцем,— каже він,— одначе, не видно, яким чином можливі новмени; поза дільницею явищ для нас не існує ніякого змісту». І далі продовжує:

«Поняття новмена є тільки поняття, яке обмежує і може служити для того, щоб указувати межі почуттєвості, отже, має негативне застосування. Це не значить, що воно вишкарє зовсім довільно: воно утворюється в наслідок потреби обмежувати почуттєвість, хоч воно й не дає нам нічого позитивного» («Критика», стор. 234).

Отже, ми бачимо, що в цьому висловленні Кант зовсім відкидає будь-яку матеріальність «речей у собі», будь-який матеріальний зміст поза явищами, вважає «речі в собі» за «обмежні» поняття, що, безперечно, веде до цілковитого ідеалізму. Ці останні твердження повністю використовують сучасні неокантіанці (особливо Коган), намагаючись цілковито вихолостити будь-які матеріалістичні елементи філософії Канта і ще більше пристосувати її до вимог сучасної буржуазії.

Якщо «речі в собі» ще зберігають у Канта половинчате матеріальне значення, то явища Кант цілком переносить у суб'єкт. Його поглинають, з одного боку, як наочне уявлення, почуттєвість людини, з другого боку, розсудок. Ось що каже Кант з цього приводу:

«Коли б ми знищили суб'єктивну властивість почуття, то всі ознаки, всі відношення предметів в просторі і в часі, самі простір і час теж знищились би; тоді стало б ясним, що явища існують не самі в собі, а лише в нас. Нам залишається зовсім невідомим, що робиться з предметами самими в собі, незалежно від нашої почуттєвості» («Критика», стор. 43).

Таким чином, явища цілком залежать, з одного боку, від нашого почуття і існують «лише в нас». З другого боку, їх поглинає розсудок:

«Таким чином,— каже Кант,— усі явища, як предмети можливого досвіду, містяться в розсудковій і в формі своїй залежать від нього; так саме, як прості наочні уявлення, вони містяться в почуттєвості і під цим поглядом залежать від неї у своїй формі» («Критика», стор. 128).

Але це перенесення явищ у розум, у суб'єкт зовсім не надає їм, за Кантом, самого лише суб'єктивного значення; навпаки, саме перероблений в розсудковій досвід, досвід, який дістає від розсудку форму, стає завдяки цьому конечним і всезагальним, а через те й об'єктивним.

Власне, можливість застосування апріорних законів робить предмети досвіду об'єктивними і загальнозначущими.

Так, Кант каже:

«Отже, ми можемо сказати: умови можливості досвіду є zarazом і умови можливості предмета досвіду; від цього в синтетичному судженні апріорі вони дістають об'єктивне значення» (стор. 159). Саме розсудок переносить на предмети, на досвід певний порядок і робить досвід закономірним; коли ця синтеза обертається в синтезу спостереження (змісту даного явища), то порядок стає об'єктивно певним, або, висловлюючись точніше, порядок послідовної синтези переноситься на самий предмет» («Критика», стор. 185).

Отже, ми бачимо, що вже тут Кант виходить до певної міри за межі формальної логіки. Він визнає, що предмети досвіду мають і суб'єктивне і об'єктивне значення, тобто припускає дав цілком протилежні предикати для одного явища. Формальна логіка цього не дозволяє. Але цей момент до певної міри діалектичний, не розвивається, а навпаки, втрачає свос

значення, бо вирішується його на основі тожності явища й мислення, а не на основі діалектичної єдності.

Критику Кантового вчення про річ у собі дав ще Гегель, при чому Енгельс зауважив, що вона дана ярко, глибоко й дотейно, але, звичайно, з ідеалістичних позицій. Ленін згадує про це зауваження Енгельса і додає: «Гегель веде цю аргументацію цілковито й виключно з погляду послідовнішого ідеалізму» (ІХ Ленінський збірник, стор. 181).

Значна частина цієї Гегелевої критики приділена, зокрема, відриву речі в собі від явища у Канта. Перш за все Гегель критикує Канта за те, що у нього наші думки є лише *наші* думки, відокремлені від того, що являють собою речі в собі непрохідною прірвою.

Отже, Гегель критикує Канта за суб'єктивність мислення, за визнання непізнавальності речей у собі. «Річ у собі,— каже Гегель,— вельми просте відмислення... не що інше, як фалшиве, пусте відмислення».

Ленін співчутливо зауважує на це: «Дуже добре!! коли ми запитуємо, що таке є «речі в собі, то в питанні вже необміркованим способом міститься неможливість відповіді» (ІХ Ленінський збірник, стор. 67).

«За Кантом,— каже Гегель,— виходить те ж саме, як коли б кому-небудь приписували вірне розуміння, але з тим застереженням, що він здатний розуміти не правдиве, а тільки фалшиве. Як би це не було безглуздо, але не менш безглуздо вважати за правдиве пізнання, яке не пізнає предмет, який «він є в собі» (Гегель, Енциклопедія, том I).

Особливо Ленін відзначає тонку й глибоку (хоч, звичайно, ідеалістичну) критику в Гегеля Кантового відриву явищ від речей у собі в «Науці логіки» в розділі «Сутність». Розглядаючи проблему позірності, Ленін нотує: «Позірність і скептицизм respective (відповідно) кантіанство». Далі він цитує Гегеля:

«Новий ідеалізм не дозволив собі дивитися на пізнання, як на знання речей у собі; ця позірність взагалі не повинна була мати ніякої основи буття, в її пізнання не повинна була вступати «річ у собі». Ідеалізм Ляйбніца, чи Канта, чи то Фіхта, як і інші його форми, так саме мало, як скептицизм, виходять за межі буття, як означеності, як цієї безпосередності».

Після цієї фрази Ленін зауважує: «Не пішли глибше». Коли ще раніше Гегель дає своє розуміння позірності: «В неістотному, в позірності є момент небуття», Ленін на це зауважує: «Тобто не істотне, те що видається на позір, поверховніше, частіше зникає, на так «щільно» тримається, не так «міцно сидить», як сутність. Наприклад: «Рух річки — піна на поверхні і глибоке струмення внизу. Але й піна є вираз сутності» (ІХ Ленінський збірник, стор. 107).

«Позірність є сама сутність в означеності буття»,— каже Гегель далі (стор. 111), і Ленін підводить підсумок: «Позірність є: 1) ніщо, неіснуюче, яке існує, 2) буття як момент... Те, що видається на позір, є сутність в одному її означенні, в одній з її сторін, в одному з її моментів. ...Позірність є явище сутності в самій собі» (ІХ Ленінський збірник, стор. 113).

Але тут же, в цьому ж розділі, даючи позитивну оцінку Гегеля, Ленін іронічно і zároveň гірко зауважує: «Ви включаєте у позірність усе багатство світу і ви заперечуєте об'єктивність позірності» (стор. 109).

І далі Ленін резюмує: «Філософи дрібніші сперечаються про те, сутність чи безпосередньо дане взяти за основу (Кант, Юм, усі махісти). Гегель замість *чи* ставить *і*, пояснюючи конкретний зміст цього «і» (ІХ Ленінський збірник, стор. 115).

Уже в Кантовому вченні про явища і речі в собі (і особливо в підкресленні непізнавальності цієї останньої) яскраво відбивається його дуалізм, його компромісність, що її, як зазначалося раніше, визначає Ленін, характеризуючи Канта. «Коли Кант припускає, що нашим уявленням відпові-

дає щось поза нами, якась річ у собі, то тут Кант матеріяліст. Коли він оголошує цю річ у собі незпізнавальною, трансцендентною, потойбічною, Кант виступає як ідеаліст» (Ленін, «М. і Е.», стор. 139).

Тому критику Канта проваджено і справа й зліва, і з боку ідеалістів і з боку матеріялістів. «За цю половинчатість Канта,—каже Ленін,—з ним нещадно вели боротьбу і послідовні матеріялісти і послідовні ідеалісти (а також «чисті» агностики, юмісти). Матеріялісти ставили Канту за провинку його ідеалізм, заперечували ідеалістичні риси його системи, доводили пізнавальність, посеїбічність речей у собі, відсутність принципової різниці поміж нею і явищем... Агностики й ідеалісти ставили Кантові в провинку його припущення речі в собі, як поступку матеріялізмові «реалізмові», або «наївному реалізмові»... (Ленін, «М. і Е.», стор. 139)

Матеріялістичну критику Канта в питанні про річ у собі і явища найкраще дали Енгельс і Ленін. Хоч Енгельса, як відомо, махісти й емпіріокритики обвинували в тому, що нібито він визнає Кантову незпізнавальну річ у собі. Але це, безперечно, дурниці. У відомому своєму висловленні про алізарин, який наводить і Ленін і Плеханов, Енгельс якнайяскравіше, найзаважнішими аргументами, від людської практики, відкидає існування речей у собі в Кантовому розумінні цього слова.

Ленін, наводячи цю цитату з Енгельса, робить такі висновки:

«1) Існують речі незалежно від нашої свідомості, незалежно від нашого відчуження, поза нами...»

«2) Абсолютно ніякої принципової різниці між явищами і річчю в собі немає і бути не може. Різниця є просто поміж тим, що пізнано, і тим, що ще не пізнано, а філософські вигадки про особливі грані між тим і другим, про те, що річ у собі є по той бік явищ (Кант)...— все це пуста нісенітниця, Schrulle, виверт, вигадка» (Ленін, «М. і Е.», стор. 69).

Якщо обвинування Енгельса були цілком безпідставні, то цього не можна сказати про Плеханова. Ленін, рівнобіжно із захистом Плеханова від нападу махістів, мусів у деяких питаннях обережно, як співника в філософській боротьбі, але рішуче виправити Плеханова.

Помилка Плеханова в питанні про гієрогліфи, безперечно, мала не лише термінологічний характер, як це твердять усі меншовикуваті ідеалісти. Вона мала глибоке коріння в відмінному від ленінського розуміння, невірному тлумаченні у Плеханова марксистської теорії пізнання в нерозумінні, що «діалектика, власне, її є теорія пізнання і логіка марксизму». В цьому питанні у Плеханова є певні збочення на кантіянсько-агностичні позиції¹. Відповідь Плеханова на статтю К. Шмідта показує, що його погляди на річ у собі явно мають моменти цього самого агностицизму й кантіянства. К. Шмідт обвинував матеріялістів, що їх філософія є філософія тожності, що матеріялісти повинні твердити про те, що сутність тожна з «явищами», що «простір і час та матерія, яка в них рухається, являє з себе зовсім незалежну від властивостей свідомості, в собі.— суцю дійсність».

¹ Це, безперечно, не каже про те, що збочення від марксистських методологічних засад теорії пізнання у Плеханова зводяться лише до кантіянства. Теорія пізнання Плеханова екліктичніша, ніж це здається на перший погляд. Елементи спінозизму, з його теорією відповідності, льоккіанства, кантіянства з його відривом форми від змісту, гегеліянства і, особливо, фюрбахіянства, з його споглядальністю, здобрюють, або, краще сказати, псуують намагання Плеханова застосувати марксистську теорію пізнання. Тому твердження про «розв'язання проблеми мислення й буття (а звідси й теорії пізнання.— А. М.) в душі теорії відповідності, яку приймає і Плеханов», і взагалі зближення філософії Плеханова тільки із спінозизмом у тов. Степового (в його передмові до 1-ї частини II тому Плеханова) є, безперечно, однобічне, а звідси й невірне. Так саме невірне було б зводити теорію пізнання Плеханова лише до кантіянства (що дехто намагається робити). Теорію пізнання Плеханова треба дослідити в усіх її зв'язках і опосередкуваннях. Але це — завдання іншої роботи.

Плеханов у своїй статті «матеріалізм і кантіанізм» зауважує, що «на матеріалізм зводили багато наклепів», і береться рятувати його від них, при чому, бажаючи довести безпідставність цих обвинувачень, стає на півкантіанські позиції. Так, поперше, він, цитуючи Гольбаха і особливо цілковито агностичний вислів із Спенсера, ці слова не зауважує про своє непогодження з ними і цим справляє вражіння про свою цілковиту з ними згоду.

Далі він висловлює таку думку:

«Матеріалізм являє собою вчення метафеноменологічне, бо не ставить під сумнів ні існування речей поза свідомістю, ні їх дії на нас. Але що він заразом визнає, що ми пізнаємо речі в собі лише завдяки цим вражінням, які викликають їх діяння на нас (підкреслення Плеханова — А. М.), у нього немає ні потреби, ні логічної можливості вважати явища за речі в собі. В цьому він ніскільки не розходиться з кантіанством... І далі він додає: «Марксизм же, який теж уважає речі в собі за причину феноменів, не заходить у протиріччя з самим собою. От і все...» (Плеханов, том XI, стор. 127).

Таким чином, уже з наведеної цитати ми бачимо, що Плеханов цілком погоджується не лише з термінологією Канта. Він уважає, що діалектико-матеріалістичне розуміння суті й явища не розходиться з кантіанським відривом явища від речі в собі.

Якщо Ленін твердить, що «абсолютно ніякої принципової різниці між явищем і річчю в собі немає і бути не може», то Плеханов, як видно вже з цього висловлення, вважає інше — а саме, що принципової різниці немає... між матеріалізмом і кантіанізмом, що матеріалізм цілком погоджується з Кантовим розрізненням речей у собі і явищ.

Зважаючи на це, також і приклад з кубом та циліндром, який Плеханов запозичає у агностика Спенсера є так саме невірний, бо він, поперше, ставить наші відчуття в однакову залежність як від суб'єкта, так і від об'єкта, а подруге, зовсім не є відображення, а радше суб'єктивне викривлення об'єктивної дійсності.

Плеханов підкреслює, що «відчуття, викликані в суб'єкті, зовсім на похажі на об'єкт, як не похажі вони й на суб'єкт». Це зовсім нагадує висловлення Гельмгольца, що його критикує Ленін, з'ясовуючи помилку Плеханова. У своїй наступній статті. «Ще раз матеріалізм» Плеханов уже йде значно далі по цьому невірному шляху, прирівнює відносини між суб'єктом і об'єктом до двох мов, додержуючись кантіанської термінології, визначає матерію, як сукупність речей у собі, робить помилки у визначенні простору й часу (про що далі) і закінчує тим, що каже, нібито «наші уявлення про форми й відносини речей є не більше як гієрогліфи».

Вірно каже Ленін, що «ця теорія символів (гієрогліфів; від заміни слова «символ» словом «гієрогліф» справа не змінюється) вносять деяке недовір'я до почуттєвості, недовір'я до свідчень наших органів почуття» («М. і Е.»).

І Ленін пояснює:

«Безперечно, відображення ніколи не може цілковито зрівнятися з моделлю, але одне діло відображення, а інше — символ, умовний знак. Відображення з доконечністю передумовлюють об'єктивну реальність того, «що відображається». «Умовний знак», символ, гієрогліф є поняття, які вносять зовсім непотрібний елемент агностицизму. Тому А. Рав зовсім правий, кажучи, що теорією символів Гельмгольц сплачує дань кантіанству».

Отже, останні слова цілковито стосуються не лише до Гельмгольца, але, безперечно, й до Плеханова, що його Ленін «пощадив», не кажучи прямо про нього, як (хоч і не зовсім послідовного) спільника в боротьбі проти махізму.

Те, що помилки Плеханова є не термінологічні, а суттєвого, змістового порядку, доводить так саме й те, що навіть після «відмовлення» від своєї невірної термінології Плеханов часто — густо продовжує її вживати,

ніде не застосовує вірної термінології та ще й визнає, що його «матеріалізм дуже подібний до агностицизму».

Отже, він сам стверджує, що помилка його була не термінологічна, бо агностицизм не є тільки «соромливий матеріалізм», чим намагається виправдати себе Плеханов. Ленін каже: «Точка зору агностицизму неминухо засуджує на хитання між матеріалізмом і ідеалізмом».

Сучасні механісти, як і меншовикуваті ідеалісти, не зважаючи на відому полеміку поміж ними, показали у ставленні до гієрогліфічних помилок Плеханова велику подібність. Це є одне з питань, на якому механістична й ідеалістична ревізія філософії марксизму демонструють (так саме, як правий і «лівий» ухил у деяких питаннях політики) свою ідейну спорідненість.

Ставлення до Плеханова є той стик, де змикаються погляди деборінців з поглядами сучасних механістів. Як для механістів, так і для меншовикуватих ідеалістів, характеристичне в цьому питанні намагання виправдати Плеханова проти Леніна. Як перші, так і другі (крім Аксельрод) не роблять цього відверто. Деборін твердить, що

«Плеханов не стоїть на гієрогліфічному погляді..., бо в Плеханова справа зводилася тільки до *термінології*, а не до *суті* питання» («Ленін як мислитель», «Червоний Шлях», стор. 63).

Карев, який протягнув свою меншовикувату ідеалістичну контрабанду навіть у примітці до XIII тома останнього видання творів Леніна, пише: «Плеханов дуже скоро відчув невдалість своєї термінології, визнав свою помилку і більше цією термінологією не користувався».

Так саме трактує питання й Луппол («Ленін і філософія»).

Отже, меншовикуваті ідеалісти доводять, що помилка Плеханова була лише термінологічною, твердять, що він від цієї нібито термінологічної помилки відмовився і більше цієї теомірологією не користувався. На ділі це, звичайно, не так. Помилка Плеханова, безперечно, була суттєвою, вона мала підґрунтя, як ми бачили, в кантіанських збоченнях Плеханова. Недарма Плеханов уживає цієї термінології не лише в примітках до «Л. Фюєрбаха», бо вона цілковито послідовно виникає у нього в наслідок з'ясування свого ставлення до Канта.

Уже після «відмовлення» Плеханов повторює її в листах до Богданова в 1908 році. Відмовлення від цієї нібито термінологічної помилки було, безперечно, лише формальне.

Намагаючись виправдати за всяку ціну Плеханова, деборінці по суті виступають проти Леніна, який цілковито ясно каже, що в цьому питанні «Плеханов зробив явну помилку, викладаючи матеріалізм» («Матеріалізм і емпіріокритицизм», вид. 1932 р., стор. 169).

Механісти, на чолі з Аксельрод, маючи спільні вихідні позиції в цьому питанні з меншовикуватими ідеалістами, виступають також із захистом Плеханова. Відміною їх від деборінців є те, що, визнаючи, що Плеханов по суті захищає теорію гієрогліфів, вони відверто виступають на захист цієї теорії, визнають за вірні помилкові позиції, що на них стояв Плеханов.

Так, Аксельрод ще—1909 р. у своїй меншовицько-наклепницькій рецензії, демонструючи своє убожество в розумінні Ленінової теоретичної глибини партійности, і кажучи, що Ленін нападає «на теорію символів, яку боронив Плеханов», сама цілковито погоджується з цією теорією, обвинувачує Леніна в дуалізмі, наївному реалізмі і закінчує так: «теорія символів пов'язана, таким чином, з матеріалістичним поясненням природи якнайщільніше і невідривно. А звідси виникає, що не Г.В. Плеханов, а Ильін «зробив явну помилку при викладанні матеріалізму» (Цитовано з XIII тому Леніна, 1931 р: Додатки, стор. 331).

Висловлення, подібні цим, навіть не треба критикувати; треба лише, за порадою тов. Сталіна, плямувати їх, не роблячи предметом дискусії.

аксіому про те, що Ленін був найкращий діалектичний матеріаліст, який сконкретизував і розвинув далі теорію діалектичного матеріалізму після Маркса й Енгельса.

Щодо позиції в цьому питанні Сараб'янова, то треба сказати, що вона мало відмінна від позиції Аксельрод, яку, доречі, Сараб'янов уважає «зараз за єдиного представника старої філософської гвардії діалектичного матеріалізму» («В захисту філософії марксизма», стор. 45).

Сараб'янов, провадячи боротьбу за плеханівські погляди, намагається не виступати відверто проти Леніна, як це робить Аксельрод, а навіть спертись на нього. Але це — спроби з негідними засобами. Антиленінські позиції Сараб'янова стають явними вже тому, що він не тільки не критикує, а, навпаки, ґрунтує свій захист теорії гієрогліфії на твердженнях Аксельрод.

Сараб'янов уважає, відмінно від меншовикуватих ідеалістів (як і Аксельрод), що Плеханов по суті, а не тільки термінологічно приймав теорію гієрогліфів, що він від неї відмовився лише термінологічно, і стверджує це тим, що в 1908 році, в листі до Богданова, Плеханов повторює її без ніяких застережень, цитуючи свою статтю проти К. Шмідта. В цьому останньому твердженні — про те, що Плеханов не відмовився від своєї помилки — Сараб'янов, безумовно, правий. Дійсно Плеханов не лише термінологічно приймав цю теорію і дійсно Плеханов відмовився від неї формально.

Але Сараб'янов уважає, що Плеханов і не робив ніякої помилки, що він у своїх поглядах був абсолютно правий. Він намагається обґрунтувати цю гієрогліфічну теорію, спираючись на Льюккове розрізнення первісних і другорядних якостей, що на ньому вона, на думку Сараб'янова, базується і в Плеханова. Виходячи звідси, Сараб'янов твердить, що, «бувши зімкнена з Льюкковою теорією первісних і другорядних якостей, тобто *дуже обмежена*» (підкреслення Сараб'янова), «гієрогліфічна» теорія пізнання, безумовно, вірна» (теж там, стор. 53).

Сараб'янов намагається доводити, що «матеріалістична теорія пізнання в наші часи є теорією і відповідности (для другорядних якостей за Сараб'яновим.— А. М.) і дзеркального відображення» (для якостей первісних.— А. М.) (стор. 55).

Сараб'янов намагається представити справу так, що все це приймав навіть і Ленін, «що Ленін не виступав проти суті плеханівської теорії пізнання, він лише вважав за *конечне* показати, який небезпечний є гієрогліфічний ухил» (стор. 53).

Отже, як бачимо, Сараб'янов ставить усі крапки над і. Змикаючи гієрогліфічну теорію з Льюкковим розрізненням первісних і другорядних якостей, приймаючи це розрізнення, Сараб'янов викриває свої суб'єктивістські позиції, своє скочування до ідеалізму і, крім цього, безсоромне фальсифікування і Леніна, і філософії марксизму взагалі. Це нетрудно довести.

Цілком ясно, що з сенсуалізму Льюкка, який припускав два шляхи, два виходи — і до матеріалізму, і до ідеалізму (як це й було історично) — Сараб'янов обирає саме ідеалістичний шлях, скочуючись до суб'єктивізму, роблячи йому поступки. Цей суб'єктивізм дуже споріднює його з Кантом; тому Сараб'янов і захищає гієрогліфічні, агностичні помилки Плеханова, які ґрунтуються на його кантіянських помилках у теорії пізнання.

Ця спорідненість із кантіянством у Сараб'янова, як і взагалі у механістів, має те саме коріння відриву, протиставлення речей в собі і явищ, відчуження — тому, що відчувається.

Сараб'янов каже: «Ми покажемо, що і Ленін уважав речі в собі і явища за *цілковито різні* «речі», в тому розуміння, що речі в собі, на його думку, були об'єктивні, матеріальні, а явища, відчуження, думки — суб'єктивні, психічні».

Висловлення Леніна нам відоме, і тому порівняння його з висловленням Сараб'янова може відразу викрити всю плутанину, що її цей останній допускається. Ленін, як ми бачили, підкреслює, що «ніякої принципової різниці між явищем і річчю в собі немає і бути не може». Сараб'янов іде ще даліше Плеханова за Кантом, уважаючи всупереч Леніну (та ще й нав'язуючи йому цю свою думку), що «речі в собі і явища є цілком різні»; переносючи відчуття тільки в суб'єкт, в психіку, він відриває їх від об'єктивної реальності зовнішнього світу, що його ці відчуття відображають. А це, власне, й є суб'єктивізм кантіанського штибу.

Ось що каже про це Ленін:

«І Берклі, і Дідро вийшли з Льюка. Перший засновок теорії пізнання, безперечно, є в тому, що єдине джерело наших знань, це відчуття... Виходячи з відчуттів, можна йти по лінії суб'єктивізму, яка приводить до соліпсизму... і можна йти по лінії об'єктивізму, яка приводить до матеріалізму (відчуття є образи тіл зовнішнього світу). Для першого погляду — агностицизму або, трохи далі: суб'єктивного ідеалізму. — об'єктивної істини бути не може. Для другого погляду, тобто матеріалізму, суттєве є визнання об'єктивної істини.

І далі Ленін запитує:

«Ми питаємо: чи дано людині, коли вона бачить червоне, дотикається до твердого тощо, об'єктивна реальність, чи ні? Це старе-престаре питання заплутав Мах. Коли не дано, то ви неминучо скочуєтесь разом із Махом у суб'єктивізм та агностицизм...»

Сараб'янов на це питання відповідає так:

«Я стверджую, що «червоне», відчуття — суб'єктивне... звука і кольору поза мною немає, але рух етеру і хвилюподібний рух повітря існує поза мною, сам у собі» (стор. 42).

Отже, Сараб'янов, безперечно, іде тут по лінії суб'єктивізму. Те, що над Сараб'яновим, як і над Деборіним, тяжить плеханівське, а через нього до певної міри й кантіанське відривання гносеології від логіки й діалектики, що Сараб'янов зовсім, а Деборін не до кінця розуміє єдність діалектики, логіки і теорії пізнання, можна простежити і в одного, і в другого.

Сараб'янов вірно каже, що не можна оцінити як діалектико-матеріалістичний такий вислів Деборіна: «річ у собі, вступаючи у відносини з нашою почуттєвістю, звичайно, перетворюється в щось «інше» — явище яке є її «інобуття».

Це висловлення є гегеліансько-кантіанське. Але критикує Деборіна Сараб'янов з механістичних, суб'єктивістських позицій, як, з другого боку, деборінці критикують Сараб'янова і механістів за суб'єктивізм з гегеліанських. І ті, і ті скочуються до ідеалізму, яскраво демонструючи спорідненість будь-яких ревізій філософії діалектичного матеріалізму, спорідненість їх соціального коріння.

Ось що каже Сараб'янов, захищаючи від Деборіна філософію марксизму: «Ленін вимагає протиставлення (звичайно не метафізичного..., а діалектичного) матерії і духа, оскільки мова йдеться про гносеологію; за межами останньої він уважає за помилкове тлумачити те й друге, як зовсім різне, бо в практиці нашого життя ідеї, оволодіваючи головами працівників, стають матеріальною силою» (стор. 43).

Отже, у Сараб'янова, не зважаючи на застереження, тут є найвигідніше протиставлення (як і в усьому розділі), поперше, матерії і духа, нерозуміння їх діалектичної єдності; подруге, гносеології і практики — і це останнє зовсім у дусі Канта.

В цьому є основа помилок Сараб'янова. У Леніна гносеологія ніяк не відірвана від практики. Ось що з цього приводу писав Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі»:

«У них [«учених (і дурних) професорів філософії»]... одна річ теорія пізнання, що в ній треба якось найхитріше словесно змайструвати «де-

фініції», і зовсім інша річ — практика. У Енгельса вся жива людська практика вдирається в саму теорію пізнання, даючи *об'єктивний критерій істини*». (Укр. вид. 1932 року, стор. 133).

Якщо тов. Сараб'янов хоче плентатись за цими «ученими (і дурними) професорами філософії», це погане, але це його справа; одначе, навіщо ж ховатися за спину Леніна, навіщо плутати його в цю «дурну» компанію, навіщо отак безсоромно фальсифікувати чіткі, ясні і недвозначні його висловлення...

Гносеологія, теорія пізнання є так саме діалектика матеріяльного світу, тільки «переведена», переоброблена в людській голові. «Проти ставлення» матерії духові у Леніна в той же час вимагає розуміння їх діалектичної єдності, того, що дух, мислення, ідеї є породження матерії на певному ступені розвитку. Це у Сараб'янова випадає.

Сараб'янов у цьому своєму висловленні демонструє, як він із своєю механістичною методологією потрапляє в невіршенні для нього протиріччя: ідеї є лише суб'єктивне, психічне, каже раніш Сараб'янов; але стаття на цей погляд — начити заперечувати марксизм, його твердження, що ідеї можуть стати матеріяльною силою. І Сараб'янов вирішає це питання в дусі капітанського суб'єктивного ідеалізму, відриваючи практику від гносеології.

Хіба це вирішення? Сараб'янов не розуміє навіть таких простих істин, як різниця між матеріяльним і об'єктивним. В чому міг би обвинувачувати Сараб'янов Леніна за такий, наприклад, вислів: «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» (IX Ленінський збірник (стор. 257)).

Але цей вислів у Леніна є тільки найглибше розуміння і розвинення одинадцятої тези Маркса, спрямованої проти споглядального матеріялізму. Фюрбаха, Плеханова, а також і сучасних механістів та меншовикуватих ідеалістів, які і в цьому питанні, при всьому їх «дряпанні», демонструють свою однакову ревізійністьку суть.

Думки, ідеї, відчуття не є матеріяльні, але вони не є тільки суб'єктивні, як каже Сараб'янов, тільки психічні — вони є об'єктивні. В поняття матерії не можна включити думки, як вірно розтлумачує Ленін (що наводить Сараб'янов), тобто вони не матеріяльні, не первісні, можливе існування матерії і без думок, без ідей, без відчуттів. Але на певному ступені розвитку матерії вони з'являються і тоді, не стаючи матеріяльними (заспокойтеся, т. Сараб'янов!), стають об'єктивно-сущими і в гносеології, і в практиці, стають навіть матеріяльною силою, якщо оволодівають масами, стають засобом — поруч з практикою, звичайно, зміни матеріяльного світу.

Цього зовсім нездатний зрозуміти Сараб'янов. Для нього дух, мислення існує відірвано від матерії, гносеологія відірвано від практики, відчуття відірвано від того, що відчувається. А коли це так, то все це є лише психічне, суб'єктивне і тому, фактично, об'єктивно не існує. Абстрактний, метафізичний, механістичний матеріялізм збігається з суб'єктивним ідеалізмом.

Так механістичний матеріялізм і меншовикуватий ідеалізм, критикуючи одне одного, викривають свою антимарксовську, антиленінську сутність. Не зважаючи на розходження між одним і другим, спільне поміж ними є те, що обидва, заперечуючи марксистсько-ленінську філософію, ревізуючи її, неминухо приходять до ідеалізму.

Нашим завданням є посилення боротьби на два фронти у філософії: проти механістичного матеріялізму, як головної небезпеки, більш замаскованої, з глибшим корінням, ще й на сьогодні менше скритикованої, звичайно, ні в якому разі не послаблюючи боротьби із меншовикуватим ідеалізмом.

IV. Кантське вчення про простір і час та його критика

Кант, так саме як і Гегель після нього, поділяє процес людського пізнання на три ступені: почуттєву діяльність, розсудок і власне розум. За Кантом, кожному з цих трьох ступенів пізнання відповідають і певні форми пізнання. Так, почуттєвій діяльності людини відповідають форми наочного уявлення, споглядання — простір і час; вони є форми нашої почуттєвості. «Досвід,— каже Кант,— складається із споглядань, які належать почуттєвості, і з суджень, які є виключно справою розсудку» («Пролегомени», стор. 75).

Всі ці форми людського пізнання, за Кантом, є апріорні; людина не може видобувати їх з досвіду: Павльсен, з'ясовуючи філософське викристалізування системи Канта, твердить, що його вчення про ідеальність (Павльсен не вживає слова апріорність) простору й часу неминухо і щільно пов'язане з розрізненням на два світи — світ речей у собі і світ явищ.

Дійсно, у перших творах, перед дисертацією, у Канта немає ні цього розрізнення, новменів і феноменів, ні уявлення про ідеальність, апріорність простору й часу. Цей факт в основному пояснюється тим, що у філософському розвитку Канта період перед дисертацією позначається, як більш матеріалістичний; тому і простір та час Кант у цьому періоді не тлумачить ще ідеалістично, як апріорні форми. На дальшому етапі, роблячи все більш поступки ідеалізові і намагаючись перебороти (правда, по-ідеалістичному) скептицизм Юма — вирішити питання про можливість пізнання, знайти якісь певні закони, якщо не в досвіді, то в самому розумі — Кант розриває дійсність на два світи; речі в собі і явища, і послідовно проводить думку про наявність апріорних форм почуттєвості, розсудку і розуму, як форм тільки мислення.

Те, що Кант, як і в інших питаннях, пережив певну еволюцію у своїх поглядах на простір і час, стверджує визначення їх у його перших творах. «Легко довести,— каже тут Кант,— що не було б ні простору, ні протягності, коли б субстанції не мали сили діяти поза собою. Бо без цієї сили немає зв'язку, без зв'язку немає порядку, без порядку немає кінцець - кінцем і простору» («Думки про визначення»).

Отже, бачимо, що в цьому висловленні Кант зв'язує питання простору з субстанцією. Але далі ми бачимо цілком ідеалістичний вислів: «Абсолютний простір має власну реальність, незалежно від буття будь-якої матерії і навіть як перша засада можливості її складання» («Дисертація»); а в «Критиці чистого розуму» побачимо вже цілковито закінчену і докладно розроблену теорію апріорності простору й часу, як нижчих форм пізнання — форм почуттєвості.

Таким чином, простір і час, за Кантом, є апріорні, суб'єктивні форми нашої почуттєвості. Як такі, вони є форми наочного уявлення людини. За Кантом, вони, як і вищі апріорні форми розсудку, мають значення лише в світі-явищ.

«Коли б я,— каже Кант,— вирішив вийти з своїми поняттями простору й часу за межі всякого можливого досвіду, тоді могло б трапитись усяке заблудження, засноване на позірності, бо я в цьому разі надавав би моїй суб'єктивній умові... всезагального значення, відносячи його до речей у собі, замість обмежувати його межами досвіду» («Пролегомени», стор. 56).

В першому розділі трансцендентальної естетики, з'ясовуючи метафізичне поняття простору, Кант ставить питання: «Що ж таке простір і час?» і відповідає:

«1) простір не є поняття, яке ми маємо з зовнішнього досвіду. Уявлення простору повинне бути в нас попередньо... 2) Простір є конечне уявлення апріорі, яке лежить в основі всіх зовнішніх уявлень. 3) Простір не є дискурсивне або загальне поняття про відношення речей, але чисте наочне уявлення... Отже, воно є уявлення апріорі, а не поняття» (Критика..., стор. 27 — 29).

І Кант у висновках додає: «2) Простір є не більше як форма всіх явищ зовнішнього почуття, тобто суб'єктивна умова почуттєвості... Уявлення

простору нічого не значить, коли тільки ми усунемо суб'єктивну умову...» («Критика...», стор. 31). Ці ж самі думки висловлює в основному Кант, викладаючи своє розуміння часу (стор. 34 — 39).

Але суб'єктивність і апріорність простору й часу не усувають, за Кантом, їх об'єктивного значення для предметів досвіду, так саме як раніше ми це бачили в питанні про самі предмети досвіду — явища. Саме через свою апріорність вони набувають загальнодосвідного, тобто об'єктивного значення. Вони є, за Кантом, конечні умови всіх явищ взагалі.

Теж сам приблизно каже Кант і про час: «Сам у собі, поза суб'єктом, час нічого не значить. Проте, він конечно має об'єктивне значення для всіх явищ, отже, для всіх речей, які зустрічаються нам у досвіді» (стор. 38).

Отже, постава питання про простір і час у Канта до певної міри діялктична; але ця діялктика пуста, її застосовується на невірній ідеалістичній основі тожності і апріорности. Цим самим Кант неминучо залишається при суб'єктивістсько-ідеалістичних поглядах на простір і час.

Діялктико-матеріялістична критика Кантового вчення про простір і час виходить перш за все із заперечення апріорности та суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення цих форм об'єктивної реальности.

«Визнаючи існування, — каже Ленін, — об'єктивної реальности, тобто матерії, яка рухається, незалежно від нашої свідомости, матеріялізм неминучо повинен визнати також об'єктивну реальність часу й простору, відмінно від кантіанства...» (Ленін, «Матеріялізм і емпіріокритицизм», стор. 122).

І для підтвердження цього Ленін наводить низку цитат з Енгельса й Фосрбаха.

«Головні форми всякого буття, — навчає Енгельс Дюрінга, — є простір, і час; буття поза часом є така ж величезна нісенітниця, як буття поза простором» (Ленін, «М. і Е.», стор. 135) Перед цим Ленін зауважує: «Від простого визнання або заперечення цієї засади не відкараскатись міркуваннями про зміну понять часу й простору» (стор. 131)... «Здавалося, що це так ясно, що навіть п. п. Юшкевичі могли б зрозуміти суть питання?».

Але, на жаль, не зрозуміли цього не тільки п. п. Юшкевичі. В тій самій відомій статті Плеханова «Ще раз матеріялізм» ми знаходимо таке твердження: «Що простір і час є форми свідомости і що, таким чином, перша характ ристична властивість їх є суб'єктивність, це знав іще Томас Гоббс, і цього зараз не стане заперечувати ні один матеріяліст». (Плеханов, том XI, стор. 127). Оця думка про суб'єктивність простору й часу повторюється у Плеханова в кількох місцях його творів, але ніде не висловлена вона з такою рішучою ясністю.

Таким чином, всупереч як Енгельсові, так і Леніну, Плеханов уважає, що «першою характеристичною властивістю простору й часу є їх суб'єктивність, що це є перш за все форми свідомости. Хіба треба кращого прикладу збочення на кантіанські позиції? Тут навіть не допомагають дальші міркування Плеханова, що справа, мовляв, полягає в тому, чи відповідає щось цим суб'єктивним формам поза нами, бо, як ми бачили, Кант так саме визнає об'єктивність простору й часу, але, власне, наслідком їх апріорности, суб'єктивности, саме тому, що це є їх перша властивість. І Плеханов ще каже, що «цього зараз не стане заперечувати ні один матеріяліст!»¹

¹ Наведені в нас помилкові агностично-кантіанські твердження Плеханова, коливання його щодо припустимости поєднання філософії марксизму з кантіанством, про які свідчить варіант статті «Об экономическом матеріялізмі», а також і низка інших його теоретичних помилок, особливо нерозуміння суті, ядра матеріялістичної діялктики — єдності протилежностей, безперечно, пов'язані з його політичним і тактичним опортунізмом. Але все ж таки це не може служити аргументом для заперечення ваги Плеханова і його творів у пропаганді основ філософії марксизму.

Ми знаємо висловлення Леніна про те, що «сдиним марксистом у світовій соціал-демократії, який дав критику неможливих тривіальностей, що їх набаkali тут ревізіоністи, з погляду послідовного діялктичного матеріялізму, був Плеханов», а

V. Трансцендентальна аперцепція і категорії логіки за Кантом

В аналітиці Кант переходить до центральної частини своєї логіки, до дослідження здатності й меж розуму. Саме тут Кант остаточно вирішає питання про те, як можливі синтетичні поняття апіорі. Цікаве є те, що Кант не задовольняється тут ні тим, що дане від досвіду, ні формальною логікою — не може знайти в них критерія істини. Щодо досвіду, то це з попереднього цілком зрозуміло. Але Кант не задовольняється і формальною логікою. Він каже: «Щодо простої форми пізнання, то ясно, що логіка, викладаючи загальні й конечні правила розсудку, вказує критерій істини цих самих правил»; але «логічний критерій істини,— вважає Кант,— є від'ємна умова істини, далі цього логіка не йде.. Тому неможливо відважуватись з однією логікою в руках судити про предмети...» («Критика...», стор. 59).

І Кант взагалі не знаходить критерія істини. Таким чином, ми бачимо, що Кант не задовольняє метафізична, формальна логіка, але він не бачить іншого виходу і тому по суті скочується до скептицизму, відносно речей у собі та апіоризму відносно явищ. З погляду апіоризму вирішає Кант і питання про можливість утворення синтетичних понять.

Поставу питання про те, як можливі синтетичні поняття апіорі, Гегель уважає за велику заслугу кантівської філософії.

«Поняття,— каже Гегель,— яке Кант установив в ученні про синтетичні судження апіорі — поняття різного, яке zarazом є неподільне, тожного, яке самої собі є неподільна ріжниця,— належить до того, що в його філософії є великого і безсмертного» (Гегель, «Наука логіки», кн. 1, ч. I, стор. 131).

Аналітичні поняття, за Кантом і Гегелем, є такі поняття, що дають можливість засвоїти лише те, що є наявне в тому чи іншому явищі, предметі, не виводячи з конечністю за межі цього явища, вимагаючи аналізувати його в ньому самому.

Відмінно від аналітичних понять, синтетичні, на думку Канта й Гегеля, є поняття поширюючі, які з неминучістю виводять за межі цього предмета і спрямовують пізнання, як каже Гегель, «до розуміння того, що є, тобто до охоплення многовірності визначень в їх єдності».

Кант, хоч і підніс це питання, звичайно, не міг піднятися в його розумінні до тієї височини, до якої піднявся Гегель, як об'єктивний ідеаліст. Як суб'єктивний ідеаліст, Кант значно в більшій мірі ніж Гегель не вільний від метафізики. Тому він не міг зрозуміти діалектичного поєднання аналізу й синтезу і вирішення цього питання дав зовнішнє й поверхове, до певної міри механістичне.

Гегель критикує Канта за поданий у нього математичний приклад утворення синтетичного поняття: Приклад: $7 + 5 = 12$ не дає справжнього уявлення про синтетичне поняття, бо ця «дія цілковито зовнішня, чужа мисленню і тому така, що її може виконати навіть машина... Тут немає найменшого переходу в щось інше...» (Гегель, «Наука логіки», кн. 3, стор. 172).

Гегель взагалі вважає, що нижча математика (крім геометрії) базується на аналітичній методі, синтетична метода їй зовсім чужа. Типовою наукою, побудованою на синтетичній методі, Гегель уважає геометрію.

також уже в 1921 р. про те, «що не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб не вивчати — власне, вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це є найкраще з усієї міжнародньої літератури марксизму».

Пізнання й виховання людини не йде прямим утворенням шляхом. В листі «Про значення волюнтаризму» Ленін яскраво висловлює цю думку, з'ясовуючи питання про потребу видати атеїстичні твори французьких філософів - матеріалістів XVIII сторіччя. Виходячи з цього, треба сказати, що основні філософські твори Плеханова, хоч і не вільні (ні в якому разі!) від значних, іноді навіть шкідливих помилок, відіграли певну роль в свій час і не втрачають повнотою свого значення й зараз.

У вищій математиці вже застосовується синтетичну методу, але, на його думку, як щось незаконне.

Гегель показує, що аналітична метода, так саме як і синтетична, застосовані відокремлено на ділянках інших наук і, особливо, філософії, показують обидві свою недостатність. Треба переходити до вищої, діалектичної методи, яка включає в себе і аналізу, й синтезу у вищому діалектичному поєднанні.

Кант, як суб'єктивний ідеаліст - раціоналіст з великими традиціями метафізики, вирішає питання про можливість утворення синтетичних понять саме способом застосування апіоризму.

«Щоб пізнати предмет,— каже Кант,— потрібні дві умови: поперше, наочне уявлення, що через нього предмет дається нам, як явище; подруге, поняття, в якому мислиться предмет, що відповідає наочному уявленню. Перша умова не може підлягати сумніву... Запитується зараз, чи не попереджують предмети апіорі і поняття, як умова, при якій ми мислимо щонебудь взагалі, як предмет; тоді всяке досвідне знання повинно з konieczністю стати згідним з такими поняттями, бо без них неможливий ніякий предмет досвіду».

І Кант на це дає позитивну відповідь, при чому ще зауважує, що на неї «треба звернути всю увагу. Поняття повинно визнати за умови апіорі можливості будь-якого досвіду» («Критика...», стор. 87).

Таким чином, те, що було вже в запитанні, стверджується тут остаточно, і бідній, неупорядкованій дійсності нав'язуються, крім форм апіорних наочних уявлень почуттєвості, ще апіорні форми розсудку. Дійсність повинна що будь-розвиватись по законах розсудку.

Але Кант сам почуває незручність такого нав'язування і тому все-таки спочатку запитує: «Яким чином суб'єктивні умови мислення можуть мати об'єктивне значення, тобто стати умовами можливості всякого досвіду?» (стор. 84).

«Може здатись дивною,— відповідає він,— думка, що природа повинна погоджуватися з нашою суб'єктивною свідомістю, залежати від неї в своїх законах» (стор. 113).

І Кант виводить цілу спеціальну теорію трансцендентальної аперцепції, коли по суті вже оце закінчення речення пояснює суть справи:

«Але розміслимо, що природа сама в собі є лише сума явищ, отже, зовсім не річ у собі, а лише одна сума уявлень душі. Тоді ми не станемо дивуватися, що вона є витвір основної сили нашого пізнання, власне, трансцендентальної самосвідомості» (стор. 113).

Тут уже дана ідея трансцендентальної аперцепції. По суті вона полягає в тому, нібито явища й мислення є тожні, ще вірніше—в цілковитому розпущенні явищ у мисленні. Це яскраво відзначає сам Кант: «ми усвідомлюємо апіорі цілковиту тожність самих себе у відношенні до всіх уявлень, і при тому усвідомлюємо цю тожність, як доконечну умову можливості всіх уявлень... Цей принцип є певний апіорі і може зватися трансцендентальним принципом єдності» («Критика...», стор. 116—117). Таким чином, трансцендентальна аперцепція по суті є тожність апіорної, переддосвідної самосвідомості з досвідом (світом явищ).

Ми бачимо, як Кант, який нібито намагався примирити емпіризм і раціоналізм, який свою «Критику чистого розуму» починає твердженням про те, що всяке пізнання починається з досвіду, приходять до відкидання будь-якого значення досвіду, заперечення емпіризму, стає на позиції цілковитого суб'єктивізму й раціоналізму.

«Отже,— каже Кант,— ми самі привносимо порядок і правильність у явища, що їх сукупність ми зовемо природою; нічого цього не існувало б, коли б ми самі чи то природа нашої душі, не вкладали в неї порядку й правильності» (стор. 126—127)... «Значить не досить сказати, що розсудок є здатність, яка відокремлює загальні правила через порівняння явищ; навпаки, він є законодавець природи...» (Критика...», стор. 128).

Таким чином, Кантове «примирення» емпіризму й раціоналізму відбувається на основі цілкового раціоналізму. Цього не дано зрозуміти Деборіну, який, визначаючи філософію Канта, як примирення емпіризму й раціоналізму («Введение...», стор. 181), навіть не ставить питання про те, до чого ж зводиться кантіанство, що в ньому переважає. Але це зрозуміло. Звільнитися від раціоналізму ідеалізм — і об'єктивний, і абсолютний — не може. Ось чому, коли Гегель, за висловом Леніна, і «докоряє Кантові за односторонність і суб'єктивізм... і підіймає його ідеалізм з суб'єктивного до об'єктивного і абсолютного», все ж таки сам він залишається раціоналістом, тільки більш витонченим і об'єктивним, порівнюючи з Кантом.

Ця різниця Гегеля і Канта полягає в тому, що для Гегеля не суб'єктивна діяльність самосвідомості, не суб'єктивний розум вносить єдність у многовзірність, а ця єдність є єдність абсолютна, об'єктивна. Вона існує тому, що є єдністю абсолютної ідеї; сама ця абсолютна ідея обумовлює єдність цього «інобуття» з нею ж самою.

Якщо для Канта джерело цієї єдності — є «Я», суб'єкт, його розум, то для Гегеля таким джерелом є сама єдність абсолютної ідеї, духа з природою, як її «інобуттям». В цьому розумінні Гегель і підіймає ідеалізм Канта до об'єктивного і абсолютного, але це ніяк не є звільнення від раціоналізму. Це є так саме раціоналізм, але в значно вищому, об'єктивному, абсолютному розумінні. Тому Гегель ніде й не критикує Канта за раціоналізм і навіть апіоризм, бо в цьому у Гегеля й Канта є багато спільного, тільки на різних ступенях.

Енгельс цілково правий, коли каже про Гегеля: «Помилка полягає в тому, що закони ці не виведені з природи й історії, а нав'язані цим останнім, як закони мислення. Звідси виникає вся вимучена і часто - густо жахлива конструкція: світ, хоче він того чи ні, повинен погодитися з логічною системою» («Діалектика природи», стор. 157).

Тим же шляхом іде й Деборін. Його твердження, що матеріалістична діалектика являє собою «всезагальну методологію», яка «вносить внутрішній зв'язок у конкретний зміст» є зразком тих самих ідеалістично - раціоналістичних тверджень, суб'єктивістських у Канта, об'єктивістських у Гегеля. Тому Деборін не може дати критики раціоналізму у Канта, бо він сам збочує до раціоналізму гегеліанського взору.

Коли Кант установив цю тожність апіорної, переддосвідної самосвідомості з досвідом, він може перейти до виводу конечних і всезагальних категорій розсудку. «Єдність самосвідомості, — каже він, — яка має відношення до синтезу явлення, є розсудок; та ж сама єдність, тільки в застосуванні до трансцендентальної синтези, є чистий розсудок. Отже, в розсудковій знаходяться чисті пізнання апіорі... такі пізнання суть категорії, тобто чисті поняття розсудку» («Критика...», стор. 119).

Насправді, якщо розсудок є «законодавець природи», то завдання філософа полягає в тому, щоб дослідити ці апіорно закладені в нашому розсудку закони, поняття або категорії, визначити та систематизувати їх. Кант установлює чотири типи категорій: кількості, якості, відношення й модальності. Кожен тип складається з трьох категорій. Для Канта ці категорії є категорії розуму, це — примусові форми над змістом. Дійсність повинна розвиватися в них будь - що - будь. Вони неісторичні, а надісторичні, придатні для абстрактного розуму всіх часів і народів. Як такі метафізичні категорії, вони за Кантом є нерухомі. Кант не показує переходу зв'язків, відносин між усіма категоріями, як робить це, хоч і недостатньо, на ідеалістичній, звичайно, основі Гегель.

Не вважаючи за потрібне давати тут докладну аналіз й критику цих категорій Канта, треба сказати, що така метода розроблення категорій пізнання є суто раціоналістична, суб'єктивістська й ідеалістична. За цей суб'єктивізм, як підкреслює Ленін, завжди критикує Канта Гегель, але, звичайно, з погляду лише послідовнішого ідеалізму. Ленін, викори-

стовуючи цю критику, підіймає її на новий, принципово - відмінний ступінь, матеріялістично перероблює її.

«Кант один бік підніс до абсолюту», — каже Ленін. «Кінцевий, миттєвий, відносний, умовний характер людського пізнання і... Кант прийняв за суб'єктивізм, а не за діалектику ідеї (самої природи), відірвавши пізнання від об'єкту». Гегель з приводу цього каже, що таке викривлення робилося, «щоб прикрити зблудження пізнання, яке однобічне розуміло досвід... не в його конкретній повноті, а тільки як приклад і при тому з його сприятливої для гіпотез і теорій сторони».

Ленін на це зауважує: «Зам.чат льно в рно и глубоко» і в дужках додає «ср. политическую экономию буржуазии». (ІХ Ленінський збірник, стор. 247 — 253 — 255).

Отже, це, безперечно, просто стосується до філософії Канта, що його однобічність, як і однобічність політичної економії буржуазії, має однакове соціально - класове коріння.

Для нас зараз, в зв'язку із завданням розроблення теорії матеріялістичної діалектики, питання виведення категорій, звичайно, не знімається, а набуває величезного значення; і тут, як і всюди, Ленін указує нам шлях, яким треба йти.

Які ж указівки ми маємо від Леніна в цьому питанні?

У конспекті «Наука логіки», особливо в зауваженнях на передмови до першого і другого видання, Ленін не раз повертається до цього питання і дає основні настанови для переведення цієї роботи.

Перш за все, Ленінове визначення логіки вже відкидає Кантову методу розроблення категорій і показує, який повинен бути підступ до цього питання. «Логіка, — каже Ленін, — є вчення не про зовнішні форми мислення (як уважає Кант. — А. М.), а про закони розвитку «всіх матеріяльних, природних і духовних речей», тобто розвитку всього конкретного зміста світу і пізнання його, тобто підсумок, сума, висновки історії пізнання світу» (ІХ Ленінський збірник, стор. 41).

Отже, логіка є підсумок, висновок історії пізнання світу. Категорії логіки не є зовнішні форми, не «форми на змісті»; це — закони розвитку об'єктивного світу. «Категорії логіки, — каже Ленін, — є скорочення... «безконечної маси». частковостей зовнішнього існування й діяльності...». В свою чергу, ці категорії *служать* людям на практиці («в духовному обертанні живого змісту, утворенні й обміні»). (ІХ Ленінський збірник, стор. 35).

І Ленін цитує Гегеля: «В цій мережі зав'язуються там і там сталі вузли, які служать підпорними точками, які спрямовують життя й свідомість духа (або суб'єкта)» (Гегель, «Наука логіки», стор. XXII).

«Як це розуміти??» — запитує Ленін. І дає своє матеріялістичне розуміння.

«Перед людиною — *мережа явищ природи*. Інстинктивно людина - дикун не відокремлює себе від природи. Свідома людина відокремлює. Категорії є ступені відокремлення, тобто пізнання світу, вузлові почки у мережі, які допомагають пізнати її і оволодівати нею» (ІХ Ленінський збірник, стор. 41).

А що «істина є безконечна», що істина є розвиток; то «прості» форми пізнання формальної логіки — категорії Канта — обмежені, скінченні, застигли, «нездатні, — як каже Гегель — ухопити істину» («Наука логіки», стор. XXII). Потрібні гнучкі, безконечні категорії логіки, категорії, які переходять одна в одну, відображають розвиток світу, більш - менш вірно «схоплюють істину».

Чи можна самовільно розробити, «механічно взяти» ці категорії логіки, як це робиться у формальній логіці, як це робить Кант, частково й Гегель, а за ним намагались робити меншовикуваті ідеалісти? Ні. «Категорії треба *вивести*, — повторює і підкреслює декілька разів Ленін, — з розвитку всього життя природи й духу... (не «розказуючи», «не завіряючи», а *доводячи*), виходячи з найпростіших, основних (буття, ніщо,

ставання) (не беручи інших) — тут, у них, «в цьому зародку весь розвиток» (IX, Ленінський збірник; стор. 43).

Ось у чому Ленін вбачає височину Гегеля проти Канта, в той же час підкреслюючи його недостатність, його обмеженість, його ідеалізм, коли твердить:

«Гегель геніяльно *угадав* діалектику речей (явищ, світу, природи) в діалектиці понять»; і ще раз підкреслює: «саме *угадав*, не більше» (IX Ленінський збірник, стор. 229).

Гегель брав за вихідну точку абсолютну ідею і розглядав *поняття* в їх зміні, в їх переходах; поняття, ідеї він уважав за основне, за первісне. Він не розумів, що вони є лише відображення, відбитки переходів, розвитку, зміни речей об'єктивного світу, природи. Тому то він лише «угадав, не більше» діалектику понять, діалектику речей. Те, що він діалектику понять розглядав, як об'єктивну діалектику, виводив категорії діалектики з цього ідеалістичного, але ж *об'єктивного* розвитку понять — у цьому його височина проти Канта. Але те, що він не розумів цього, як відбитку діалектики матеріального, об'єктивного світу — в цьому його хиба, вада, як ідеаліста-містника, що його «виправив Маркс».

Отже, категорії матеріалістичної діалектики треба в протилежність Кантові *не самовільно, м. ханічно розробити, а вивести*; і в той же час в протилежність Гегелеві, *вивести не з об'єктивного розвитку понять*, як намагаються це робити меншовикуваті ідеалісти, а «з розвитку всього життя, природи й духу» (Ленін), тобто з *розвитку матеріального світу*.

VI. Діалектика Канта і «діалектика» Деборіна

Переходячи до трансцендентальної діалектики, Кант разом залишає ділянку розсудку і вступає в ділянку розуму. Якщо почуттєвості властиві форми початкового уявлення, розсудкові — поняття і їх вираз, категорії, то розумові властиві своєрідні поняття. Ці поняття — ідеї. Трьома найвищими ідеями, за Кантом, є душа, бог і безсмертя. Правда, ідеї розуму, за Кантом, «не входять у досвідну синтезу». Вони не є загальні й конечні з погляду чистого розуму, але з погляду практичного розуму Кант вважає за конечне їх прийняти.

Залишаючи межі досвіду, розум, за Кантом, з конечністю заходить у суперечність. Це є його властивість; тому трансцендентальна діалектика, за Кантом, власне, й є критикою такої діалектичної суперечливої «позірності», критикою розсудку в його наддосвідному вживанні. Її мета, за Кантом, указати неправдивість і необґрунтованість намагань розсудку вийти за межі досвіду, за межі світу явищ. Заледве розсудок покидає світ явищ і починає досліджувати світ речей у собі, зараз же він з неминучістю впадає в протиріччя.

Уже ці висловлення показують, як близько Кант підійшов до діалектики. Він натрапив на суперечливість понять, розуму, але йти до кінця і визнати, що ці суперечності властиві й людському розумові і речам природи він не намілюється, бо це значило б остаточно зруйнувати формальну логіку. Його двоїстість виявляється тут яскраво: Кант уже порушив формальну логіку.

Але йти далі він боїться, не може, бо все ж таки намагається цю метафізичну логіку зберегти. Він і тут, як усюди, залишається на півдорозі, ви вл є свої хитання, з одного боку, намагається усунути доконечність цих протиріч, з другого боку, все ж таки каже:

«трансцендентальна логіка умовиводу має трансцендентальну засаду своєї невірності в формі. Тому такий умови від корениться в природі людського розуму і стає причиною неминучих, хоч і приступних для розв'язання заблуджень» («Критика...», стор. 295).

Отже, Кант стверджує неминучість упадання розуму в протиріччя; але він намагається в крайньому разі звести їх лише до протиріччя розуму, заперечуючи існування протиріччя у самій природі, в речах.

Як вияв цих протиріччя чистого розуму, Кант наводить чотири антиномії — відносно світу, субстанції, вільності й бога. Він доводить, що кожна з цих антиномій може мати два протилежні і при тому цілком підставні докази. Перша антиномія полягає в питанні — чи є світ обмежений в просторі й часі, чи не обмежений? Друга — чи повинні ми розглядати субстанцію, як подільну безмежно, чи є певна межа цього поділу? Третя — чи обумовлене все, що відбувається в світі, причиновими зв'язками, чи ні, тобто в світі існують цілковито вільні істоти, що самі є абсолютні джерела дії? І остання, четверта — чи має світ як частину; чи то як причину його, безумовно доконечну істоту, чи не має?

І Кант, використовуючи свій поділ світу на феномени й новмени, вирішає перші дві антиномії тим, що обидва докази відкидає: простір і час, скінченність і безконечність, а також і причиновість є лише форми нашого мислення. Третю антиномію Кант вирішає в спосіб існування цілковито вільних істот (бога) для світу речей у собі і повну причинову обумовленість усього для світу явищ. Так саме вирішається в Канта й четверта антиномія, тобто світ явищ має, безумовно, причину; для світу речей у собі причиновість, яка є категорією нашого розсудка, недійсна.

Гегель, визначаючи позитивне значення думки Канта про неминучу властивість розуму взагалі заходити в протиріччя, в той же час до антиномій, які підносить Кант, ставиться досить критично. Перш за все він каже, що ці антиномії є лише приклади; «насправді кожне поняття, кожна категорія так само є антиномічна. Гегель щодо цього віддає перевагу старому скептицизму. Він зауважує, наприклад, що Кант, по суті, не дав тут нічого нового проти Зенона.

Але найбільше критикує Гегель Канта за те, що він уважає ці протиріччя за властиві лише розумові. В цьому відбивається суб'єктивізм Канта, відрив розуму від природи. «Тому, — каже Гегель, — вирішення протиріччя полягає в тому, що вони належать не предметові самому в собі, а лише розумові, який пізнає». І він додає: *«всі речі в самих собі суперечливі»* (IX Ленінський збірник, стор. 123).

Подруге, невірнo вважати, що тільки розум (як вища стадія пізнавальної діяльності) неминучо натрапляє на протиріччя. Насправді діалектичний є будь-який процес розвитку. Це підкреслює Ленін: «діалектичний є не тільки перехід від матерії до свідомості, але й від відчуження до думки».

Тут навіть і Гегель, наслідком свого ідеалізму, не міг стати на відповідну височину. За це йому докоряє Ленін. Розглядаючи діалектику речей, як відсвіт діалектики понять, «сторонник діалектики, Гегель, не зумів, — каже Ленін, — зрозуміти *діалектичного* переходу від матерії до руху, від матерії до свідомості — друге особливо. Маркс поправив помилку (чи слабкість?) містика». (XII Ленінський збірник, стор. 235).

Але все ж таки значення Кантової думки про суперечливість, властиву розуму, велике. Так, Гегель відзначає, що думка про «протиріччя, які розумне визначення розсудку покладає у розумному, істотне й конечне, повинно розглядатись, як один з найважливіших успіхів філософії новітнього часу.

Інше ставлення Гегеля до Кантового вирішення цих протиріччя. Він каже:

«оскільки ця думка глибока, оскільки ж тривіальне вирішення протиріччя; воно являє собою лише ніжне ставлення до світових речей. Не сутність світу носить, мовляв, на собі пляму протиріччя, а лише розум, сутність духу» (Гегель, том I, стор. 96).

В цьому Гегель вбачає одну з головних хиб Кантової філософії взагалі. Гегель каже: «він паразитує на них» (антиномії) — і це дійсно вірно.

Якщо Ленін казав про Гегеля, що він «геніяльно вгадав діалектику речей (явищ, світу, природи) у діалектиці понять, і підкреслює: *«власне, угадав, ні більш»*, то про Канта можна сказати, що він натрапив на діалектику понять, але, засліплений суб'єктивізмом і апіоризмом, не зрозумів об'єктивності її, а тим більше не міг угадати за нею діалектику матеріяльних речей об'єктивного світу і переніс протиріччя лише в суб'єкт, в розум, ба навіть намагався відкинути їх взагалі.

Гегель, як об'єктивний ідеаліст, що для нього дух покладає природу, а буття лише «інобуття» духу, вгадав у протиріччях понять протиріччя буття.

В чому ж полягала діалектика у Канта? І чи те, що Кант натрапив на суперечливість, діалектичність розуму, є цілковита випадковість, чи це якось підготоване його системою і методою?

Деборін, виставляючи Канта свідомим діалектиком, гегеліанізуючи Канта, малюючи його однією фарбою гегеліанського діалектичного кольору, цим самим викривлює дійсність і не дає можливості вірно зрозуміти значення Канта, його історичну роль.

Це трапляється тому, що з нього таки поганий діял ктик — діалектик не матеріяліст. Він роздмухує одну рису, один напрям (до того ж, неважливий), і не враховує інших. Деборінська маніра викладу чужих думок, без лапок, без зауважень, кому належить та чи інша думка взагалі, надто утруднює і розуміння, і критику його творів. Ось приклад цієї маніри:

«Безконечно малі зміни передумовлюють безперервну величину. Проте, коли будь-яка кількість, як висловлюється Кант, може стати вичерпаною, то безперервність переходить у «перервність» і її передумовлює. Кількість переходить у якість» («Архів Маркса й Енгельса», том I, Деборін. Діалектика у Канта, стор. 18).

Розберіться, будь ласка, що тут належить Кантові і що Деборіну?

Але Деборін не вказує, з якої роботи Канта він перероблює... вибачте, бере ці думки. Ні лапок, ні посилань немає. Взагалі весь спосіб викладу Деборіна, з перекладанням чужих думок цілими сторінками, сплутування їх із своїми думками, є спосіб, який дозволяє примирювати все що завгодно у безпринциповій поверховій синтезі. Йдучи шляхом модернізування й гегеліанізування Канта, Деборін зовсім наближує Канта до Гегеля. За Деборіном, Кант повнотою передхоплює діалектику Гегеля, дає вже всі її основні елементи, навіть у цілковито завершеному вигляді.

Намагання за всяку ціну наблизити Канта до Гегеля, зробити з нього свідомого, закінченого діалектика, ствердити свою думку про те, що діалектичний матеріялізм *примирює* в одній синтезі всі напрямки філософії, приводить Деборіна до безпринципних поступок і ідеалізму і механіцизму, до величезного заплутування питань і змішування до купи вірних і невірних думок.

Так, висвітлюючи космогонічну теорію Канта, Деборін доходить висновку, що «Кантова космогонія зводиться до ідеї розвитку і своєрідної механістичної «діалектики» (Деборін, «Архів Маркса й Енгельса», том I, стор. 17).

Те, що Кант у своїх природничо-наукових роботах підносить ідею розвитку природи в часі, це безперечно, вірно. Про це, як ми згадували, каже й Енгельс, ставлячи Канта в цьому питанні навіть вище за Гегеля. І це, безумовно, є діалектичний (при тому один з важливіших) моментів у Канта.

Але твердження, що Кантова космогонія перейнята «своєрідною», до того ж іще «механістичною» (!) діалектикою, це тільки заплутування справи і подавання пальця механістам. У Богданова, у Бухаріна, у Сараб'янова, і в усіх механістів так саме, основою їх методології є теорія рівноваги, або в крайньому разі підміна матеріялістичної діалектики боротьбою протилежно спрямованих *зовнішніх сил*. І Деборін, так чи інакше, в

своєму висловленні безпринципово йде їм назустріч. Космогонія Канта побудована на розгляді матерії, як єдності притягання й відштовхування. Це, звичайно, є щільне наближення до діалектики без ніяких лапок, плідний зародок діалектики, а не якась «механістична діалектика». Саме це дало Кантові можливість висунути твердження про те, що матерія... «сама в собі має джерело життя». Звідси походить і його ідея розвитку. Звичайно, що для тих часів це був великий поступ.

Далі Деборін твердить, що Кант переніс протиріччя з дійсності до розуму людини, до суб'єкта. А розглядаючи антиномії Канта, Деборін каже: «Кант у своїх антиноміях відкрив діалектичну природу розуму, але з свого погляду не міг довести конечности протиріччя в самих речах» (теж там, стор. 28).

Утворюється дивна картина. Оце тільки Деборін твердив, що Кант відкрив діалектику в речах (навіть, за Деборіним, зформулював «закони діалектики» матеріального світу), а ось, бач, через 10 сторінок Кант, який відкрив діалектичну природу розуму, стає вже нездатним довести протиріччя в речах.

Чому трапляється таке недіалектичне протиріччя з шановним т. Деборіним. Тому, що він необережно поводить з цитатами. Тому, що він не відрізняє своїх думок від думок Канта й Гегеля, тому, що він, намагаючись зблизити Канта й Гегеля, навіть відкидає те, що каже Гегель про Канта, про виставлені ним протиріччя. «Кант лише наразився на них»,— каже Гегель; але це ще не значить, що він відкрив, усвідомив, прийняв думку про діалектичну природу розуму.

Він наразився на протиріччя розуму, але не прийняв до кінця цієї думки, залишився на півдорозі. Кант, як суб'єктивний ідеаліст, не міг зрозуміти об'єктивности протиріч навіть у думках. Твердження, що наводить Деборін, більше відповідає тому, що зробив Гегель; але Деборін утримується від висловлення свого погляду в цьому питанні на значення Гегеля.

Коли вже Кант дійшов до того, що твердить Деборін, то зрозуміло, що, з погляду Деборіна, Гегель пішов далі. Що ж, за Деборіним, зробив Гегель? Відповідь напрошується сама собою: за Деборіним, він довів конечність протиріч у самих речах.

Отже, Гегеля наближується до Маркса, а Маркса підроблюється під Гегеля. Цим шляхом прямує Деборін і далі. Він сам скочується до Гегеля, зводячи матерію до сукупности зв'язків і опосередкувань, а ці зв'язки і опосередкування лише до предмету мислення.

«Причинний зв'язок, наприклад,— каже Деборін,— є предмет мислення, а не предмет уявлення. Ми мислимо цей зв'язок як дійсний реальний зв'язок. Мислення є систематична діяльність пов'язування явищ, але цей зв'язок набуває об'єктивного значення. Діяльність же-мислення полягає в установленні зв'язку поміж уявленнями в синтезі» (Арх., том I, стор. 31).

Це висловлення може викликати сумнів, чи належить воно Деборіну. Воно є кантіанське. Але Деборін на протязі 2 — 3 сторінок розвиває такі думки, не згадуючи про те, що він викладає Канта. До того ж, відоме висловлення Деборіна про матеріалістичну діалектику, як «всезагальну методологію, яка вносить внутрішній зв'язок до конкретного змісту» (цитую з резолюції бюро осередку І. К. П. Ф. і Пр.). Власне кажучи, поміж цими двома висловленнями вже не така велика різниця. Кант і Гегель змикаються саме в раціоналізмі. Те ж саме ми маємо і в Деборіна. Отже, утворюється повний пангегеліанізм. Звідси, Канта можна тлумачити, як свідомого й закінченого діалектика, ідеолога передової, поступової класи.

І все ж таки, невірно було б, заперечуючи Деборіну, кидатися в інший бік, заперечувати наявність підходів, шукань і наближень (іноді дуже щільних) Канта до діалектики, а навіть певних, звичайно, обмежених, нерозвинених моментів та елементів діалектики, які в зародку містять у собі філософська система й метода Канта.

Не дивно, коли Енгельс, радячи сучасним природознавцям знайомитися з діалектичною методою, за особливо плідні вважає дві історичні форми діалектичного мислення — грецьку філософію і філософію класичного німецького ідеалізму від Канта до Гегеля. Щоправда, Енгельс каже про те, що «вивчати діалектику за Кантом було б без потреби втомною і невдячною роботою, відтоді, як у творах Гегеля дано широку енциклопедію діалектики, хоч і розвинену з цілковито неправдивої вихідної точки» («Діалектика природи», стор. 91, 1931 р.).

Але Енгельс це каже, зважаючи на потреби природознавців, яким треба засвоїти останні висновки діалектичної методи в найбільш розвиненому і систематизованому вигляді. Щождо історика-філософії, то справа стоїть трохи інакше. Показати підготування й викристалізування діалектичної методи в історії філософії є, безперечно, безпосереднє його завдання. Суть у тому, щоб, з'ясовуючи це питання, дати дійсний історичний розвиток, не припустити фальсифікації історичної дійсності так, як роблять це, виходячи з протилежних настановлень, і Деборін і Боричевський.

Надто змістовне, як настанова для дослідження в цьому питанні, є коротеньке зауваження Енгельса про Канта в зв'язку з його «Історією і теорією неба».

«У відкритті Канта, — каже Енгельс — закладний зародок усього дальшого поступу» (Енгельс, «Діалектика природи», стор. 113; підкреслення наше — А. М.). Це висловлення Енгельса треба розуміти так, що взагалі філософія Канта є зародок усього дальшого поступу у перетворенні формально-логічної методи на діалектичну. Як такий зародок, філософія Канта містить у собі вже основні елементи діалектики, але в нерозвинутому, іноді навіть викривленому вигляді. Таке визначення, безперечно, повнотою відкидає повне замазування будь-якого значення Канта в розвитку діалектичної методи. Але, з другого боку, воно також викриває і невірність деборінського гегеліанізування Канта. Деборін не розуміє, що тут є тільки «зародок усього дальшого поступу», який далі розвивають Фіхте й Шеллінг і також ідеалістично завершує Гегель.

Деборін ігнорує Леніна, а саме від Леніна, як, звичайно, і від Маркса та Енгельса, яких треба розуміти не меншовикувато-ідеалістично, треба виходити при розгляді філософії Канта.

Маркс - Енгельс - Ленін дали найкраще визначення дуалістичності, компромісності системи Канта. Але система Канта не відірвана від методи його філософії, і тому методологія Канта є також дуалістична й двоїста. Він не задовольняється самою лише формальною логікою і тому намагається її зреформувати, навіть «зреволюціонізувати», як каже Енгельс. Але ця революція у Канта приводить до компромісу. Він відкидає формальну логіку, але на ґрунті цієї ж самої формальної логіки, як Гегель, за виразом Фосербаха, теологію на ґрунті теології. Це веде до всіх протиріч його системи й методи.

І все ж таки, в цьому «зародкові всього дальшого поступу» дійсно полягає можливість перетворення формальної логіки на діалектичну. Це стверджує Енгельс, коли каже, що Фіхте й Шеллінг почали нову будівлю, а Гегель завершив діалектичну методу, звичайно, на ідеалістичному ґрунті.

Елементами діалектики у Канта, які пробувають ще в зародку, є таке. Поперше, ідея розвитку (застосована особливо в його природничо-наукових працях), яка ґрунтується на розгляданні матерії, як єдності притягання й відштовхування. Це підкреслює і відзначає Енгельс. Подруге, розглядання *явищ, простору, часу* *заразом як і суб'єктивних і об'єктивних* так саме є відступ від формальної логіки і наближення до логіки діалектичної.

«Кант, — двічі повторює Ленін, — з одного боку, цілком ясно визнає «об'єктивність» мислення («можність поняття й речі»), а з другого боку (тут Ленін цитує Гегеля, з другого боку знов таки стверджує, що ми не можемо пізнати речей... що істина неприступна розумові, який пізнає» (ІХ Ленінський збірник, стор. 187 і 179).

Так само і в питанні про синтетичне поняття апріорі, і в питанні про антиномії чистого розуму у Канта, безперечно, є моменти наближення до діалектики. Але це не «механічна» діалектика. «Механічна діалектика» є, висловлюючись за Гегелем, «дерев'яне залізо».

Це є зародки діалектики на ґрунті метафізики, бо Кант не може цілковито відмовитись від старої метафізичної методи, яка його незадовольняє. Але в той же час він не може цілковито прийняти і методу нову, діалектичну. Він іде на компроміс, підкоряє нову методу старій і тому залишається в основному на ґрунті формальної логіки.

Так підготоване в системі Канта те, що він наразився на діалектичність розуму. Як бачимо, це сталося не випадково; але Кант сам не розуміє значення того, що він відкрив, він дійсно боїться припустити можливість протиріч, бо це остаточно руйнує формальну логіку, а він не до кінця проти неї. Ставлення його до діалектики негативне, але в той же час він усе ж таки твердить, що упадання розуму в протиріччя має трансцендентальну підставу і є неминуче. Отже, ми бачимо, що Кант б'ється поміж діалектикою і метафізикою. Він уже не метафізик в старому розумінні слова, він ще не діалектик в новому. В цьому вся суть його суперечливої методи: діалектика — неминуча, метафізика — повинна бути. Звідси компроміс на ґрунті метафізики, на ґрунті старого, як і всюди у Канта.

* * *

Отже, основною загальною ознакою філософії Канта є його дуалізм, який переймає не тільки його систему, а також і методу. Цей дуалізм є відображення двоїстости буржуазного світу, укладу, в якому в умовах відносно «мирного» розвитку капіталізму експлуатування на простих засадах грубого, неприхованого насильства, властивого рабовласницькому та кріпосницькому суспільству, вже неможливе. Потрібні більш замасковані, витончені, приховані форми експлуатування, але такі еластичні й гнучкі форми, які під зовнішнім виглядом економічної і політичної нібито «рівності» забезпечували б саме підвищене висмокткування несплаченої праці — додаткової вартості — і при тому в такий спосіб, щоб той, з кого висмоктують усі сили, сучасний пролетар, якомога довше не зрозумів суті цієї «хитрої механіки».

На останнє спрямована вся увага буржуазних церкви, школи, мистецтва, літератури, науки і філософії у капіталістичному суспільстві. І філософія Канта відіграє у виконанні цього соціального замовлення величезну роль. Недарма буржуазія поставила Канта на п'єдестал, недарма його філософія на протязі більше як сотні років майже цілковито панувала в буржуазному світі і має величезне значення ще й зараз. Тому саме нам особливо потрібно викривати її клясову суть, її найглибші буржуазно-капіталістичні основи. Маркс, Енгельс, Ленін єдино- послідовно, з погляду діалектичного матеріалізму, проводили цю критику, викриваючи всю половинчатість, суперечливість, обмеженість і головне ворожу клясову суть філософії Канта та її пізніших, ще реакційніших відмін для пролетаріату.

Але Маркс, Енгельс і Ленін в той же час не відкидали її «з порога», а вишукували їй відзначали те позитивне, що мала вона в собі, як певний ступінь у розвитку людської думки, в розвитку пізнання об'єктивного світу. Ось чому Енгельс каже про те, що ми не повинні відмовлятися від спадщини німецької клясичної філософії; навпаки, ми повинні пишатися тим, що нашими попередниками були Кант, Фіхте, Гегель. «Німецький робітничий рух є спадкоємець клясичної німецької філософії», — каже Енгельс («Людвіг Фюєрбах», останні рядки).

Якщо Маркс, Енгельс і Ленін проводили саме таку послідовну діалектичну критику Канта, то цього не можна сказати про Плеханова. Заслугою Плеханова є те, що він то в кінці XIX сторіччя, правда, після Леніна, виступив проти ревізіонізму та його гасел: «Назад до Канта». Але ця критика не була послідовною матеріалістично-діалектичною критикою.

«Плеханов,— каже Ленін,— критикус кантіянство (і агностицизм взагалі) більше з вульгарно - матеріялістичного, ніж з діялектико - матеріялістичного погляду, оскільки він лише а ліміне (з порогу) відкидає їх міркування, а не виправляє (як Гегель виправляв Канта) ці міркування, поглиблюючи, узагальнюючи, поширюючи їх, показуючи зв'язок і переходи всіх і всяких понять» (IX Ленінський збірник, 1929 р., стор. 197).

Що більше: саме така непослідовна, недіялектична критика приводить Плеханова до того, що він, вірно захищаючи в основному матеріялізм у ряді питань, сам збочує, як показували ми в цій роботі, у деяких (і дуже важливих) питаннях на агностичні й кантіянські твердження, що за них його послідовно й глибоко критикує і, критикуючи, виправляє Ленін у «Матеріялізмі і емпіріокритицизмі».

Якщо плеханівську критику Канта не можна вважати за послідовно діялектико - матеріялістичну, то нема чого вже й казати про «критику» Канта у сучасних механістів та меншовикуватих ідеалістів.

Як ми бачили на прикладі Сараб'янова, сучасні механісти не тільки не критикують суб'єктивізм і агностицизм Канта, а навпаки, їх погляди на річ і явище, на відчуження і те, що відчувається, цілковито змикаються з суб'єктивістськими твердженнями Канта. Це не дивно, бо представники механістичного матеріялізму нездатні діялектично розуміти процеси розвитку, пізнання. Для них, як каже Ленін, «лишаються в тіні саморухання, його рушійна сила, його джерело, його мотив (або це джерело переноситься назовні — бог, суб'єкт etc.)». Механістичний матеріялізм неминучо прямує до ідеалізму і, послідовно доведений до кінця, збігається з суб'єктивним ідеалізмом, а наслідком того, що механістичний матеріялізм складає цілу концепцію розвитку, зафарбовану під матеріялізм, із значними коренями серед сучасних природознавців, він є головна небезпека, що проти неї треба спрямовувати головний вогонь діялектико - матеріялістичної критики.

З другого боку, меншовикуваті ідеалісти з їх твердженням *про примирення протилежностей, з їх відкиданням боротьби* (а це свідчить про те, що навіть у Гегеля вони нездатні були зрозуміти вирішального, суттєвого, його революційної діялектики, її «раціонального зерна», а перебрали від нього лише ідеалістичний мотлох), так саме не були здатні дати критику Канта. Звідси зближення Канта й Гегеля, гегеліанізування Канта, твердження, що діялектичний матеріялізм *примирює* в собі всі попередні напрями новітньої філософії, «включає в себе, як підпорядковані моменти, і трансцендентальний ідеалізм» і «всі течії філософської думки». Звідси цілковите ставання на шлях антимарксизму й ідеалізму, заперечення Ленінового етапу в філософії, значення Леніна як філософа; відрив філософії від політики, тобто ворожа марксизму - ленінізму політика, заперечення Ленінової партійності і т. д. і т. ін.

Кантівська філософія у своїх найреакційніших виглядах, безперечно, ще має досить велике значення на Заході, як теоретична основа соціал - фашизму, знаряддя обдурювання трудящих, відтягання їх уваги від суті капіталістичної експлуатації, відтягання їх від революційної боротьби на шлях погоджень і компромісів. Навіть нові тенденції висування на перший план найреакційніших відмін неогегеліянства, як філософії фашизму, здебільшого здійснюються через поєднання неогегеліянства та неокантіянства. Все це вимагає від нас посилення критики цих найреакційніших відмін філософії Канта й Гегеля, а для цього потрібна перш за все послідовна діялектико - матеріялістична критика філософії їх духовних батьків Канта й Гегеля.

Таку послідовну критику з діялектико - матеріялістичного погляду ми маємо лише від Маркса, Енгельса, Леніна. Історикам філософії треба виходити саме з цих основних настановлень, популяризуючи, розвиваючи їх, викриваючи ревізійністські викривлення діялектичного матеріялізму та історії філософії як у механістів, так і в меншовикуватих ідеалістів.

МАРКС І ЕНГЕЛЬС ПРО ФІЛОСОФІЮ У СВОЄМУ ЛИСТУВАННІ¹

III. Матеріалістична діалектика і проблеми природознавства та суспільствознавства

I

Ми вже бачили, як Маркс і Енгельс просували вперед, розроблення матеріалістичної діалектики, як вони революційно - критично переробляли гегелівську діалектику, як боролися з абстрактно - ідеалістичною і вульгарно - матеріалістичною (теж абстрактною, споглядальною) філософією.

Це не була боротьба навколо голих формул, а відображала вона певну класову, партійну боротьбу (економічну та політичну) і сама була специфічним, третім видом класової боротьби — проти старого буржуазного світу і його світогляду, за диктатуру пролетаріату і комунізм, за новий світогляд.

Отже, і самий предмет, сама метода філософування Маркса й Енгельса повинна була рішучо порвати із старою схоластичною традицією філософії, з кружлянням навколо пустих, безтілесних категорій; філософія тут уже зовсім не є «цариця наук», що підноситься над ними, що має своє самостійне існування, а є теоретичне коріння пізнання світу в усіх його частинах і сторонах, усього його в цілому, його революційної зміни, перероблення. Це є методологічна основа кожної науки.

Критерієм істини у цій філософії є практика, предметова діяльність, тому й істина ця не може вже бути вічною, містичним «відкриттям», а тільки продуктом історії. Одна залишається наука — наука історії, що її «можна розглядати з двох сторін і ділити на історію природи і історію людей», при чому

«не можна відокремлювати одну від одної ці обидві сторони: доки існують люди, історія природи і історія людей обумовлюють одна одну»².

Ми знаємо, що буржуазні позитивісти, соціал - фашисти, борючися з марксизмом, пускають у хід вигадку про те, що Марксова діалектика — як і взагалі всяка діалектика — є чиста конструкція. Ще Дюрінг завжди любив похвалитися, що, мовляв, коли «в Маркса та його суперника Ляссаля пізнання та деяке філософування створюють мізерну наукову амуніцію», у нього, в Дюрінга, лежать в основі філософії «найголовніші завоювання точного знання в галузі механіки, фізики, хемії» тощо.

Цей наклеп, так само як і ревізіоністські вигадки про те, що марксизм —

¹ Закінчення (див. «Прапор марксизму, лєнінізму» № 4 за 1932 рік).

² Маркс і Енгельс, «Німецька ідеологія. Л. Фосрбах», Архів Маркса й Енгельса, том I, стор. 216.

тільки економічна, або тільки соціологічна наука¹, розбивається вщент, коли тільки приглянутись до історії розвитку марксизму: весь час ми тут маємо одночасний розвиток суспільно-історичної і природознавчої сторін матеріалістичної діалектики.

Уже в першому — ще ідеалістичному — творі Маркса (1841 року) «Рікниця між натурфілософією Демокріта й Епікура» розглядається проблема філософії природи; а в підготовчих роботах до «Святої родини» (1843 рік) Маркс каже про те, що суть людини треба шукати не в релігії чи в історії взагалі, взятій у її абстрактно-загальній суті, а в історії промисловості. За величезну хибу попередньої психології, філософії та історіографії Маркс вважає те, що вони відвертались від природознавства, а до промисловості підходили з погляду вульгарного принципу корисності, потреби, а в цей час природознавство нагромадило величезний матеріал і практично, через промисловість, само вдерлося в людське життя, «перетворивши його і підготувавши звільнення людства — хоч безпосередньо, в перші часи, воно призвело до його обезлюднення»².

У «Святій родині», критикуючи пустоту суб'єктивних ідеалістів младогегеліянців, Маркс каже:

«Чи критична критика гадає, що вона дійшла хоч би до початку пізнання історичної дійсності, виключивши з історичного руху теоретичне і практичне відношення до природи — природознавство й індустрію? Чи вона гадає, що дійсно зрозуміла добу, не вивчивши, наприклад, промисловість цієї доби, безпосередній спосіб продукції життя?»³.

Тут ми вже маємо — часто ще в зарідковій формі — діалектико-матеріалістичне розуміння ролі технології і відносин між природою та суспільством, а чітке марксівське формулювання, подане в тезах про Фюрбаха і в «Німецькій ідеології», розроблюється далі, конкретизується в практичній революційній діяльності Маркса й Енгельса, в їх наступних творах. І це ж таки знаходить своє відображення, обговорення і дальше розв'язання в їх листуванні.

Нагадаємо ту соціальну обстановку, в якій розвивалась філософія і природознавство після революції 1848 року.

Німецька буржуазія, що її радикальних ідеологів (младогегеліянців тощо) до революції 1848 року ми вже розглянули, після пишномовної фронтди проти уряду віч-на-віч зіткнулася в цій революції з пролетаріатом, зрозуміла, що тут справа йдеться про щось загрозливе для її священного права приватної власності, тобто для її існування, і поспішила піти на реальні компроміси з фєвдалізмом; на спілкування з ним для боротьби з пролетарським революційним рухом. З другого боку, поміщики, аграрії все більше ставали на капіталістичний шлях розвитку, втягувались у нову систему буржуазних відносин. Почався тріюмфальний хід капіталістичного розвитку, зв'язаний з розвитком техніки; з розвитком природознавства. Блискучі досягнення, що їх мало природознавство (переважно в Англії, Франції), відповідало вимогам зростання капіталістичної техніки. Коли ми візьмемо, наприклад, таку галузь текстильної промисловості, як фарбувальну, то її потреби викликають цілий переворот у земії, що дає нове розуміння молекули, нове розуміння атому; те саме треба сказати про роботи німецького хеміка Лібіха, пов'язані з практичними потребами агрономії.

Отже, практичні потреби індустрії приводять до постави, вирішення й формулювання найтонших, найгрунтовніших проблем теорії, до револю-

¹ «Ця теорія» виступає часто також під виглядом твердження, що діалектика є тільки в самій суб'єктивно-практичній діяльності людства, тобто, що вона властива тільки суспільно-історичному життю, а в природі немає і не може бути жодної діалектики. За останній час таку теорію досить енергійно «розвивав» Георг Люкач у своїй книзі «Geschichte und Klassenbewusstsein» (1923 р.).

² Див. «Архів Маркса й Енгельса»; том III, стор. 256 — 257.

³ Маркс і Енгельс, «Сочинения»; том III, стор. 180.

ції в природознавстві, яка, в свою чергу, стає керівним пунктом дальшої революції в техніці. У самому природознавстві, як це згодом сформулював у «Людвігу Фюєрбахові» Енгельс, сталися в середині і на початку другої половини ХІХ сторіччя три великі відкриття: 1) відкриття клітини (Шванн, Шляйден), 2) відкриття закону перетворення енергії (Маєр, Джовл, Гров), 3) Дарвінова теорія боротьби за існування та природного добору, що дала картину еволюції органічного світу. Все це було також матеріалом для філософських узагальнень, для єдиної теорії природознавства.

За такого стану «тільки діалектика могла вивести природознавство на теоретичну гору» (Енгельс). Але буржуазія тепер уже цуралась будь-якої діалектики.

«Серед публічності відтоді буяли, з одного боку, припасовані на філістера-пласкі міркування (якогось) Шопенгауєра, згодом — навіть Гартмана, а з другого — вульгарний матеріалізм мандрованих проповідників, матеріалізм різних Фогтів та Бюхнерів. В університетах конкурували один з одним найрізніші гатунки еклектизму, в яких спільного було тільки те, що вони були зіплені з самісіньких покидьків віджилих філософських систем і всі однаково метафізичні. З рештків класичної філософії зацілів тільки певний неокантіанізм, що його останнім словом була вічно непізнавальна річ у собі, отже, той відтинок Канта, який найменше заслугував, щоб бути збереженим. Кінцевим результатом були владичні тепер розгардіяш і плутанина теоретичного мислення» (Енгельс, «Діалектика природи», Партвидав, 1932 р. стор. 67.

Буржуазія втратила свій теоретичний розум. Вульгарний матеріалізм Бюхнера, Фогта, Моєшотта тягнувся в хвості природознавства; його філософія не підіймалась понад здоровий глузд німецького буржуа, філістера; він неспроможний був правдиво вирішити основне питання філософії, цілком ігноруючи специфічність мислення, процесу пізнання. Отже, не міг він поставити як слід і проблеми суспільствознавства, проблеми політики — він їх або зовсім обходив, або вносив сюди свою буржуазну обмеженість. Мерінг правдиво зазначає, що цей «післяберезневий матеріалізм був модною іграшкою буржуазії, що могла її кожної хвилини зламати, і дійсно зламала, як тільки виявилось, що святечність вигідніша за вільнодумство» (Історія німецької соціал-демократії, том II, розд. 6). Зробила вона це тоді, коли робітничий рух, його партія, його наука все більше міцнішали, все більше загрожували самому існуванню капіталістичної експлуатації. Але це вже не був класичний німецький ідеалізм, це не був уже навіть і задиркуватий, пиндючний ідеалізм ліво-геґеліянців: це був, як ми вже бачили, ідеалізм гатунку Шопенгауєра, що висміював велику спадщину німецького ідеалізму і в фривольній, витончено-цинічній формі розвінчував інтелект, оспівуючи «розум» інстинктів.

Спадкомцем усього найкращого, що було в людській культурі — в тому числі і спадкомцем революційної сторони німецького класичного ідеалізму — відтепер став пролетаріят. І справу теоретичного узагальнення природознавства могли взяти на себе тільки теоретики, проводирі пролетарського руху, матеріалістичні діалектики — Маркс і Енгельс.

Сама історична роля Маркса й Енгельса зобов'язувала їх бути в курсі всіх досягнень природознавства і техніки. «Маркс і я, — пише Енгельс у передмові до другого видання «Анти-Дюрінга», — були єдиними, хто врятував з німецької ідеалістичної філософії свідому діалектику, перенісши її в матеріалістичне розуміння природи й історії. Але для діалектичного і заразом матеріалістичного розуміння природи потрібна знайомість з математикою і природознавчими науками. Маркс був ґрунтовний математик, але за природознавчими науками ми могли стежити лише уривками, спорадично. Тому, як тільки я покинув торговельну контору і переїхав до Лондону, я, в мірі сил, відбудув у галузі математики і природознавства повне «линяння», як висловлюється Лібих, і витратив на це більшу частину свого восьмирічного перебування там».

Зокрема щодо Маркса, то особливо багато доводилось йому ще пра-

цювати коло природознавства й техніки в зв'язку з роботою над «Капіталом». Ми побачимо далі, що якраз у роки найбільш інтенсивної підготовки до друку першого тому Маркс приділяє в листуванні багато уваги цим проблемам (навіть далеким, на перший погляд, від проблем, які розроблюються в «Капіталі»,— наприклад, про Тремо).

До того ж, Маркс і Енгельс уважали, що знайомість з природознавством є суттєвий момент глибокого оволодіння матеріялістичною діалектикою. Матеріялістична діалектика, як методологічна основа природознавства, діалектико - матеріялістичне охоплення всіх окремих природознавчих наук, всіх їх висновків; в зв'язку з цим — матеріялістичне, критично-революційне перероблення ідеалістичної діалектики і філософії природи Гегеля; критика емпіризму, вульгарного матеріялізму, ідеалістичних і часто містичних висновків буржуазного природознавства — ось ті загально-філософські проблеми природознавства, що їх обговорення Маркс і Енгельс проводять в листуванні поруч з аналізом всього новішого матеріялу, що дає сучасне їм природознавство, особливо в галузі будови матерії, форм руху матерії (теорії перетворення енергії), біології (теорія Дарвіна), математики. Розгляньмо, як Маркс і Енгельс ставлять і вирішують у листуванні ці проблеми.

II

Перший великий лист, присвячений проблемам природознавства, ми здибуємо 14/VII 1858 р. Енгельс пише, що працює зараз над порівняною анатомією та фізіологією, де є дуже багато філософського, і просить, щоб Маркс надіслав йому «Філософію природи» Гегеля. «Мені дуже хотілось би знати, чи не передбачив старий чогонебудь з усього цього. А втім, не підлягає сумніву, що коли б він писав свою «Філософію природи» тепер, то доводи злітались би до нього звідусіль».

Енгельс каже, що величезне значення для фізіології має розвиток хемії і винахід мікроскопу, а головний факт, що зробив тут революцію, це — відкриття клітини. «Клітина є гегелівське «в собі буття» і в своєму розвитку проходить саме гегелівський процес, поки з неї розвивається, нарешті, «ідея» — даний завершений організм».

Далі Енгельс пише про другий здобуток, який «дуже порадував би Гегеля»,—про закон перетворення енергії, що знищує безглузду теорію сокритої теплоти.

«Чи не є це чудовий матеріяльний доказ того способу, як розсудкові визначення переходять одне в одне». Енгельс пише, що, вивчаючи порівняну фізіологію, набирає презирства до ідеалістичного звеличування людини над іншими тваринами, бо якраз тут усюди знаходиш факти подібності людини з рештою створіння, і «гегелівська історія з якісним стрибком у кількісному ряді сюди чудово підходить».

Отже, ми бачимо у цьому листі (як це буде і в усіх наступних), що Енгельс (а далі й Маркс) звертає увагу на раціональне ядро гегелівської діалектики, підкреслює його велике революційно - методологічне значення, захищає його від вульгаризаторів, — одночасно нещадно критикуючи всякий (в тому числі і гегелівський) ідеалізм.

В розпалі готування до першого тому «Капіталу» (4/VII 1864 р.) Маркс пише Енгельсові:

«Ти знаєш, що, поперше, все у мене приходить пізно, і що, подруге, я завжди іду слідом за тобою. Тому в найближчий час я гадаю багато працювати над анатомією та фізіологією і, крім того, відвідуватиму лекції (де предмет наочно ілюструється і анамується)».

І далі:

«За цей час повної своєї непрацездатності я прочитав фізіологію Карпентера, Лорда, науку про ткацтво Келлікера, анатомію мізкової та нервової системи Шпурдтайма, про клітини — Шванна та Шляйдена. В «Популярній фізіології» Лорда є добра критика френології, хоч суб'єкт цей і релігійний».

Далі Маркс каже про те, що одне з місць критики френології у Лорда нагадує гегелівську феноменологію (френологи розчиняють дух у низці властивостей, що їх жодний метафізик не визнає; далі вони ж, знов таки, поділюють мозок на низку частин, що їх не визнає жодний анатом; а далі пов'язують ці недоведені існування з так само недоведеними своїми засновками).

Маркс хвалить цю критику френології і проводить аналогію з гегелівською феноменологією ось чому: френологія — це вчення, розвинене Галлем і дуже поширене наприкінці XVIII і в XIX ст.; воно ділить усе наше (як і всіх тварин) психічне життя на особні психічні здібності і вважає, що кожна така здібність скеровується певною окремою ділянкою нашого мозку. Це вчення метафізично - механістичне (бо тут постулюється якісь відокремлені одну від одної метафізичні «здібності»); немає тут діалектики загального і часткового; єдина метода тут — аналіза, розчленовання. Таку методу Гегель (правда, ідеалістично) і критикує у своїй «Феноменології».

А в листі від 19/VIII 1865 р. Маркс пише про нове відкриття американського астронома Кірквуда, що встановлює зв'язок між швидкістю кругообігу планети і шириною кільця, з якого вона витворилася (або її сферою притягання). Маркс тут нагадує, в зв'язку з цим твердженням Кірквуда, дотепне зауваження Гегеля про «раптове перетворення доосередньої сили у відосередню якраз у той момент, коли одна сила дістає перевагу над другою».

21/IX 1874 р. Енгельс у листі до Маркса знов відзначає вагу вчення Гегеля для природознавців. Він пише:

«Я глибоко поринув у науку про суть. Я знайшов тут промови Тіндаля та Геккеля в Бельгасті, де знову виявляється невміння цих людей розбиратися у речі в собі і тоскне шукання спасенної філософії. Це... знов дало мені змогу взятися до діалектики. Обмеженим природознавцям можна рекомендувати лише окремі місця великої логіки, хоч вона значно глибше проникає в діалектичну суть речей, виклад же в «Енциклопедії», якраз навпаки, неначебто пристосовано до цих людей. Ілюстрації беруться здебільшого з їх галузі, і вони дуже довідні; до того ж, наслідком більшої популярності викладу, вони вільніші від ідеалізму; а що я не можу і не хочу звільнити цих панів від потреби вивчати Гегеля, то бачу тут справжній скарб — тим більше, що старий дає для них іще досить морочливих проблем, що над ними доведеться попрацювати». І далі Енгельс каже про те, що «вступна промова Тіндаля є найсмівливіше з того, що досі сказано в Англії на подібних зборах; вона зробила величезне враження й наробила страху. Видно, що багато смівливіша манера Геккеля не дає йому спокою... Те, що він визнає Епікура, тебе потішить. В усякому разі безперечно, що тут в Англії повернення до дійсно-розумного погляду на природу відбувається багато серйозніше, ніж у Німеччині; замість шукати порятунку в Шопенгауері та Гартмані, тут його, принаймні, шукають в Епікурі, Декарті, Юмі, Канті. Французи XVIII сторіччя, зрозуміло, лишаються для них забороненим овочем».

Особливо цікава для нас тут думка про те, що там, де у Гегеля була популярна форма викладу, вона, в певній мірі, послаблювала в нього ідеалізм. Це значить, що сама потреба говорити популярно конкретно вимагає вже певного зниження з абстрактно - ідеалістичних висот, і діалектика буття, матеріальної дійсності, містифікована і завуальована в гегелівському ідеалізмі, вдирається тут окремими струмками, нагадуючи про свої права. І, навпаки, первісно правдиве матеріалістичне твердження, засновок, коли його викладати цілком абстрактно, відірвано від конкретної дійсності, від практики, може виродитись у пусту абстракцію, в формалізм і ідеалізм.

Підкреслимо тут також те, яке значення для теорії природознавства мають, на думку Енгельса, окремі філософи: насамперед він відкидає модних «власителів» дум тогочасної німецької буржуазії і німецьких буржуазних природознавців, по суті пігмеїв, і протиставить їм великих філософів матеріалістів, або таких, у кого можна знайти матеріалістичні сторони чи моменти, важливі з методологічного погляду. За найбільш послідовних

матеріалістів у буржуазній філософії Енгельс вважає французьких матеріалістів XVIII сторіччя, що до них буржуазні (навіть найбільш прогресивні) природознавці ще не добралися.

В ряді листів — попередніх і наступних — Маркс і Енгельс зупиняються на з'ясуванні філософських позицій сучасних їм природознавців, завжди з великою радістю констатуючи при цьому кожний крок їх стихійного наближення до матеріалізму, діалектики, критикуючи їх філософську обмеженість. Так, у листі від 31/VIII 1864 року Маркс пише про Грова, як про найбільш філософського природознавця, а про Шляйдена, що він «має вроджений нахил де безсмачності, хоча, завдяки якомусь непорозумінню, і відкрив клітину».

12/XII 1866 р. Маркс пише Енгельсові:

«У своїй останній промові в Единбурзі, де Гекслі виступив у білльш матеріалістичному дусі, ніж в останні роки, він знов лишив собі пролазку. Доки ми дійсно спостерігаємо та роздумуємо, ми не можемо вийти за межі матеріалізму. Але все це вірно тільки в застосуванні до причини та дії, а «ваш великий земляк Юм» уже довів, що ці категорії не мають жодного стосунку до речей у собі. Отже, вам надається права вірити будь-чому. Що й треба було довести».

А 28/V 1876 р. Енгельс пише Марксові про Гельмгольца:

«З 1853 року добродій Гельмгольц не перестає поратися з проблемою речі в собі, і ніяк не може прийти до певного вирішення. Людина ця, совісти не питаючись, спокійно передруковує і зараз ту нісенітницю, яку видрукувала до того, як з'явився твір Дарвіна».

Щодо Шляйдена, то, як відомо, він видрукував 1863 року твір про суть та історію матеріалізму в новітньому німецькому природознавстві. У цьому творі він намагався довести, що в історії вже переможено філософський матеріалізм, що цей останній — там, де він ще лишився — є наслідок мізерності знань з галузей природознавства, математики та емпіричної психології і невміння користуватись природознавчою методою. Така є іронія історії: учений, який своїм відкриттям дає науці нове могутнє знаряддя для пізнання матеріального світу і боротьби проти теології, агностицизму, містики, сам, наслідком обмеженості свого світогляду, обумовленої буржуазно-клясовою позицією, стає на антинаукову філософську позицію, на позицію метафізики, ідеалізму.

Про Тіндаля, якого, доречі, як ученого Маркс і Енгельс ставили високо, Енгельс писав в «Діалектиці природи», що він хоч і не пускає бога в природознавство, вважає все ж, що повинен бути хтось, що знає більше за Тіндаля, і тому залишає бога, виходячи з «емоційальної потреби» (правда, за межами науки). Щодо Грова, то Маркс і Енгельс як теоретика-природознавця дуже його цінили, підкреслюючи, що він на основі поодиноких здобутків фізики найглибше, філософсько довів і зформулював закон перетворення енергії (хоч і був з професії не філософ, а адвокат). Але, не зважаючи на це, і у нього — тому, що свідомо діалектикою він не користувався — є низка плутаних тверджень. Так, наприклад, він, уважаючи, що предмет науки не є «суть, причини», а «дослідження фактів», тобто метафізично протиставлячи одне одному, стає на пласко-емпіричний ґрунт, не розуміє значення наукової абстракції і абстрактного мислення, не вміє пов'язати причиновість із взаємодіями, як і взагалі довести це останнє до кінця (див. про це в «Діалектиці природи»). А ми знаємо, що якраз шлях пізнання пролягає від форми проявлення (явища) до суті, і від цієї останньої знов до форми проявлення (але це вже ступінь, збагачений усім попереднім шляхом пізнання). З'ясовуючи, чому *суть* виявляється саме в *такій формі*, ми знаємо далі, що причиновий зв'язок — зв'язок між причиною і дією — є момент універсальної взаємодії (діалектики), і що так само, як до ідеалізму веде заперечення об'єктивного значення причиновості, так і до кантіанства, метафізики, вульгарного матеріалізму веде випирання причиновості, як головної форми зв'язку (як це є зараз у Аксель-

род тощо). Це підкреслювали Маркс і Енгельс, це твердження поглибив Ленін у своїй боротьбі з махізмом, з одного, і вульгарним матеріалізмом, з другого боку (див. «Матеріалізм і емпіріокритицизм», IX Ленінський збірник).

Щодо Гельмгольца¹, то ми знаємо, що його позиція, яку тут у листуванні Енгельс критикує, спричинилася до його теорії «відповідности», до його агностицизму, і що ця теорія між іншим (також і через російського фізіолога Сеченова) вплинула в значній мірі на Плеханова і стала за момент його кантіянських збочень. Ленін розгромив в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» цю концепцію.

Розвинені в листуванні думки про зв'язок між філософією та природознавством Енгельс викладає широко особливо в «Анти - Дюрінгу» і в «Діалектиці природи».

Загальновідомі є місця з цих творів, де Енгельс каже, що емпіричне природознавство нагромадило силу матеріалу, який треба впорядкувати з погляду його внутрішнього зв'язку, і що без цього дальший розвиток природознавства неможливий; але що метою для такої роботи вже не можуть бути звичайні емпіричні методи природознавства, що тут треба *теоретично* мислити, і єдиний засіб набути такого мислення — це вивчати історію філософії; ця ж таки історія, поперше, вчить дивитися на закони мислення, як на такі, що розвиваються, як на історичні закони, а, подруге, дає теоретичному природознавству масштаб для теорій, які воно виставляє; якраз незнання історії спричинюється до того, що часто віджили теорії видається за останнє слово науки, що окремі проблеми теорії (як, наприклад, атомістичну) трактується надзвичайно поверхово.

Дві доби в історії філософії особливо високо ставив Енгельс: грецьку філософію, де діалектичне мислення виступало ще в «природній простоті», та німецький клясичний ідеалізм. І Енгельс підкреслював при цьому особливо велике значення Арістотеля й Гегеля, що тільки в них «діалектика надто докладно розсліджена», відзначаючи, що ми «маємо в творах Гегеля обсяжний і ретивний діалектики; щоправда, *розвинений з цілком хибної вихідної*» (див. «Давнішу передмову до Анти - Дюрінга»; підкреслення наше. — Ф. Г.).

У передмові до другого видання «Анти - Дюрінга» («Діалектика в модерному природознавстві») Енгельс підкреслює не тільки значення історії філософії, але й потребу правдиво оцінити стару натурфілософію, що її вульгарні матеріалісти тільки висміюють і цілком відкидають; насправді ж, поруч із безглуздя, там є багато цінного, «багато глузду й розуміння». «Натурфілософія, — каже Енгельс, — так відноситься до сучасного природознавства, як утопісти до новітнього комунізму».

Щодо Гегеля, то навіть у своїй натурфілософії він «багато в чому стоїть високо над своїми емпіричними сучасниками, які думали пояснити всі незрозумілі явища тим, що підставляли за них якусь силу — силу ваги, силу плавання, електричну, контактну силу тощо — або, де це не йшлося, якусь невідому речовину — світлову, теплову, електричну і т. д.

Уявні речовини тепер майже скасовано, але спекуляція силами, що з нею борюся Гегель, була далі, як, наприклад, ще в Інсбрукській промові Гельмгольца 1869 р... Проти успадкованого від французів XVIII ст. обожування Ньютона, що його Англія уцедряла шаню та багатством, Гегель виставив те, що, власне, основник новітньої механіки світових тіл є Кеплер, якого Німеччина покинула голодувати, що Ньютонів закон тяжіння уже міститься в усіх трьох Кеплерових законах, а в третьому навіть виразно. Те, що Гегель у своїй натурфілософії... доводить кількома

¹ Як відомо, Гельмгольц стояв на чолі компанії реакційної професури, що привела до виключення Дюрінга із берлінського університету. Енгельс писав з цього приводу в листі від 25/VI 1877 р. до Бракке, що Гельмгольц — добрий експериментатор, але як мислитель він не вище за Дюрінга і що дуже він, очевидно, жалюгідний і дріб'язковий, коли вихватки Дюрінга могли його так розсердити, що він поставив берлінському філософському факультетові альтернативу: «Дюрінг або я» (див. «Архив Маркса и Энгельса», том VI).

простими реченнями, ми віднаходимо, як результат найновішої математичної механіки, у Густава Кірхгофа... в тій самій, у головному, вперше розвиненій Гегелем, простій математичній формі...» («Діалектика природи», Партвидав, 1932 р., стор. 199 — 200).

Це Енгельс писав 1885 року; а в листі до Ф. А. Лянге від 29/III 1866 р. він, заперечуючи Лянге, указував на велику природознавчу й математичну освіту Гегеля і казав, що, дійсно, в подробицях гегелівської натурфілософії є багато *безглуздя*, але що «його *справжня* натурфілософія криється в другій частині «Логіки», в науці про суть, в чому, власне кажучи, є ядро всієї доктрини. Сучасна природознавча теорія про взаємодіяння сил природи... є тільки вираження іншими словами або, краще сказати, позитивний доказ правдивості думок Гегеля відносно причини, дії, взаємодії, сили тощо».

III

Філософську, діалектичну суть виявляють Маркс і Енгельс не тільки в природознавстві; багато уваги віддають вони і математиці. Методологічна проблема (проблема «діалектики в математиці») є тут для них проблема стрижнева. Маркс, як відомо, багато працював над математикою. Математичні зшитки й рукописи Маркса незабаром буде опубліковано, і тоді ми глибше ознайомимося з тим, що Маркс вніс у цю галузь науки. Математика для Маркса й Енгельса не є якоюсь символікою, відірваною від практики і об'єктивної дійсності мовою; її числа і знаки не є щось статичне, нерухоме; вони, кінець - кінцем, в тій або іншій формі й мірі, відображають об'єктивні стосунки, форми зв'язку, рух об'єктивної дійсності, і виростають вони кінець - кінцем з предметової діяльності суспільно-історичної людини; людині ж, нарешті, вони й служать для технічного оволодіння світом. Оцю діалектику Маркс і Енгельс знаходять уже в нижчій математиці, особливо у вищій, що її вважають, так би мовити, за рідне лоно діалектики.

Маркс часто радить Енгельсові звернути уваги на той чи інший розділ, на ту чи ту сторону математики. Сам він багато працює коло проблем математичної аналізи. Математиці Маркс віддавав навіть вільний свій час (про це див. листи Маркса Енгельсові від 23/XI 1860 р., від 6/VII 1863 р.).

В листі від 30/V 1864 р. Енгельс критикує спрощенські тенденції серед популяризаторів математики і показує, що більш наукові метаматичні вирази й форми викладу найчастіше бувають і популярніші, зрозуміліші; змагання занадто конкретизувати й популяризувати призводить часто до своєї протилежності, до «зарозумілості». З приводу однієї книжки, де для «практичності» викладається ряди, логаритми тощо за допомогою тільки чисел, Енгельс пише, що хоч числові приклади й дуже добрі для ілюстрації, але в даному випадку наочніший є «звичайний алгебричний виклад за допомогою $a + b$, якраз тому, що загальний вираз в алгебричній формі простіший і наочніший»..., хоч це і є «така частина алгебри, що її математики *par excellence* вважають за нижчу їх гідности».

В серпні 1881 року Енгельс надсилає Марксові листа, майже цілком присвяченого питанням математики, а в листопаді 1882 року Енгельс і Маркс обмінюються двома такими ж листами, де розкривається діалектична суть диференційного обчислення; вони мають у цій справі надзвичайно велике значення.

18/VIII 1881 р. Енгельс, після пророблення математичних рукописів Маркса, надсилає йому подяку за ці роботи і ділиться думками з приводу них. Він зазначає, що тільки однобічність мислення математиків не дозволяє їм визнати, що $\frac{dy}{dx} = 0$, і що звичайна метода диференціювання, коли випускається dy , dx тощо, є абсолютно неправдива. Тільки тоді, коли

$\frac{dy}{dx} = \frac{0}{0}$, операція диференціювання є абсолютно вірна, і це тому, що $\frac{dy}{dx}$ тільки тоді виражає процес, який відбувається з x і y ,

«коли зникли навіть і останні сліди кількостей x та y і лишився тільки вираз процесу їх зміни, що відбувається без ніякої кількості».

Енгельс вважає, що коли ми беремо формулу $y = (x)$, то, поки ми не йдемо далі за x і y , самі x і y тут покищо постійні величини; сокрите тут відношення не двох величин, як таких, а їх змінності, виявляється, коли вони дійсно починають змінюватись, тобто в середині функції, $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ (початкова формула) показує ще це відношення тільки в кожній даній зміні, і тільки остаточною формулою $\frac{dy}{dx}$ показує зміну «в загальній формі, в чистому вигляді. Тому ми можемо прийти від $\frac{dy}{dx}$ до якого завгодно $\frac{\Delta y}{\Delta x}$;

але «щоб від окремого випадку прийти до всезагального відношення треба, щоб цей окремий випадок знявся», як такий. Отже, після того як функція проробила з усіма його результатами процес від x до x^1 , можна спокійно дати x перетворитися знов на x . Це вже не попереднє, тільки за назвою перемінне x : воно зазнало *дійсної зміни*, і *результат* зміни залишається, якщо ми навіть знов його змінимо.

Нарешті, тут уперше стає ясним те, що багато математиків давно вже твердили, але не могли раціонально заргументувати, а саме, що диференційна частка (похідна.— *Ф. Г.*; quotient) є первісна, а диференціали dx і dy походять від неї. Саме виведення формули вимагає, щоб обидва так звані ірраціональні чинники склали спершу одну сторону рівняння, і тільки після того, як рівняння приведено до цієї первісної форми $\frac{dy}{dx} = f(x)$, можна з нього щось зробити, усувається ірраціональне її на його місце стає його раціональний вираз».

21/XI 1882 р. Енгельс надсилає Марксові математичне дослідження Мура і пише з приводу нього:

«Висновок, що алгебрична метода є не що інше, як замаскована диференційна метода, стосується, зрозуміло, тільки до його власної методи геометричного збудування, але в цілому, в даному разі, вона є правдива».

Далі Енгельс каже, що написав Мурові таке:

«Ти (Маркс,— *Ф. Г.*) не надаєш жодного значення способowi, яким хтонебудь робить собі наочними величини в геометричному будуванні, досить бо застосування рівняння кривих. Далі, основна відміна твоєї методи від старої в тім, що ти даєш x перетворитися в x^1 , отже, дійсно змінюватися, коли інші виходять з $x + h$, що завжди є тільки сума двох величин, але ніяк не зміна однієї величини. Тому твій x , навіть коли він проходить через x^1 , все таки являє собою дещо нове проти попереднього; а додаючи спершу до $x h$, а потім знов його віднімаючи, весь час залишають x постійним: Але кожне графічне виображення зміни є з конечністю виображенням процесу, що *минує, результату*, отже, величини, що стала постійною; лінію x та її додатковий відтнок виображається як $x + h$, як два відтинки однієї лінії. Уже звідси випливає, що неможливе графічне виображення того, як x перетворюється в x^1 і знов перетворюється в x (докладно все це з'ясовується в листі від 18/VIII 1881 р.).

22/XI 1882 р. Маркс відповідає Енгельсові, що Мур критикує аналітичну методу, яку він (Маркс) застосовує, і зупиняється тільки на геометричному застосуванні. Маркс каже, що так само можна було б розправитись з усією різноманітністю розвитку диференційної методи (від містичної методи Ньютона - Ляйбніца до раціоналістичної методи Д'аламбера та Ейлера, закінчуючи суто алгебричною методою Лягранжа, яка, правда, все ще ґрунтується на першому погляді), тільки посилаючись на те, що *практично* в геометричному застосуванні — тобто, фактично, виображенні — нічого не змінилося.

Основну думку Маркса й Енгельса, що проходить через ці листи — про те, що Δy дає нам, так би мовити, «статичні моменти», і що тільки dy відображає рух, процес, розвиток; що x перетворюється в x' , змінюючись, розвиваючись, а не просто збільшується через механічне додавання, що думку ствердив весь наступний розвиток основ аналізу безконечно малих. Але за їх часів, як ми бачимо, вони перші так чітко виявили і сформулювали цю діалектичну, філософську суть диференційного обчислення. Вони ж тим самим чітко підкреслили, що суть диференційного обчислення зовсім не треба бачити в самій тільки зверхній формі — в геометричному наочному виразі і застосуванні, а в самому внутрішньому процесі перетворення, зміни, що його відтворює аналітична метода.

Вони ж такі — Маркс і Енгельс — в результаті своєї систематичної, невпинної роботи над проблемами математики, після пророблення до того ж величезного фактичного матеріалу, могли устами Енгельса сформулювати в «Анти - Дюрінгу», що:

«Математика змінних величин, що її найважливішою загальною частиною є числення безконечно - малих, по суті; є не що інше, як застосування діалектики до математичних відношень» (стор. 97, Партвидав, 1932 р.) А в «Діалектиці природи» говориться, що диференціальне числення вперше дало математиці можливість виобразити рух (стор. 105), і що «діалектичне відношення — вже є в диференціальному численні, де dx — безконечно - мале, але ж діюче і всечинне» (стор. 26, Партвидав, 1932 р.).

IV

Живо відкликалися також Маркс і Енгельс на всі досягнення й науков і новини (в експериментальній і теоретичній галузі) фізики й хемії. Той великий прогрес, що відбувався тут, дав Енгельсові матеріал для його геніального узагальнення — діалектико - матеріялістичної науки про форми руху матерії. 25/І 1865 р. Маркс звертає увагу Енгельса на досвіди Тіндала, що розділив сонячне проміння на теплове й на холодне, цілком позбавлене тепла. Маркс бачить тут «один з найтонших експериментів нашої епохи». 4/І 1866 р. Енгельс пише Марксові з приводу книги Тіндала «Тепло, як рід руху»:

«В цій галузі зроблено дуже багато, і справа починає набирати раціонального вигляду; теорію атомів доведено вже до таких крайностей, що скоро вона має завалитися».

У листі від 16/VI 1867 р. Енгельс продовжує цю думку, ділячись з Марксом думками з приводу книжки Гофмана (значного хеміка, німця, що працював в Англії):

«Новітня хемічна теорія, при всіх своїх хибках, є великий прогрес, порівнюючи з попередньою атомістичною. Молекула, як найменша частка матерії, здатна самостійно існувати, є цілком раціональна категорія, — кажучи словами Гегеля, «вузол у безконечному ряді ділень, вузол, який не замикає цього ряду, але покладає якісну відміну. Атом, що його раніше уявляли, як границю подільно сти, є тепер відношення, хоч месь Гофман на кожному кроці повертається до старого уявлення, наче існують дійсно неподільні атоми. Взагалі ж, прогрес хемії, що його сконстатовано в книзі, дійсно величезний, і Шорлемер каже, що ця революція все ще триває, так що кожного дня можна чекати на нові перевероти».

А в листі від 22/VI 1867 р. Маркс відповідає Енгельсові:

«Щодо Гофмана, ти цілком правий. Взагалі, з кінця мого III розділу, де намічено перетворення ремісничого хазяїна в капіталіста в результаті чисто кількісних змін, ти побачиш, що там у тексті я цитую відкритий Гегелем закон перетворення чисто кількісних змін у якісні, як такий, що має силу в історії і в природознавстві. В примітці ж до тексту (якраз тоді я почув про Гофмана) я нагадую про молекулярну теорію, але не про Гофмана, який, нічого в ній не відкривши, тільки надав їй останнього блиску, а про Льюрара, Жерара й Вюрца, що з них останній є справжній творець цієї теорії. Після твого листа я неясно пригадав це питання і тому продивився свій рукопис».

24/VI 1867 р. Енгельс відповідає Марксові:

«Щодо молекулярної теорії, то Шорлеммер¹ мені сказав, що її головні автори — Жерар і Кекуле: Вюрц же тільки спопуляризував і розробив її. Він (Шорлеммер. — Ф. Г.) надішле тобі книгу, де викладено історичний розвиток питання»².

Головне, що геніяльно підкреслено в цих кількох листах, це — заперечення метафізичного розуміння атому, як останньої, незмінної частини матерії. Як швидко Маркс і Енгельс знаходили суть кожного нового відкриття у фізиці й хемії, як вони вміли виділити важливе, дійсно поступове в науці від неважливого, наскільки геніяльно бачили вперед у своїх теоретичних висновках, узагальненнях, можна бачити, коли порівняти основну, висловлену в цих листах, думку про атом з твердженням Менделєєва, який, відкривши періодичну систему елементів, все ж уважав, що елемент є остаточно незмінний.

В наші часи електронної теорії матерії Ленін учив, що «знищимість атома, невичерпність його, змінність усіх форм матерії та її руху завжди були опорою для діалектичного матеріалізму». Підносячи діалектичний матеріалізм на вищий щабель, Ленін доводив, що електронна теорія тільки поглиблює наше знання матерії, що це є нова фізична теорія, новий ступінь у розвитку нашого пізнання *матерії*. Він вів тут боротьбу як проти ідеалістів, які зняли галас про те, що, мовляв, матерія зникла, так і проти вульгарних метафізичних матеріалістів, які нічого не розуміли в справжньому поступі науки і тупо вважали атом за незмінне, остаточне. Але й тепер механісти, що визнають «останні досягнення» науки, природознавства, що визнають факти — електронну теорію — «піднесли» на «вищий щабель» своє метафізичне розуміння і так само, як це колись говорили французькі метафізичні матеріалісти про молекули, потім метафізичні матеріалісти про атоми, вони зараз твердять про електрони, як про останні цеглини світобудови. Дійсно, метафізиків історія нічого не вчить! А меншовикуваті ідеалісти часто цілком вихолощують матеріальний зміст з розуміння матерії, говорячи про матерію як єдність, синтезу простору й часу (Гессен та інші)³.

Нарешті, в листі до Маркса від 30/V 1873 р. Енгельс дає розгорнений і повний виклад науки про форми руху матерії і в зв'язку з цим — класифікацію науки. Подаємо основні думки цього дуже відомого листа:

Предмет природознавства — речовина тіла, що рухається; пізнати тіло можна тільки у відношенні, в рухові; існують різні — від простіших до вищих — форми руху: 1) найпростіша форма руху — переміщення; руху окремого тіла не існує; за такий можна відносно вважати падіння,

¹ Шорлеммер, що за нього так часто згадується в листуванні, — один з найближчих друзів Енгельса й Маркса, комуніст, значний хемік, який працював багато років у Гофмана і в результаті свого дослідження парафінів «став одним з основників сучасної наукової органічної хемії» (див. ст. Енгельса «Карл Шорлеммер» — додат. до укр. вид. «Діалектика природи»).

² Після цього листа Маркс «і послухався, і не послухався» Енгельса (як він це зазначає з іншого приводу), і в примітці (205-а в третьому розділі першого тому «Капіталу») згадується Льорана й Жерара, як тих, що вперше науково розвинули молекулярну теорію, яка знайшла собі застосування в хемії.

³ Теорія будови матерії тепер стоїть у центрі науки фізики і досягнення її великі. Тут з початку ХХ сторіччя панувала теорія Ляве - Борна (особливо з 1912 р., після досвідів з бровновим рухом і досвідів Рузерфорда, що завдяки їм існування атому перестало бути гіпотезою і стало експериментально доведеним фактом); за цією теорією тверде тіло отожнюється з кристалічним ґратом із атомів. Тепер квантова механіка дивиться на кристал не як на суму атомів, що між ними діють певні сили, а вважає, що атоми об'єднані в системі, де атоми й електрони не мають різних границь. Але все таки ми тут ще не дійшли до ядра, а маємо справу з однією лише оболонкою негативних електронів атомів тіла, і тепер уже, в зв'язку з тим, що пощастило розбити атомне ядро (літій), вимальовується глибше проникнення в структуру матерії, пов'язане з технічною проблемою величезної ваги — використанням середатомної енергії (про це див., між іншим, у статті А. Ф. Юффе в журн. «Соцна» 5, 1932 р.).

яке відмінюється в закон траєкторії; результатом цього руху є контакт, що проявляється як тертя і удар; ці останні, «при певному ступені інтенсивності і певних умовах», дають наслідки вже нові — тепло, світло, електрику, магнетизм; 2) перетворення цих форм руху з однієї в другу вивчає фізика, а зміни внутрішньої структури, що при цьому відбуваються, вивчає хемія, яка 3) найкраще пізнає природу найголовніших тіл з процесу життя; ось чому її найважливішим завданням щораз більше стає штучне виготовлення цих речовин. «Вона становить перехід до науки організмів, але діалектичний перехід можна буде встановити тільки тоді, коли хемія доконає дійсний перехід, або буде на шляху до нього». 4) «Організм. Тут я не пускаюся в жодну діалектику». І Енгельс закінчує: «Ти сам сидиш у центрі природознавства, і тому матимеш найкращу змогу судити, що тут вірного».

Щодо органічної форми руху матерії, то 18/X 1868 р. Маркс писав, між іншим, Енгельсові про те, що в книзі Бюхнера багато цитується Б'єра й Геккеля, що їх досліди вже криють у собі клітину, як первісну форму, і беруть за відправний пункт безформну грудку білкової. Маркс вважає, що «первісну форму треба, зрозуміло, простежити до того стану, в якому її можна зфабрикувати хемічно. І здається, вже навідано до цього шлях». А в листі до Маркса 5/XII 1873 р. Енгельс пише про твір відомого хірурга Буша, де досліджується, як механічна сила перетворюється у людському тілі в тепло.

Таким чином, Маркс і Енгельс уважали, що й органічний рух є така форма руху матерії, що продовжує попередні форми руху. Але при цьому, зрозуміло, вони ніколи, як ми це побачимо нижче, не зводили цієї форми до механічного або навіть хемічного руху. Докладніше розвинення думок про органічну форму руху матерії (пункта 4 в листі Енгельса) ми здибуємо особливо в листуванні між Марксом і Енгельсом з приводу Дарвіна (там ми їх і подамо).

В листі від 23/XI 1882 р. Енгельс з величезним піднесенням пише про свій винахід, про свій «маленький тріумф». Він пише, що вже кілька років тому питання, що спричинилося до суперечки Декарта-Ляйбніца з приводу mv і mv^2 , як мірила руху, вирішив він у тому у розумінні, що mv — це мірило механічного руху як такого, а $\frac{mv^2}{2}$ — мірило при зміні форми руху, що відповідно до нього воно перетворюється в іншу форму. І ось тепер Сіменс запропонував нову одиницю для вираження енергії електричного струму в протилежність іншим видам енергії — ватт (W), поруч з одиницею електричної енергії як такої — вольт. Формула цього останнього $E = CR$, де C — ампер, сила струму, а R — опір (і ця формула вірна, оскільки електрика при передачі не перетворюється в іншу форму руху), а формула першого $W = EC$. Отже, $W = RC^2$, а що в електричному русі опір (R) є те саме, що в механічному — маса, то вирішення Енгельса, — вважає він, — є «всезагальний природний закон руху», що його він уперше зформулював.

А тепер треба якнайшвидше покінчити з натурдіалектикою, — додає Енгельс (ми знаємо, що так і не пощастило йому закінчити, оформити свої розвідки з діалектики природи: через кілька місяців помер Маркс, і Енгельсові довелось узятися до підготування до друку літературної спадщини свого друга, своєї першої скрипки).

І в цьому листі ми бачимо, що Енгельс завжди уважав за потрібне знайти і зформулювати закон, як відображення руху. Окремо в зв'язку з питанням про перехід механічної енергії в теплову і навпаки, Енгельс (в листі до Маркса від 21/III 1869 р.) дає критику другого закону термодинаміки Клявзіуса. Він пише тут про те, що з закону перетворення енергії робиться висновок, наче температура вирівнюється і світ стає все холодніший; що настане, мовляв, момент, коли все замерзне, не буде зовсім

життя лишиться тільки кружляння замерзлих куль однієї навколо одної. Енгельс пише, що «нічого дурнішого не можна було вигадати». За цією теорією виходить, що теплоти в світі менше, ніж інших видів енергії. Отже, незрозуміло, звідки береться початковий гарячий стан усіх світових тіл. Відповідь для цих добродіїв, — каже Енгельс, — може бути тільки одна: від бога. Таким чином, «перший поштовх Ньютона перетворюється в перше нагрівання». Енгельс продовжує далі, що хоч цю теорію вважають за найвище завершення матеріалізму, вона є не більше як конструкція людей, неохочих визнати, що «їх так званий закон природи відомий їм тільки наполовину; до того ж, до цієї теорії чіпляються поли всіх гатунків».

В «Анти - Дюрінгу» і «Діалектиці природи» Енгельс широко розвиває ці, висловлені в листуванні, думки. Так, у «Давнішньому вступі до «Анти-Дюрінга» (1880 р.) Енгельс розглядає історію закону перетворення енергії, встановлення перетворення тепла на механічну силу і механічної сили на тепло і нагадує, що встановлення механічного еквіваленту тепла належить Джовлю і Маєру, а загальний закон про взаємний перехід взагалі кожної форми в іншу належить Грову.

У «Замітках» 1881 — 1882 р. Енгельс простежує вже саму об'єктивну діалектику — самі форми руху матерії, їх перехід від однієї в другу, що його відображає суб'єктивна діалектика нашого пізнання. Таким чином, «систематизацію природознавства, яка стає тепер чимраз потрібніша, можна знайти не інде, як у зв'язках самих явищ» (механічний рух — тертя і удар — тепло, світло, електричність, тобто фізичні молекулярні явища, що одночасно переходять і походять від хемічних явищ, — атомовий рух — і, нарешті, хемія білка — біологія).

В увагах до «Анти - Дюрінга» (1880 р.; у підрозділі (б) «Про механічне розуміння природи»), Енгельс протестує проти механістичного витлумачення відомого, належного Кекуле визначення хемії як науки про атоми, а фізики як науки про молекулі. «Журнал «Nature» тлумачить це визначення Кекуле так, що механіка — це є статика й динаміка мас, фізика — статика й динаміка молекул, хемія — статика й динаміка атомів. Енгельс зазначає:

«Коли я називаю фізику механікою молекул, хемію — фізикою атомів і так далі, аж до біології — хемії білків, для того, щоб висловити цим переходи їх (я дозволю собі кожну з цих трьох наук визначити так, щоб спеціальна галузь кожної з них дістала назву *найближчої* (нижчої), то я хочу цим висловити перехід кожної з цих наук в іншу, отож таки зв'язок, тяглість, як і розрив між ними. Іти далі, означувати зарівно хемію, як певний рід механіки, видається мені недоречним».

І далі Енгельс каже про те, що механіка знає лише кількості, рух як переміщення, в той час коли в надмеханічних царинах рух є також і якісна зміна.

До закону Клявзіуса, що він його виклав 1867 р. в роботі «Про другий — головний закон механічної теорії тепла», Енгельс повертається кілька разів у своїй «Діалектиці природи».

Тут Енгельс також пише про Клявзіуса, що його теорія зменшення тепла (його формулювання другого закону термодинаміки) — це приклад метафізичного мислення, коли проблему тільки ставиться і це вважається вже за вирішення. З одного боку, за Клявзіусом одна форма енергії¹ перетворюється в другу, кількість енергії, як і кількість матерії — постійна, але, з другого боку, цю матерію створено, рух і сили створено; виходить, що вчення про збереження (перетворення) енергії — безглуздя, а тим самим і всі його висновки — безглуздя.

¹ Тут, між іншим, зазначимо, що хоч Енгельс і вживав терміну «енергія», «форма енергії» в загальноприйнятому розумінні форм руху, але вважав, що це вульгарний, неточний вираз форм руху.

12/XII 1859 р. Енгельс уже ділиться в листі до Маркса своїм враженням від твору Дарвіна «Походження видів та половий добір».

... «Дарвін, якого якраз зараз я читаю, чудовий. У цій царині телеологія ще не була зруйнована, а зараз це зроблено: Крім того, досі ще не було такої грандіозної спроби довести історичний розвиток у природі, та ще з таким успіхом. З'грубою англійською методом доводиться, зрозуміло, миритися».

А в листі від 19/XII 1860 р. Маркс пише Енгельсові про книгу Дарвіна:

«Хоч викладено грубо, по-англійському, але ця книга дає природничу історичну основу нашим поглядам».

18/VI 1862 р. Маркс пише Енгельсові:

«У Дарвіна, що його я знов переглянув, мене забавляв його твердження, що він застосовує «малтузівську» теорію *такос* до рослини та тварин; тим часом у пана Малтуза вся суть у тому й полягає, що свою теорію він застосовує не до рослини та тварин, а *тільки* до людей — з геометричною прогресією, в протилежність рослинам і тваринам. Цікаво, що Дарвін серед тварин і рослин знов відкриває своє англійське суспільство з його розподілом праці, конкуренцією, відкриттям нових ринків, «винаходами» і малтузівською «боротьбою за існування». Це Гоббсова війна всіх проти всіх і це нагадує Гегеля в «Феноменології», де *громадянське суспільство* відображено як «духовне царство тварин», коли у Дарвіна царство тварин являє собою *громадянське суспільство*».

Маркс слідує далі не тільки за творами Дарвіна, але й за розвитком теорії, за творами послідовників Дарвіна. Так, 10/X 1868 р. він пише Енгельсові, що читає «вариво» Бюхнера, цікаве тим, що там цитується багато новітніх дослідників з дарвінізму — віденського проф. Егера і проф. Геккеля.

Про наступний твір Дарвіна, про приручення тварин, Енгельс пише 22/X 1868 р. Марксові, що нове тут тільки в деталях, але що й тут дуже багато важливого.

Зв'язане з аналізою та оцінкою Дарвіна також і листування між Марксом та Енгельсом про Тремо. Як уже зазначено, цікаво те, що листування про Тремо припадає саме на рік найбільш інтенсивної підготовки до друку I тому «Капіталу».

У листі від 7/VIII 1868 р. Маркс звертає увагу Енгельса на книжку Тремо «Походження та розвиток людини і інших істот» і зазначає, що при всіх хибках, які він помітив, у Тремо — значний прогрес супроти Дарвіна. Тремо вважає, що схрещування породжують не відміни, а типову єдність виду, що геологічні нашарування (не самі, по собі, а як головна основа) *створюють відміни*.

«У Дарвіна прогрес чисто випадковий, а тут він впливає з konieczністю, на основі розвитку земної кулі; виродження, що його Дарвін не може з'ясувати, тут з'ясовується просто; так саме просто з'ясовується швидке зникнення чисто переходних форм, порівнюючи з повільним розвитком певного виду, так що прогалини палеонтології, які Дарвінові заваджають, тут є доконечні. Такою ж доконечністю є сталість (не кажучи про індивідуальні тощо відхилення) виду, що раз склався. Створення мішаних видів, що так утруднює Дарвіна, тут, навпаки, є опора системи, бо вказано, що вид конститується тільки після того, як схрещування з іншими перестає давати нащадків або робиться неможливим тощо. Застосування до історії і політики тут краще, як у Дарвіна. Для деяких питань, як наприклад, питання національності, тут вірніше дано природничу основу»...

І якраз тут Енгельс відповідає (2/X) листом, де пише, що не прочитав іще всю книжку до кінця, але висловлює попередню оцінку, що розбігається з Марксовою. Енгельс вважає, що книжка Тремо — чиста конструкція, нічого не варта; автор не знає геології і, до того ж, нездібний до будь-якої історико-літературної критики. До цього Енгельс додає:

«До того ж, як це розумно: зводити відміни між басками, французами, бретонцями та ельзасцями до нашарувань ґрунту, які, до того ж, винні, що люди говорять чотирма різними мовами».

На другий день, 3/X, Маркс відповідає Енгельсові, що хоч дійсно у викладі Тремо є багато недоречностей, але основна ідея про вплив ґрунту вірна, дуже цінна (не вважаючи на те, що й тут у нього немає історизму). Маркс підкреслює тут, як треба розуміти історичні зміни впливу ґрунту:

«Хемічну зміну верхнього шару ґрунту в наслідок агрикультури, так само як різний вплив, що за різних способів продукції мають такі речі, як поклади кам'яного вугілля тощо».

Одночасно Маркс висловлює тут думку про те, що часто в історії бувають праві люди, які хоч і не можуть докладно довести нову ідею, але подають її (так було з попередниками Дарвіна, що їх Кюв'є називає природниками - фантазерами, і якраз тут неправий був Кюв'є, хоч і був «великим геологом і рідким серед натуралістів літературно - історичним критиком»). Маркс закидає Енгельсові, що його позиція щодо Тремо така сама, яка була у Кюв'є до цих природників.

5/X Енгельс відповідає Марксові, що, дійсно, заслуга Тремо в тому, що він розумніше, ніж це робили до нього, підкреслив вплив ґрунту (зв'язаного з геологічною структурою) на створення рас та видів і висловив (хоч і однобічно) низку правдивих поглядів на вплив схрещування; але, поперше, докази в нього слабкі і тенденційні, а всі висновки, які він робить, або невірні, або однобічно роздуті, перебільшені.

«В одному Дарвін теж правий у своїх поглядах на змінючий вплив схрещування, як це мовчазно визнає і Тремо, коли він там, де це йому зручно, теж розглядає схрещування, як засіб для змін — хоч, кінцем - кінцем, вирівнюючий. Дарвін і інші теж не заперечували вплив ґрунту, і коли вони спеціально не підкреслювали його, то тільки тому, що вони нічого не знали про те, як саме цей ґрунт впливає — за винятком того, що плідючий ґрунт діє сприятливо, неплодючий — несприятливо. Але не набагато більше від цього знає й Тремо».

Щождо згадки у Маркса про Кюв'є, Енгельс зазначає, що тоді це питання не мало стосунку до геології, а Тремо будує всю свою теорію на геології, не знаючи або перекручуючи факти (перекручує геологію цілих країн або бере такі країни, яких ми зовсім не знаємо). Все ж, коли Тремо вважає, що ґрунт новішого походження більше сприяє розвиткові вищих видів, то тут є, можливо, щось правдоподібне; але докази Тремо або не збудовані на фактах, або нічого не варті.

«Коли ж він далі оголошує вплив новішого або старішого ґрунту, що корегується схрещуванням, за єдину причину зміни органічних видів, а значить і рас, то, в кожному разі, я не бачу жодних підстав йти так далеко за автором, а навпаки — маю багато заперечень проти цього».

На цьому закінчується листування Маркса й Енгельса з приводу Тремо. І, нарешті, остаточну оцінку здибуємо у Маркса в листі до Кугельмана від 9/X цього ж року, де він рекомендує книжку Тремо і так її характеризує:

«Хоч цю книжку написано неохайно і вона повна геологічних помилок, слаба в літературно - історичній критиці, все ж вона, в цілому, є крок уперед проти Дарвіна».

Але найцінніша для нас у цьому листуванні є Марксова критика хиб теорії Дарвіна. Маркс тут підкреслює такі хиби у Дарвіна: 1) відсутність чіткого обґрунтування причини розвитку в органічній природі, причин витворення видів; тут у Дарвіна хоч і була «стихійна діалектика» (про це див. нижче), але до кінця чіткої діалектики доконечности й випадковости немає; 2) не з'ясовано причин виродження, не пов'язано його теоретично з боротьбою за існування і природним добром; 3) так само Дарвін переважно лише емпірично підходить до нього, але теоретично не пов'язує із своїм основним законом розв'яз питання про швидкість зникнення переходових форм, сталість виду, створення мішаних видів.

Те розуміння Дарвіна, що його маємо в листуванні між Марксом і Енгельсом, розвинене потім у ряді висловлювань в їхніх творах.

В I томі «Капіталу» (стор. 256 — 257, рос. вид. 1931 р.), в розділі XII («Розподіл праці і мануфактура»), Маркс, пишучи про те, що мануфактурний період спрощує, поліпшує і збільшує робітні інструменти наслідком пристосування їх до виключних, відокремлених функцій поодиноких робітників, наводить слова з «Походження видів» («роботи, що зробила епоху») про те, що органи, які виконують різні роботи, швидше змінюються, бо природний добір тут не так старанно закріплює або придушує кожне відрізнення форми, як у тому разі, коли орган має своє певне специфічне завдання. Далі Маркс наводить Дарвінове порівняння цих різних типів органів із ножем, призначеним різати різні речі, і ножем, призначеним для певного вживання.

У цьому ж томі «Капіталу», в XIII розділі («Машини і велика промисловість», стор. 281), говорячи про розвиток машин, Маркс зазначає:

«Дарвін скерував інтерес на історію природної технології, тобто на витворення рослиних і тваринних органів, що відіграють роль знарядь виробництва у житті рослин і тварин. Чи не заслуговує на таку ж увагу історія витворення продуктивних органів суспільної людини, цієї матеріальної бази кожної суспільної організації? І чи не легше було б її написати, бо, за виразом Віко, людська історія тим відрізняється від природної історії, що першу зробили ми, а другу ми не зробили...»

Але, проводячи ці аналогії, Маркс рішучо протестує проти безпосереднього перенесення законів розвитку органічного світу в суспільство. Так, у листі до Кугельмана від 27/VІ 1870 р. він пише:

«Добродій Лянге (у книзі про *робітничі питання* тощо...) ушановує мене великими похвалами, але тільки для того, щоб вихвалити самого себе — і ось за віщо. Лянге зробив велике відкриття. Всю історію слід підвести під єдиний великий закон природи. Цей закон є у фразі «struggle for life» («боротьба за існування»). Вираз Дарвіна відповідно до цього випадку є проста фраза, а зміст цієї фрази — закон Малгуза про населення або, власне, про перенаселення. Таким чином, замість аналізувати «struggle for life», як вона виявляється історично в різних певних формах суспільства, справу зводиться тільки до того, щоб підганяти всяку конкретну боротьбу під фразу «struggle for life», а цю фразу під малгузівську фантазію про населення. Не можна не визнати, що це дуже глибока метода для чванливого, пишномовного, фалшиво наукового, високомовного неучтва і ліностини мислі»¹.

В усіх творах, де Енгельс пише про природознавство, він багато місця віддає Дарвінові.

В «Діалектиці природи» він зазначав, що Вольф зробив перший наступ (1759 року) на вчення про постійність видів, що його в конкретнішій формі розробляли Окен, Лямарк і Бер, а через сто років побідно провів Дарвін.

Серед «Заміток» Енгельса (в «Діалектиці природи») збереглася одна така:

«Показати Дарвінову теорію, як практичне доведення Гегелєвої концепції про внутрішній зв'язок між кінечністю й випадковістю» (стор. 114, укр. вид. «Діалектики природи»). Але вже далі знаходимо замітку, де Енгельс указує на помилки Дарвіна, зазначаючи, що Дарвін скидає до купи дві різні речі: 1) добір під тиском перенаселення, де, насправді, дужчі може й виживають насамперед, але під певними поглядами можуть бути найслабшими, 2) пристосування, яке теж, насправді, буває регресом (наприклад, пристосування до паразитичного життя).

І тут же Енгельс підкреслює:

«Найважливіша річ: що кожний прогрес в органічному розвитку разом є регрес, бо він фіксує *однобічне* розвинення і виключає можливість розвиватися в усіх інших напрямках» (стор. 115).

¹ Ленін, говорячи про цей лист, підкреслює, що в ньому суть критики Лянге полягає не в тім, що Лянге протягас малгузіанство в соціологію, а в тім, що взагалі нічого не варті будь-які спроби перенести закони біології на суспільство.

В розділі «Діалектика та природознавство», у спеціальному уступі «Struggle for life», Енгельс пише про те, що прибічники Дарвіна, які зараз бачать скрізь в органічній природі саму боротьбу, раніше бачили якраз тільки гармонійне співдіяння, і що, насправді, кожний з цих поглядів є тільки момент істини, а взятий сам по собі він не тільки в історії (людській), але і в природі є односторонній. Далі Енгельс викриває фокус дарвіністичного поняття «боротьба за існування» перенесено із суспільствознавчої буржуазної науки (Гоббсового учення про боротьбу всіх проти всіх, економічного — про конкуренцію, Малтузового — про залюднення); але далі цей же закон знов переноситься до суспільства, а тепер уже як закон природи. Енгельс викриває глибоку, суттєву різницю між законом існування тварини, яка тільки збирає (в кращому разі нагромаджує — додавав Енгельс 1874 року в листі до Лаврова), і людини, яка продукує. В людському суспільстві боротьба за засоби існування скоро перетворюється в боротьбу за засоби насолоди й розваги, за капіталізму ж значній кількості продуцентів «заказано доступ» до цих засобів. Отже:

«так звана боротьба за існування набирає такої форми, яка має захистити спродуковані буржуазним капіталістичним суспільством продукти і продукційні сили від розкладового, руйнівного діяння цього капіталістичного суспільного ладу, віднявши провід над суспільною продукцією і розподілом від нездатної вже до цього панівної капіталістичної класи та передавши його масі продуцентів — а це є соціалістична революція. Вже розуміння історії як ряду класових боїв багато змістовніше і глибше, ніж голе зведення її на невиразно відмінні фази боротьби за існування».

Тут ми маємо розвинення тих думок, які Маркс висловив у вищеведеному листі до Енгельса від 18/VI 1862 р.

В листі до Лаврова (від 12/XI 1874 р.) Енгельс стисло викладає критику обмежености Дарвіна й дарвінізму, знов підкреслюючи односторонність формули «боротьба за існування», особливо її абстрактність в застосуванні до суспільства. Тут, — каже Енгельс, — особливо в першій фазі людського розвитку, якраз суспільний інстинкт «був однією з найважливіших підойм розвинення людини від мавпи».

Так само в «Анти - Дюрінгу» Енгельс підкреслює величезне значення теорії Дарвіна в тому розумінні, що весь органічний світ (і людина в тому числі) є продукт розвоєвого процесу, що відбувався мільйони років.

А в «Людвігу Фюєрбахові» (1886 р.) Енгельс писав:

«Незалежно від того, яких перетворень зазнає ця теорія в деталях, у своїй загальній цілості вона вже тепер більше ніж задовільно розв'язує проблему. В широких основних рисах засвідчено розвоєвий ряд організмів від небагатьох простих форм до чимраз розмаїтіших і складніших, як ми їх нині спостерігаємо, і аж до людини; наслідком цього не тільки уможливлено в'яснення для наявного складу органічних витворів природи, але дано також підвалину для передісторії людського духу, для послідовности різних ступенів його розвинення від простої безструктурної, але чутливої на подразнення протоплазми нижчих організмів аж до мислячого людського мозку. А без цієї передісторії існування людського мислячого мозку лишається чудом».

А в промові на могилі Маркса Енгельс сказав:

«Як Дарвін відкрив закон розвитку органічної природи, так Маркс відкрив закон розвитку людської історії».

Конспектуючи Гегеля, Ленін говорить про теорію Дарвіна як про зведено в розвитку науки про універсальний рух і зміну (поруч з Гегелем і Марксом); а в «Що таке друзі народу» Ленін підкреслює, що порівняння Дарвіна з Марксом є вірне не тільки зовнішньо, але й внутрішньо.

Але Ленін скрізь далі з'ясовує специфічність суспільно - історичних законів розвитку, викриває реакційність спроб перенести закони природи на закони суспільства і чітко визначає діалектично - матеріалістичну концепцію розвитку, «як єдність протилежностей» («роздвоєння єдиного на взаємовиключні протилежності і взаємовідносини між ними»).

Отже, при всій високій оцінці, що її Маркс - Енгельс - Ленін давали теорії Дарвіна, вони, як ми бачили, все ж показували недостатність чіткого філософського обґрунтування в теорії Дарвіна, відзначали, що немає у цього і у його послідовників до кінця чіткого розуміння причин змішності, що саму боротьбу за існування Дарвін розуміє однобічно, що своїм наївним, необачним прийняттям Малтузової теорії (нехай тільки для суспільства) він дає привід робити неправдиві висновки з своєї теорії»¹.

Але тоді ж, як це показав Маркс, пропадає весь сенс теорії Малтуза. Для чого ж тут прилучувати Малтуза, що хоч в теорії його і є багато, правда, стихійної діалектики, але розвиток у *цілому* він розуміє, як безстривковий².

Не так розумів зв'язок між Дарвіном і Марксом Плеханов. У книзі «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» він писав:

«Логічно Марксове дослідження починається якраз там, де кінчається Дарвінове дослідження... Дух дослідження рішучо однаковий в обох мислителів. Ось чому можна сказати, що марксизм є дарвінізм, застосований до суспільствознавства... І це єдине наукове його застосування...» (Вибрані твори, том, II, ч. I, «Пролетар» 1932 р., стор. 164).

Отже, за Плехановим, дарвінізм стає методологічною основою марксизму; марксизм ставиться поруч або навіть вважається за частину дарвінізму... Де ж тут революційно - критичне перероблення, де тут відсікання реакційних моментів у природознавстві, де тут бодай критичне ставлення? Плеханов тут наближається до позицій соціал - дарвінізму.

Що вже говорити за таких «марксистів», як Кавтський! Він сам признається, що вихідною його розвитку, його першим учителем-був Дарвін, дарвінізм, біологія, а не Маркс. І треба сказати, що все життя над Кавтським тяжить оцей багаж його «наукового походження», а амальгама з Дарвіна й Маркса ще не є марксизм... І за останні роки Кавтський разом з усім соціал - фашистським фронтом, відверто проповідує, між іншим, біологізм.

В листуванні Маркса й Енгельса розкидано багато окремих зауважень також про *медицину*. Ми наведемо тут одне дуже важливе місце.

В тому ж листі від 5/X 1866 р., де Енгельс пише про Тремо, він зупиняється також на книжці з *медицини* Муалена³. Енгельс тут зупиняється на важливих питаннях тогочасної медицини: про ролі вівісекції, про теорію запалення, про ролі ліків (і фізичне лікування). В надзвичайно стислій формі він висловлює свої думки щодо цього. Його позиція, як і в усіх питаннях науки — передова; але він не просто критикує представників реакційного напрямку в медицині і погоджується з представниками передового напрямку, але й до останніх підходить критично і виправляє їх, часто однобічні твердження (як ми це побачимо в питанні про заміну ліків виключно фізичною терапією тощо).

¹ Малтуз мав великий вплив на Дарвіна; проте, він сам писав (у «Походженні видів») про свою теорію: «Це — вчення Малтуза, застосоване до рослинного й тваринного царства і застосоване в найсуттєвішому його сенсі: бо тут неможливе ні штучне збільшення їжі, ані обережне утримання від одружіння».

² Суспільно - політичні погляди Дарвіна були буржуазно - обмежені. Нагадаймо хоч би про відомий лист його до Маркса, де він проти безпосередньої боротьби з християнством і теїзмом дає перевагу «поступовій освіті розуму, що настає в результаті прогресу науки», і додає, що попри все, думка про біль, що його він учинив би своїм близьким, завжди стримувала його від нападків на релігію».

³ Муален — відомий під іменем Тоні Муален (Tony Moilin) — французький лікар (1832 — 1871). Автор багатьох медичних дослідів, Муален був дуже популярний як лікар серед паризької бідноти. Цікавлячись соціальними питаннями, Муален видав низку праць про робітниче питання і пристав до соціалістів. Напередодні повалення Імперії його заарештовано. В дні Комуни був лікарем в армії і активним співробітником Комуни. В травневі дні його арештовано й розстріляно. (Примітка до Марксових листів до Кугельмана вид. Інст. Маркса - Енгельса — Леніна).

Ось що пише тут Енгельс:

«Книжка Муалена дуже зацікавила мене саме в питанні про результати, що їх досягли французи за допомогою вівісекції. Це — єдиний шлях, щоб установити функції певних нервів і результатів їх розладу. Ці молодці довели своє мордування тварин, як видно, до високого ступеня досконалости, і я чудово можу з'ясувати собі лицемірну лють англіїців проти вівісекції. Тутешнім нічним балакунам ці елементи часто дуже неприємні, бо перевертають їх спекулятивні побудови. Щождо нового в теорії запалення, то я не можу судити про це. Як мені здається, вся ця нова французька школа не має достатньо обґрунтованого характеру, вона дуже багато твердить і не так серйозно ставиться до доказів. Щодо ліків, то в цій теорії немає нічого такого, чого не знав би, з чим не погоджувався б кожний розумний німецький лікар. Муален забуває тільки, що часто треба вибрати менше зло, ліки, щоб усунути більше — а власне, симптом, який сам по собі створює безпосередню небезпеку; подібно до цього хірургічним шляхом зруйнують тканини, якщо немає іншого засобу. Подруге, доводиться удаватися до ліків, поки немає нічого кращого. Як тільки Муален буде спроможний лікувати сіфіліс за допомогою своєї електрики, жинне срібло зникне, але навряд чи раніш. Взагалі ж нехай ніхто мені не каже вже зараз, що тільки німці вміють «конструювати» системи: французи грунтовно побили їх у цьому».

VI

Практичні господарські і юридичні питання, що ними довелося зайнятися Марксові, як редакторові «Райнської газети» (1842 — 43 р.р.), привели його до висновку, що правові стосунки й форми держави мають свої джерела не в «дусі», а в матеріяльних умовах життя, в громадянському суспільстві, що його «анатомію» вивчає політична економія.

Уже в творах 1843 — 45 р. ми маємо низку блискучих зарідків матеріялістичного розуміння історії в Маркса й Енгельса. Завершення цього періоду попереднього розвитку діалектично-матеріялістичної теорії суспільства і чітке її формулювання маємо в тезах про Фюєрбаха (особливо в шостій тезі), де говориться:

«Суть релігії Фюєрбах зводить до суті людини. Але суть людини не є абстракт, притаманий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність суспільних відносин».

Паралельно Енгельс пише своє «Становище робітничої класи в Англії». Тут і в низці наступних творів ми маємо дальше розгортання, дальшу конкретизацію матеріялістичного розуміння історії. «Злиденність філософії», «Комуністичний маніфест», «Революція і контрреволюція в Німеччині» і, особливо, «До критики політичної економії» (з його знаменитою передмовою), «Капітал», «Громадянська війна у Франції», «Анти-Дюрінг» — ось ті основні твори, де воно розгортається.

Вся практична, партійна діяльність — ось що є джерелом цього розуміння, що збагачує і рухає його вперед. В листуванні Маркса й Енгельса ми знов таки знаходимо живий, соковитий коментар до тих проблем, що висувало перед ними життя, проблем, що над ними теоретично вони працювали.

Ми вже бачили, що не можна відривати історію суспільства від історії природи, що, «поки існують люди», вони одна одну обумовлюють. Ось чому проблеми матеріялістичного розуміння історії переплітаються в Маркса й Енгельса з проблемами природознавства.

Взаємини між природою та суспільством; історія, сучасний їм стан і перспективи розвитку техніки; політична економія (особливо в зв'язку з «Капіталом», навколо нього); класи і класова боротьба; армія і військова справа; наука — її суть та напрям розвитку; література, мистецтво, проблеми ідеології; і, головне, пролетарська революція й диктатура пролетаріату — ось неповний перелік тих основних проблем, що цікавлять тут Маркса й Енгельса і знаходять своє відображення в листуванні.

Маркс і Енгельс, підкреслюючи завжди єдність законів світу, єдність природи й суспільства, указували також на їх відмінність, на їх специфіч-

ність. Яскраво говориться про це в листах про нову теорію Подолинського — українського вченого, соціаліста, який висунув теорію, що людська праця збільшує кількість нагромадженої корисної соняшної енергії,

В листах від 19/XII і 22/XII 1862 р. Енгельс пише:

«Його (Подолинського.— Ф. Г.) дійсний винахід полягає в тому, що людська праця може довше утриматись на поверхні землі і довше змушувати діяти соняшну енергію, ніж це було б без неї. Всі економічні висновки, які він звідси виводить, помилкові».

Питання стоїть так: «як може кількість енергії, властива певній кількості харчу, дати через працю більшу кількість енергії?».

Енгельсове вирішення його таке: кількість енергії, що її людина споживає, не губиться (закон збереження енергії), але й не зростає, а, навпаки, на практиці ще губить деяку невикористану частину. Але тут ми маємо не економічну, а *фізичну* працю; економічна ж праця

«полягає скорше в фіксації на довший чи коротший час *нових*, випромінюваних одиниць тепла, що їх робітний зв'язок з першими... одиницями тепла тільки в цьому й полягає; а вже те, яка буде кількість нових фіксованих одиниць, залежить виключно від «ступеня розвитку засобів виробництва».

До того ж, трудяща людина — і про це забув Подолинський — розтрачує не тільки теперішню, а ще більше *колишню* енергію (вугілля, лісу тощо).

Фактично збирання соняшної енергії засобом праці є тільки в хліборобстві; щодо скотарства, то тут уже маємо тільки перенесення в тварину енергії, що її нагромаджено в рослинах. Людська праця тут тільки допомагає цьому перенесенню; без неї рослини просто зав'яли б; і в цьому тільки розумінні тут можна говорити про збирання енергії. Щодо промисловості, то тут, власне кажучи, енергію людини тільки *витрачається* (але енергія, наприклад, рослин через *обробіток* довше зберігається).

«Отже, давно відомий економічний факт, що всі працівники індустрії повинні жити від хліборобства, скотарства, мисливства та рибальства, можна, якщо хочете, перевести в галузь фізики, але від цього навряд чи буде багато користі».

Але якщо самий *факт* (хоч і без користі) перевести з економіки в фізику можна, то вже у промисловості «працю, вложену в продукт, здебільшого, зовсім не можна виразити в одиницях тепла» і вже «жодної можливості немає виразити економічні відношення в фізичних мірах».

Отже:

«Подолинський відхилився в сторону від свого надзвичайно цінного відкриття, бо хотів знайти новий природничо-науковий доказ на користь правдивості соціалізму, а тому перемішав фізичне з економічним».

В тому ж листі, де Маркс пише Енгельсові про книгу Дарвіна (19/XII 1860 року), він критикує одного лікаря (Бастіяна) за те, що той у своїй книзі про людину в історії намагається «природничо-науково» з'ясувати історію. «Погано, плутано, безформно» — оцінює цю спробу Маркс.

VII

25/III 1868 р. Маркс звертає увагу Енгельса на роботу Фрааза: «Підсоння та рослинний світ у часі, тобто їх історія» (що її видано ще 1847 року). Фрааз, каже Маркс, — це «дарвініст перед Дарвіном». Фрааз, між іншим, гадає, що первісний вплив культури — корисний, але згодом людина, знищуючи ліси тощо, викликає зменшення «вогкості», створення степів та пустель; таким чином, сама культура стає силою спустошення (як це було в Персії, Месопотамії тощо). Маркс погоджується, що це дійсно так, коли культура «розвивається стихійно, а не *скеровується свідомо* (до чого Фрааз, як буржуа, зрозуміло, не додумався)». Але Маркса цікавить

те, що у Фрааза ми тут маємо аргументи на користь плянового розвитку культури, власне, плянового керування цим розвитком, тобто маємо тут «несвідому соціалістичну тенденцію».

Маркс і Енгельс бачать суть і справжні шляхи розвитку культури, бачать межі й перешкоди для розвитку техніки в капіталістичному суспільстві і нові горизонти та шляхи, які відкриває цьому розвитку пролетарська революція.

В листі від 14/VIII 1851 р. Маркс, критикуючи дрібнобуржуазні утопії Прудона, пише:

«чим більше я пораюся з цим дрантям, тим більше переконуюсь, що реформа агрикультури і власницького свинства, яке на ній ґрунтується, повинна стати альфою і омегою майбутнього перевороту».

Весь час Маркс стежить за агрономією (за застосуванням, наприклад, електрики до агрикультури), багато працює над технологією та її історією (про це він пише в листі від 13/X 1851 р.). Над агрономією йому доводиться багато працювати, особливо в зв'язку з розділом про земельну ренту.

В листі від 13/II 1866 р. він пише:

«Нова хліборобська хемія в Німеччині, спеціально Лібіх та Шенбайн, важливіші для цієї справи, ніж усі економісти, разом узяті (справа йде про буржуазних екопомістів.— Ф. Г.)... Все це мені довелося зараз простудіювати».

А в листі від 3/I 1868 р. Маркс знову цікавиться проблемою агрикультури:

«Я хотів би дізнатися у Шорлеммера, яка найновіша й найкраща книга (німецька) з агрономічної хемії. Потім, як стоїть зараз справа з суперечкою між прибічниками мінерального та азотистого удобрення (з того часу, як я займався цими востаннє, в Німеччині з'явилось багато нового). Чи знає він щось про тих нових німецьких авторів, що писали проти Лібіхової теорії виснаження ґрунту? Чи відома йому теорія наносів мюнхенського агронома Фрааза (професора Мюнхенського університету)? Для розділу про земельну ренту я повинен трохи ознайомитися з новітніми даними з цього питання»...

В листі від 28/I 1863 р. Маркс пише, що для розділу про машини він слухає, між іншим, практичний (експериментальний) курс у Геологічному інституті.

Далі Маркс тут показує, що, коли взяти машину в найелементарнішій формі, то промислова революція виходить не з рушійної сили, а з робітної машини, а щодо машин при сучасному способі виробництва, то тут «єдино-вирішальною є робітна машина». Маркс зазначає, що це питання важливе з погляду зв'язку між суспільними взаєминами людей і розвитком матеріального способу виробництва. Тут же Маркс робить екскурс в історію техніки, зупиняючись на аналізі годинника та млина і на їх історії. Він приходить до таких висновків. Годинник — це «перший автомат, створений для практичних цілей; на ньому розвилася вся теорія рівномірного руху»; від нього ж виходить і думка застосувати автомати для виробництва. А млин (уже навіть водяний) має всі істотні частини машини — двигуна, передавальний механізм і робітну машину.

«Вся наука про *тертя*, а значить, і всі досліди про математичні форми системи трибкової передачі, трибів тощо, зроблена над млином. Тут же вперше розроблено науку про зміну ступеня рушійної сили і кращі засоби її застосування. Майже всі великі математики, починаючи з середини XVII сторіччя, виходять із звичайного водяного млина для зерна, оскільки вони працюють над технічною механікою і намагаються її теоретизувати. Звідси й назва: «mill», належна добі мануфактури, що її застосовується до кожного механізму, вживаного для практичних цілей»¹.

І якраз у млині остаточний обробіток матеріалу ніколи не потребував безпосередньо людської праці, хоч би навіть сама рушійна сила була

¹ Ці думки Маркс розвинув потім у розділі «Розподіл праці і мануфактура» в I томі «Капіталу» (див., наприклад, 43 примітку про млин тощо).

людською. А «промислова революція починається тоді, коли механізм уперше застосовується, де споконвіку, щоб одержати остаточний результат, потрібна була робота людини».

8/XI 1882 р. Маркс пише Енгельсові:

«Що ти скажеш про експеримент Дебре¹ на Мюнхенській електричній виставці? Вже рік, як Льюїс обіцяв дістати мені роботи Дебре (спеціально для доказу, що електрика припускає передачу сили на велику віддаль через звичайний телеграфний дріт)...»

А через три дні, в листі від 11/XI, Енгельс відповідає:

«Мене дуже цікавлять подробиці дослідів Дебре у Мюнхені: мені зовсім неясно, як при цьому можуть зберегтися закони обчислювання опору проводу, що вони досить чинять та що їх застосовують інженери практично (у своїх обчисленнях). Досі вважали, що опір *збільшується* при однаковому матеріалі проводів пропорційно до зменшення діаметру дрота проводу. Я хотів би цього, нарешті, добитися від Льюїсе: Відкриття це робить можливим використання *всієї колосальної маси водяної сили, що досі пропадала даремно*» (останнє підкреслення наше.— Ф. Г.).

Розвинені тут думки Маркс і Енгельс продовжують також і в листах до інших осіб. Згодом, у листі до Штаркенберга від 25/I 1894 р. Енгельс, зм'як іншим, писав:

«Коли, як ви твердите, техніка в значній мірі (здебільшого) залежить від стану науки, то й навпаки — наука набагато більше залежить від стану та потреб техніки. Якщо в суспільстві з'являється технічна потреба, то це дає науці багато більше допомоги, ніж десять університетів. Вся гідростатика (Торічеллі тощо) викликана була до життя потребою регулювати гірські потоки в Італії в XVI та XVII ст. Про електрику ми почали знати дещо розумне лише з того часу, як відкрито її технічне застосування. В Німеччині, на жаль, звикли писати історію наук так, наче б то науки звалилися з неба».

Дуже цікаві в даному зв'язку також і спогади Вільгельма Лібкнехта:

«Особливо в галузі природознавства — включаючи туди фізику й хемію — та історії, Маркс стежив за кожним новим явищем, констатував кожний успіх; імена Молешотта, Лібіха, Гекслі, що його «популярні лекції», ми сумлінно відвідували, згадувалось у нашому товаристві так саме часто, як імена Рікардо, Адама Сміта, Мак Кулоха, шотландських та італійських політико-економістів. Коли Дарвін робив висновки з своїх дослідів і публікував їх, у нас цілими місяцями не було розмови ні про що інше, як про Дарвіна і про великий переворот, що зробили його наукові завоювання. Я згадую про це тому, що вороги Маркса з «радикалів» розпустили чутки, ніби Маркс, почасти з почуття змагання, дуже неохоче і тільки в дуже обмежених розмірах визнавав заслуги Дарвіна»².

В другому місці Лібкнехт, розказуючи про «екзамен», який учинив йому Маркс, знайомлячись з ним, щоб в'яснити детально його «фізіономію», дає мальовничу характеристику того, яке місце займало тоді природознавство у Маркса, Енгельса та їх прихильників:

«В цілому екзамен закінчився щасливо, і розмова захоплювала все нові галузі. Якось торкнулись ми питань *природознавства*; Маркс говорив іронічно про реакцію, що переможно панує в Європі і уявляє собі, що розчавила революцію, не підозріваючи, що успіхи природознавства готують революцію нову. «Її величність пара», яка в минулому сторіччі перевернула все на світі горідна, сходить зі сцени і відступає своє місце незрівняно сильнішому революціонерові — *електричній іскрі*. При цьому Маркс, весь захоплений полум'ям ентузіязму, розказував мені, що ось уже кілька днів на Реджент-Стріті виставлено модель електричної машини, що рухас залізничний потяг. «Тепер проблему вирішено; результати — незліченні. За економічною революцією неминухо повинна йти політична, бо друга є тільки вираз першої». В цьому погляді на успіхи природознавства і механіки так ясно виступав його світогляд, а саме: те, що потім почали називати *матеріалістичним розумінням історії*, що сумніви, які мене ще в певній мірі бентежили, відразу розтанули, як сніг під промінням весняного сонця. В цей вечір я вже не потрапив додому;

¹ Марсель Дебре — французький фізик, який влітку 1882 р. поставив дослід з передачею електрики на віддаль (динамомашину було встановлено на 57 кілометрів від Мюнхену, куди передавалося електричний струм).

² Лібкнехт. «Воспоминания о Марксе». Пролетарий, 1925 р., стор. 44.

ми балакали до наступного ранку, і сонце вже високо стояло на небі, коли я ліг у постіль. Але довго залишатись спокійним я не міг: мені не спалося. Надто багато лишилось у мене вражень від усього, що я чув: думки мої заносили мене далеко в різні сторони. Нарешті, я спішно відправився на Реджент - Стріт, щоб побачити модель машини, цього сучасного троянського коня, що буржуазне суспільство в самогубному засліпленні, подібно до давніх троянців та троянок, з радістю і вродисто завело до свого Іліону й вірну погибель собі. — Буде депь і загине свячена Троя!»

На другий рік після обміну між Марксом і Енгельсом листами про відкриття Дебре, Енгельс писав Бернштайнові про те, що воно дає величезні перспективи, що тут промисловість звільнюється від місцевих границь, дає можливість використати на будь - якій віддалі силу води. Він писав:

«Коли навіть спершу цим скористуються тільки міста, кінець - кінцем, воно повинно стати наймогутнішою підмогою для знищення антагонізму між містом і селом. Але що разом із цим продуктивні сили наберуть таких розмірів, за яких вони перерастуть керівництво буржуазії — цілком очевидно».

Ленін у своїй теорії і практиці пролетарської революції, диктатури пролетаріату та будівництва соціалізму далі розвивав і підносив на вищий ступінь учення Маркса й Енгельса про техніку і, в тому числі, про електрифікацію, висловивши, між іншим, це в геніальній формулі: «комунізм — це радянська влада плюс електрифікація». Під електрифікацією ж в цілому він розумів «перевід господарства країни, в тому числі й хліборобства, на нову технічну базу, на технічну базу сучасного великого виробництва».

Тов. Сталін у листі до Леніна (в травні 1921 р.) писав про «Плян електрифікації Росії» (ГОЭЛРО), що це

«єдина в наші часи марксівська спроба підвести під радянську надбудову господарчо - відсталої Росії дійсно реальну і єдино можливу за теперішніх умов технічно - виробничу базу».

Водночас тов. Сталін критикував «плян» Троцького («трудармії») і «обивательський «реалізм» Рикова.

Обстоюючи далі Ленінову поставу питання про електрифікацію, висувуючи лозунг про те, що «в період реконструкції техніка вирішує все», і твердячи, що «перевести господарство країни на нову технічну базу не можна без швидкого темпу розвитку нашої індустрії, і перш за все, виробництва засобів виробництва», що «потрібне, нарешті, переведення плану електрифікації, як засобу зближення між містом та селом і знищення протилежності між ними», тов. Сталін тут далі розвиває науку Маркса - Енгельса - Леніна.

В той час, коли розвиток електрифікації в капіталістичних країнах зараз, за умов загальної кризи та загнивання капіталізму, стає просто неможливий, і все більше неекономним стає там заведення нових технічних досягнень, у нас соціалістична електрифікація — могутнє знаряддя будівництва соціалізму, соціалістичної культури. Стверджується тут, власне, те, що електрифікація переростає рамки буржуазного ладу, що вона є підойма для знищення протилежності між містом і селом, що техніка (і особливо соціалістична) дає могутні імпульси для розвитку науки. І дійсно, соціалістична електрифікація відкриває такі горизонти, такі реальні можливості для поглиблення нашої теорії — науки про будову матерії, про природу електрики тощо — які й не снились буржуазній науці¹.

¹ Наші великі будівництва є не тільки продукт застосування до них науки, але вони ж стають величезною лабораторією нових наукових дослідів, нових відкриттів, не кажучи вже про те, що й перед самою радянською наукою, перед її науководослідними інститутами вони ставлять нові проблеми, нові вимоги для перебудови всієї їх роботи. Досить нагадати проблеми, наприклад, електрохімії — електродізи (і, в зв'язку з нею, взаємного впливу продуктів аналізу між собою та на електроди або на розчинник), електросинтези (про це див. статті М. Рубінштейна, Більшовик» № 4, 8, 22 за 1931 р. і № 7 за 1932 р., і доповідь В. П. Затонського на VI Менделєєвському з'їзді).

I, нарешті, найголовніше. Маркс у I томі «Капіталу» показав увесь жах перетворення за капіталізму людини в додаток до машини. Він показав, що:

«Кожному капіталістичному виробництву, скільки воно є не тільки процес праці, але в той же час і процес збільшення вартости капіталу, спільна є та обставина, що не робітник застосовує умови праці, а навпаки — умови праці застосовують робітника; але тільки з розвитком машини цей обернений стосунок набуває технічно відчутної реальности» («Капітал», том. I, стор. 402, вид. 1930 р.).

I в той час, коли зараз у загниваючому капіталістичному суспільстві буржуазна філософія констатує «втікання від машини», коли криза висуває там пляни заміни машини «кіркою та лопатою», тільки у нас, тільки покищо в СРСР, трудящі маси, учиняючи «стрибок за царства доконечности в царство свободи», опановуючи техніку, є керівниками процесу виробництва, справжніми владарями машини.

VIII

Проблемам політичної економії, однієї з трьох складових частин марксизму, Маркс і Енгельс — особливо в зв'язку з роботою Маркса над «Капіталом» — приділяють у листуванні багато уваги.

В процесі роботи над «Капіталом» Маркс не раз звертається до Енгельса з різними питаннями економіки й техніки промисловости — щодо практики справи, фактичного матеріялу. Маркс у таких випадках просить навіть, щоб Енгельс відповів «без теорії, чисто практично». Так, у листі від 2/III 1858 року Маркс просить Енгельса написати йому, через який, у середньому, переміжок часу поновлюється машинове обладнання на фабриці. 4/III Енгельс відповідає, що найкращим критерієм тут є процент, що його списують фабриканти на амортизацію і лагодження машин, який звичайно становить $7\frac{1}{2}$. Отже, час цей — $13\frac{1}{3}$ року; правда, це дуже довгий період, за який багато відбувається змін; та «коли б цей розрахунок був неправдивий загалом і в цілому, то практика давно внесла б у нього зміни». Треба врахувати також, що старі машини ще можна використати — продати дрібнішим прядівникам, і треба взяти до уваги те, що вдосконалення у прядівній промисловості не такі вже великі, щоб не можна було їх пристосувати до старих машин, як до кістяка; радикальні перебудови потрібні тільки щоб виробляти високі сорти, а для звичайних і старого ще надовго вистачить.

В листі від 5/III Маркс пише Енгельсові, що цифра в 13 років відповідає і теорії, даючи

«одиницю виміру для циклу промислової репродукції, який збігається з періодами великих криз, що постійно повторюються; і рух їх, зрозуміло, з погляду інтервалів між ними, визначається і цілком іншими моментами. Але для мене важливо, що в безпосередніх матеріяльних передумовах великої промисловости міститься один із моментів, що визначає цикли».

Маркс проводить аналогію між економістами (вульгарними, буржуазними) і Молешоттом. Так само як економісти ці не цікавляться спеціально репродукцією машинового обладнання, а звертають увагу тільки на репродукцію оборотного капіталу і не розрізняють навіть першого й другого, так Молешотт, вивчаючи людину, звертає увагу на середній період поновлення всього організму людини і дуже мало уваги звертає на поновлення кістяка тіла.

Надто важливі є листи, де Маркс і Енгельс обговорюють основні, найтрудніші теоретичні проблеми політичної економії.

В листі від 2/IV 1858. р. Маркс пише Енгельсові про пляни свого твору, що ділиться на шість частин: 1. Про капітал. 2. Земельна власність. 3. Наймана праця. 4. Держава. 5. Міжнародня торгівля. 6. Світовий ринок. Щодо першої книги, то вона ділиться на такі розділи: «а) Ка-

пітал взагалі... б) конкуренція, як взаємодія багатьох капіталів, с) *Кредит*, де весь капітал виступає відносно окремих як щось єдине, d) *Акціонерний капітал*, як його найдосконаліша форма, що підводить до комунізму і виявляє в той же час всі протиріччя капіталу».

Перехід від капіталу до земельної власності, так само як і від земельної власності до найманої праці, дається не тільки діалектично (тут Маркс уживає слово «діалектично» в розумінні «логічно»), але й історично. В першому випадку це потрібно тому, що

«сучасна форма земельної власності є продукт ділення капіталу на феодалську й іншу земельну власність», а в другому — тому, що «останній продукт земельної власності, а саме: загальне встановлення земельної власності, є база всієї побудови».

В цьому розділі припускається, що заробітна плата завжди дорівнює своєму мінімумові, а відхили від цього мінімуму розглядається в розділі про найману працю; так само земельну власність дорівнюється нулю, а як окрему категорію її розглядається в іншому місці. Останнє робиться для того, щоб можна було систематично розібрати кожну категорію окремо, і не говорити про все зразу.

Вартість зводиться виключно до кількості праці, а споживча вартість тут тільки матеріальна передумова вартості, «яку тимчасово зовсім відсувається з економічного визнання форми». Тут вартість є

«найабстрактніша форма буржуазного багатства. Сама по собі вона мислить зниження 1) первісного комунізму (Індія тощо), 2) всіх недорозвинених, буржуазних способів виробництва, не підпорядкованих ще цілком обмінові. Хоч це й абстракція, але абстракція історична, що може виникнути тільки за основи певного економічного розвитку суспільства».

Коли хто заперечує проти цього, то це є наслідок нерозуміння, що конкретніші економічні взаємини, що їх вартість забстраговано, не можна протиставити цій останній. Далі —

«З протиріччя між загальним характером вартості та її матеріальним існуванням у вигляді певного товару тощо — той же загальний характер потім проявляється і в грошах — впливає категорія грошей».

Далі йде розгляд грошей як міри, як знаряддя обміну і як грошей. Тут показується, що вартість товару, переведена на гроші, це є ціна, і що

«маса засобів обертання, що циркулюють, визначається цінами, а не навпаки»; вислід з цього, що «тут створюється передумова, які існують зовсім не при всяких суспільних формаціях, а тому безглуздо приплив грошей з Азії до Риму та діяння цього на тодішні ціни просто дорівнювати до сучасних комерційних умов».

Маркс тут підкреслює, що найабстрактніші визначення завжди мають певну конкретну історичну базу.

В розділі: гроші як гроші — розкривається суть розвитку форми Д — Т — Т — Д не тільки як знаряддя обігу, але й як «знаряддя реалізації ціни» і як «матеріального буття абстрактного багатства». Але закріплені в цій формі, вони вже перестають бути економічним відношенням. Тут же показується, що в грошах «створюється й передумову існування вартості, що вступає в обіг, зберігається в ньому і в той же час покладає себе саму, тобто існування *капіталу*. Цей перехід є в той же час і історичний. Допотопна форма капіталу — це торговельний капітал, який завжди створює тільки гроші. Далі йде виникнення дійсного капіталу з грошей або з купецького капіталу, що опановує виробництво».

Просте обертання — поверхня буржуазного суспільства і не знає різниць між суб'єктами обміну, крім коротеньких, формальних.

«Обмін тут дає ту ж вартість, але в іншій матеріальній оболоні. Словом, тут все чудово», але все кінчається жахливо і якраз через цей же закон еквівалентності».

Але для того, щоб виявити це, треба від загальної, абстрактної поверхні явищ іти до суті, до глибших, конкретніших процесів, чого не розуміють ані банальні проповідники економічної гармонії — фрітредери, ані прудоністи, які «нерівності» протиставляють свою «рівність» тощо. І тут, власне, ми приходимо до «Капіталу» (Маркс уважає, що розділ про «Капітал» — найважливіший, *суть* першого випуску, але якраз і найтрудніший. Розгляд його Маркс відкладає до наступних листів).

В листі від 9/IV Енгельс відповідає, що початкова схема дуже абстрактно викладена (і що інакше воно й бути не може, коли так коротко викладаєш), що важко через це знайти тут діалектичні переходи, але «абстрактно-діалектичний тон схеми, звичайно, зникне при дальшому розробленні».

9/VIII 1865 р. Маркс викладає надзвичайно важливі питання теорії ренти. Він уважає, що:

1) Єдине, що треба теоретично довести, це *можливість* абсолютної ренти, що не порушує закону вартості (навколо цього пункту обертаються всі *теоретичні* дискусії, починаючи від фізіократів). Сміт, а з ним Рікардо, заперечують існування абсолютної ренти тому, що отожднюють тут ціни виробництва з вартістю товарів: приклади Рікардо бере з таких випадків, де або немає капіталістичного виробництва, або немає земельної власності; але в такому разі губиться самий сенс постави питання.

2) Саме існування абсолютної ренти має дістати *статистично* вирішення для кожної країни окремо; статистичні практичні дані, які ми мали досі (Маркс бере останні 35 років), говорять за існування абсолютної ренти, що теоретики — рікардіянці намагаються заперечувати різними слабенькими абстракціями; але в подібних випадках теоретики завжди лишаться неправі.

3) Проте, це не значить, що ренту сплачується за найгірший клас земель, а «звідси впливає тільки те, що, продаючи свої продукти по ринковій вартості, вони мусять продавати їх *нижче їх індивідуальної вартості*. Щоб заперечити це, Рікардо робить невірне припущення, що ринкова вартість завжди «визначає товар, виготовлений *за найгірших умов*».

Коли друкується перше видання I тому «Капіталу», Маркс надсилає Енгельсові з друкарні коректу для зауважень. І вже з приводу другого аркуша Енгельс пише (в листі від 16/VI 1867 р.) про трохи тяжку форму викладу і вважає, що про гроші краще історичним шляхом показати те, що Маркс тут зробив діалектичним — довести «доконечність утворення грошей і процес, що при цьому відбувається» (і такий розділ додати). Енгельс уважає далі, що треба унаочнити виклад за допомогою дрібніших підрозділів і заголовків, що від цього книжка набула б більше шкільного характеру, але була б зрозуміліша (як відомо, Маркс далі пішов за цією порадою Енгельса).

В листі від 29/VI 1867 р. Маркс, надсилаючи при цьому Енгельсові дальші аркуші, пише:

«Досі добродії економісти недобачали найпростішу істину, що форма: 20 фунтів полотна = 1 сюртуку є лише нерозвинена база форми: 20 фунтів полотна = 2 фунти стерлінгів; що, таким чином, *найпростіша форма товару*, в якій його форма вирішена ще не в вигляді відношення до всіх інших товарів, а лише у вигляді *відміни* від його власної природної форми, містить у собі *всю таємницю грошової форми*; і тим самим, у зародку, і *всіх буржуазних форм продукту праці*¹».

¹ Тут ми маємо ядро методи дослідження в «Капіталі», що його так Енгельс сформулював ще у своїй рецензії на «Критику політичної економії»:

«При цій методі дослідження ми виходимо з першого і найпростішого відношення, даного нам історично або фактично, отже, з першого економічного відношення, що ми його знаходимо. Це відношення ми розчленовуємо. Те, що це є *відношення*, говорить уже про те, що воно має дві сторони, які відносяться *одна до одної*. Кожну з цих сторін ми беремо під ізольований розгляд і, таким чином, пізнаємо форму їх взаємовідношення, їх взаємодії. При цьому виникають протиріччя, що вимагають розв'язання. Але що ми тут розглядаємо не абстрактний процес мислі, що відбува-

І Маркс додає, що в «Критиці політичної економії» він уник труднощів тим, що дав тільки аналізу вартості для того моменту, коли вона з'являється в розвиненому вигляді грошей.

24/VI 1867 р. Енгельс пише Марксові, що розділи про перетворення в капітал і про витворення додаткової вартості — найблискупчіші; що хоч найглибша суть буржуазної тяганини — це розвиток форм вартості, але там ще революційні висновки не так ясні, як тут, де вже жодних заперечень бути не може.

В листі від 21/VI Маркс пише Енгельсові таке: «Вульгарні економісти забувають, що, коли вони приймають до уваги *сплачену працю під назвою заробітної плати*, то *несплачену працю* вони приймають під назвою *прибутку*»; в науці це набирає форми питання про те, «як *перетворюється вартість* товару в його *ціну виробництва*», в якій 1) вся сила витрачається в формі заробітної плати, 2) «додаткова праця, або додаткова вартість — в формі надбавки на ціну, а саме — надбавки на витрати *виробництва* (= ціна постійного капіталу плюс заробітна плата)». І Маркс каже, що для відповіді тут припускається:

«I) Що тут просліджено *перетворення*, наприклад, *денної вартості робітної сили в заробітну плату*, або ціну денної праці. Це виконано в V розділі цього (першого — Ф. Г.) тому. II) Що висліджено *перетворення додаткової вартості в прибуток*, прибутку в середній прибуток тощо. Це вимагає попереднього викладу процесу обертання капіталу, бо обіг капіталу грає при цьому роллю. Про це може йти розмова тільки в третій книжці (том II вміщає другу і третю книги).

І тут, далі, Маркс з'ясовує, як виникає система уявлень міщанина й вульгарного економіста, тим, «що в їх мозку завжди відображається безпосередня *форма проявлення* відносин, а не їх внутрішній зв'язок». Проте, — зауважує Маркс, — коли б це останнє існувало, «то для чого взагалі потрібна була б тоді наука?»...

І Маркс додає:

«Коли б я хотів *попередити* всі такого роду заперечення, то я зіпсував би всю діалектичну методику викладу. Навпаки, ця метода має ту перевагу, що вона *ставить* цим добродіям на кожному кроці пастки, що вимушують їх несвоєчасно виявити свій непролазно дурний розум».

23/VIII 1867 р., після перегляду майже $\frac{2}{3}$ першого тому, Енгельс пише Марксові:

«Вітаю тебе на тій досконалості, з якою наймудріші економічні проблеми виявляються просто і майже наочно завдяки тільки тому, що їх ставиться на належному місці і в правдивий зв'язок, а також на пречудеснім по суті викладі відносин між працею та капіталом, що його вперше дано тут повно й пов'язано. Великою насолодою було для мене також бачити, як ти вирацювався в технологічну термінологію» (щодо технологічних місць, то Енгельс децю й від себе вставляє в текст).

«...ється тільки в нашій голові, а дійсний процес, що відбувався в певний історичний момент або продовжує відбуватись тепер, то й ці протиріччя будуть розвиватись на практиці і, напевне, знайдуть своє розв'язання. Ми простежимо спосіб цього розв'язання і знайдемо, що воно викликало встановлення нового відношення, що дві протилежні сторони його ми повинні будемо розвинути теж». (Рос. видання «К критике политической экономии» 1932 р., стор. 12 — 13).

А в I томі «Капіталу» Маркс писав про вихідний пункт своєї аналізи: «Багатство суспільств, в яких панує капіталістичний спосіб виробництва, є «величезне скупчення товарів», а окремий товар — його елементарна форма (його вихідна форма). Наше дослідження тому й починається аналізою товару».

Ленін так схарактеризував цю Марксову методику у фрагменті «До питання про діалектику»:

«У Маркса в «Капіталі» спочатку аналізується найпростіше, звичне, основне, найбільш масове, шоденне, мільярди разів півторюване *відношення* буржуазного (товарового) суспільства — обмін товарів. Аналіза розкриває в цьому найпростішому явищі (в цій «клітині» буржуазного суспільства) *всі* протиріччя (resp. зародки *всіх* протиріч) сучасного суспільства. Дальший виклад показує нам розвиток (і ріст, і рух) цих протиріч і цього суспільства в Σ його поодиноких частин, від його початку до його кінця».

Але при цьому Енгельс все ж критикує огріхи методологічного обробитку матеріалу, відсутність розбивки на підрозділи тощо, так само як і спосіб викладу, коли в основний хід думок втручається раптом ілюстрація, висновок не резюмується тощо. Енгельс уважає, що цей (четвертий) розділ написано найспішніше; але всеж, зазначає Енгельс, жодної «точки опори» для буржуазної критики не лишилося.

На другий день, 24/VIII, Маркс, відповідаючи Енгельсові, пише:

«В моїй книзі найкраще — це 1) (на цьому ґрунтується *все* розуміння фактів) *двоїстий характер праці*, що його підкреслено вже в *першому* розділі, залежно від того, чи визначається її в споживчій чи в міновій вартості; 2) дослідження *додаткової вартости незалежно від її особливих форм* у вигляді визиску, відсотка на капітал, земельної ренти. Це особливо з'ясується в другому томі. Дослідження цих особливих форм у класичній політичній економії, яка постійно змішує їх із загальною формою, становить собою справжнє кришиво».

Про це ж головне, найкраще в «Капіталі» Маркс пише в листі від 8/I 1868 року (говорячи про рецензію на «Капітал» Дюрінґа):

«... доки визначення вартости робітним часом само залишається «невизначеним», як у Рікардо, воно не викликає у цих людей жодного сумніву. Але як тільки його приводиться в нерозривний зв'язок з робітним днем та його змінами, справа виступає перед нами в новому, але зовсім неприємному світлі».

«... «Дивно, що хлопець не вловив трьох цілком нових тверджень у книзі: 1) Що, в протилежність усій попередній економії, яка з *самого початку* трактує, як щось дане, окремі підрозділи додаткової вартости в їх фіксованих формах ренти, відсотка, прибутку — у мене насамперед розглядається загальну форму додаткової вартости, в якій все це є ще в недиференційованому вигляді, так би мовити, в стані розчину. 2) Що з уваги всіх без винятку економістів вимкнулася та звичайна річ, що, коли товар становить з себе щось двоїсте, а саме — споживчу вартість і вартість мінову, то праця, втілена в товарі, повинна мати двоїстий характер — в той час як звичайна аналіза праці без дальших визначень, як у Сміта, Рікардо тощо, неминучо і завжди наражається на незрозумілі точки. В цьому, дійсно, вся таємниця критичного розуміння питання. 3) Що вперше заробітну плату з'ясовано, як і раціональну форму прояву відношення, що за нею криється, і це однаково стосується до обох форм заробітної плати: почасової та поштучної (дуже допомогло мені те, що в вищій математиці часто здибуються такі формули)».

Тут же Маркс зазначає, що в буржуазному суспільстві безпосереднє визначення має дуже мале значення¹.

В листуванні між Марксом та Енгельсом висвітлюється також історія роботи Маркса над «Капіталом». Ми пам'ятаємо, що ще перед революцією 1848 р. Маркс збирався написати (і за дуже короткий термін) книжку з політичної економії. Але вже й після революції 1848 р. проходить кілька років, а робота все не написана: Маркс все збирає матеріал, факти з промислового життя, вистудійовує величезну політико-економічну й технічну

¹ Ми тут навели тільки найголовніші місця з листування, що висвітлюють, головним чином, методологічні проблеми «Капіталу» — і то, здебільшого, його I тому. В III томі «Капіталу» Маркс дає стисло характеристику зв'язку між трьома томами «Капіталу». Наведемо її. «В першій книзі досліджено ті явища, що складають собою капіталістичний процес виробництва, взятий сам по собі, як безпосередній процес виробництва, при чому лишались обіч усі вторинні впливи чужих йому обставин. Але цим безпосереднім процесом виробництва ще не вичерпується життєвий шлях капіталізму. В дійсному світі він доповнюється процесом обертання, який став предметом дослідження другої частини. Там, саме в третьому розділі, розглядаючи процес обертання як посередню ланку в процесі суспільної відпродукції, виявилось, що процес капіталістичного виробництва, розглядуваний у цілому, є єдністю процесу виробництва й обертання. Щодо завдання цієї третьої книги, то воно не може полягати в тому, щоб дати загальні міркування щодо цієї єдности. Навпаки, тут треба знати й описати ті конкретні форми, які виникають з розглядуваного як *цїле* процесу руху капіталу. В своєму справжньому рухові капітали протистоять один одному в таких конкретних формах, що відносно них форма капіталу в безпосередньому процесі виробництва, а також його форма в процесі обертання, є лише окремі моменти. Отже, ті форми капіталу, що ми їх описуємо в цій книзі (в III томі. — Ф. Г., крок за кроком наближаються до тієї форми, в якій вони виступають на поверхні суспільства, в дії різних капіталів один на один, в конкуренції і в звичайній свідомості діячів виробництва» («Капітал», том III, М. 1931 р., стор. 25).

літератури тощо. Тільки в січні 1859 року з'являється його «Критика політичної економії». А далі вже Енгельсові доводиться весь час нагадувати Марксові про потребу, як можна швидче випустити продовження, основний твір.

31/I 1860 р. Енгельс пише Марксові:

«Будь хоч раз менше сумлінним у ставленні до своєї власної роботи; для цієї паскудної публіки вона все ще занадто добра. Головне, щоб цю річ написати й випустити в світ; слабі сторони, що впадають тобі ввічі, осли й не помітять. А коли настануть тривожні часи — як воно тобі буде, якщо всю роботу доведеться перервати ще раніш, ніж ти встигнеш покінчити з «капіталом взагалі». Я занадто добре знаю всі інші обставини, що заважають тобі; але я знаю також, що головною причиною затримки є завжди твоя власна скрупулезність. Кінець — кінець, краще все ж таки, щоб річ з'явилася, ніж щоб вона зовсім не вийшла через сумніви такого роду».

Одначе, 13/XII 1861 р. Маркс тільки повідомляє Енгельса:

«Моя книга рухається, але поволі. Було, справді, тяжко при даних обставинах швидко впоратися з такими теоретичними речами. Але твір стає значно популярнішим і методу пощастило більше сховати, ніж у першій частині».

І майже через два роки після цього (15/VIII 1863 р.) Маркс знов таки пише Енгельсові:

«Моя робота (підготовка рукопису до друку) в одному посувається добре. Речі ці, як мені здається, в остаточному обробленні набирають досить популярної форми, коли не брати деяких Д - Т і Т - Д, що їх не можна обминути. З другого боку, не зважаючи на те, що я працюю цілими днями, справа все ж не посувається так швидко, як цього бажається моему нетерпінню, що так довго його випробовується. В кожному разі це буде на 100% зрозуміліше, ніж перша частина. Взагалі ж, коли я тепер дивлюсь на всю цю махину і пригадую, як мені довелося рішуче все перевернути, а історичну частину навіть обробити на основі частково невідомого доти матеріалу, то мені просто смішно стає дивитись на Ітціга (Ляссаля — Ф. Г.), у якого «його» економія вже в кишені».

І знов через два роки — 31/VII 1865 р. — Маркс пише Енгельсові:

«Щодо моєї роботи, то повідомляю тебе про це з усією щирістю. Залишилося ще написати три розділи, щоб закінчити теоретичну частину (перші три книги). Потім ще треба буде написати четверту книгу, історико - літературну; це для мене відносно найлегша частина, бо всі питання розв'язано в перших трьох книгах, а остання є скорше повторення в історичній формі. Але я не можу будь - що наважитись відіслати її, поки все в цілому не буде лежати передо мною готовим. Які б не були їх помилки, одна є заслуга моїх творів: вони становлять собою художню цілість. А цього можна досягти тільки при моєму способі: не приступати до друкування, поки твір не буде лежати на столі готовий. Методом Якоба Грімма цього не досягнеш: вона більше підходить до творів, що не становлять собою діялектично розчленованої цілості».

Одночасно, з приводу виходу «Капіталу», Маркс листується з Кугельманом. В листі від 28/XII 1862 р. Маркс пише, що спосіб викладу в першій частині (мова йде про «До критики політичної економії») був дуже непопулярний і що це з'ясовується надто абстрактним предметом цієї частини; щождо другої (I том «Капіталу»), то тут самий предмет конкретніший і тому виклад буде популярний. І Маркс зазначає:

«Наукові спроби революціонізувати науку ніколи не можуть бути справді популярні. Але в разі, коли науковий ґрунт уже закладено, популяризацію зробити легко. Я думаю, стане більш революційний період, то можна буде знайти інші фарби й час ^{«немі»} дати популярний виклад таких тем».

Маркс і до Кугельмана від 13/X 1866 р. Маркс пише йому про плян ^{«бу»} в цілому, що всього буде три томи, які діляться на такі частини: I) Процес продукції капіталу, II) Процес обігу капіталу, III) Форми й види всього процесу в цілому і, нарешті, IV) До історії теорії. І тут же Маркс додає, що в «До критики...» виклад був не досить ясний (особливо аналіза твору), і тому в першому томі буде коротке резюме в одному розділі про товар і гроші.

10/VI 1867 р., коли «Капітал» уже друкується, Маркс пише Кугельману, що Енгельсові подобаються перші аркуші, крім 2 і 3. А 13/VI

Маркс повідомляє Кугельмана, що він додав (за порадою самого ж Кугельмана) до 1 розділу частину про форму вартости.

Одночасно Маркс листувався з Кугельманом про саме видання I тому «Капіталу», і Кугельман багато йому в цьому допоміг (згодом Маркс писав йому, що для видання й розповсюдження I тому «Капіталу» Кугельман зробив більше, ніж усі інші товариші в Німеччині разом узяті).

Як відомо, передмову до I тому «Капіталу» Маркс написав 25 липня, і в середині серпня здав останній аркуш коректи. А вже в листах за жовтень і листопад 1867 р. Маркс пише, що дуже заклопотаний збутом книжки (успіхом). Віп підкреслює, що це особливо потрібне йому, щоб знайти в Англії видавця, і, знаючи, що скоро чекати на серйозну критику не можна, Маркс зазначає, що «найважливіше — не те, що говорять, а те, що говорять». Маркс уважає, що перш за все Лібкнехт повинен на робітничих зборах звернути увагу на книгу.

Між іншим, в листі від 30/XI 1867 р. Маркс просить Кугельмана вказати жінці, що легше читати раніш «про робочий день», «про кооперацію, розподіл праці й машини», а потім уже про «первісне нагромадження».

Мерінг згодом слушно зазначив, що, коли вийшов «Капітал», буржуазні вчені намагалися замовчати його, та коли ця тактика не допомогла, то вони «підняли страшний галас з приводу наче б то ненаукової її (книги.— Ф. Г.) тенденції». І тут ми дійсно подибуємо знайомі нам ноти, з яких згодом не раз складалась буржуазна і ревізіоністська критика марксизму. Так, через 8 років після виходу «Капіталу» в «Ausburger Allgem. Zeitung» з'явилась стаття одного «солідного» вченого, представника історичної школи, де обвинувачувалось Маркса в тому, що він стоїть на позиціях англійської політичної економії першої чверті XIX сторіччя, ігноруючи весь дальший розвиток науки, що засновки, на яких Маркс «з пихою самоука» стоїть, були прогресивні для свого часу, але наука їх давно залишила, що Маркс «проспав ціле покоління». Але якраз це покоління, — зазначає Мерінг, — що його ніби проспав Маркс, було наповнене, з одного боку, софізмами (за допомогою їх Бастія та його наслідувачі фальсифікували науку Адама Сміта й Рікардо), з другого — боязкими зусиллями Рошера й решти майстрів «історичної методи» обійти якнебудь незручні логічні висновки з класичної економії (Мерінг, «Історія німецької соціал-демократії», том III, розд. 4, «Головний твір наукового комунізму»).

Надзвичайно цікавий приклад того, як окремі навіть друзі не зрозуміли відразу революційної партійної суті «Капіталу», маємо в особі Фрейліграта, який писав Марксові, що на Райні молоді купці й фабриканти захоплені книгою і серед них вона «досягла своєї справжньої мети», а «для вчених, крім того, вона буде необхідна, як робота, побудована на першоджерелах» (див. про це в листі Маркса до Кугельмана від 3/IV 1868 р.).

Автор однієї статті в «Centralblatt» писав, що, коли надавати будь-якого значення поняттю вартости, то доведеться прийняти Марксові висновки. Пишучи про це Кугельманові в листі від 2/VII 1868 р., Маркс додає:

«Нещасний не бачить, що коли б у моїй книжці зовсім не було продукції, цілому, с «вартість», то аналіза реальних відносин, що я їх даю, містила б у собі те воно справжніх відношень вартости».

(Між іншим, що думку Маркс глибоко розвиває в критиці книги Бастієра. Див. Архів Маркса й Енгельса, том V).

В листі від 12/X 1868 р. Маркс з радістю пише Кугельманові, що його твір знаходить визнання серед робітників, а 11/II 1869 р. пише про положливість ліберальних спеціалістів - економістів та про буржуазну і реакційну пресу, що замовчують «Капітал». Проте, вже в листі від 25/III 1870 р. Маркс пише Кугельманові, що панове німецькі професори

ній час мусять згадувати то тут, то там про «Капітал», хоч і в безглуздій формі (Вагнер та інші).

В цьому ж листі Маркс викриває все нецтво балачок про те, що треба спершу «довести» поняття вартості, з'ясувати всі явища, які видається за такі, що суперечать законам вартості; завдання якраз і полягає в тому, щоб з'ясувати, як виявляється закон вартості і вивести з нього інші категорії (а не так, як це робив Рікардо, даючи ці категорії перед вартістю). Власне —

«вulgарний економіст гадає, що робить велике відкриття, коли роз'ясненню внутрішнього зв'язку він гордо протиставить той факт, що речі в явищах мають зовсім інший вигляд. І виходить, що він пишається тим, що плазує перед видимістю, приймає видимість за остаточне з'ясування. Для чого ж тоді взагалі наука?».

І далі:

«Але це питання має ще іншу сторону. *Раз вироблено зв'язок речей, завалюється вся теоретична віра в тривалу доконечність наявних порядків, завалюється раніш, ніж це станеться на практиці. Отже, тут уже безумовний інтерес панівних клас вимагає увічнення безглуздої плутанини*» (підкреслення наше. — Ф. Г.)

Тут же Маркс пише про те, що робітники і навіть фабриканти зрозуміли «Капітал», а «вчені» скаржаться, що тяжко написано.

А в післямові до другого видання I тому «Капіталу» Маркс зазначав:

«те розуміння, що його «Капітал» швидко знайшов в широких колах робітничої класи Німеччини, є найкраща нагорода за мою працю».

У своїй рецензії на «Критику політичної економії» Енгельс указує, що поки в Німеччині було ще багато пережитків середньовіччя, взагалі у Німеччині був неможливий розвиток будь-якої політекономії, і тільки після заснування «Митного Союзу» німецькі буржуа та їх ідеологи почали імпортувати в Німеччину англійську та французьку політичну економію і еклектично, по-філістерському її обробляти. Але тим часом виступила на сцену німецька пролетарська партія.

«Вся її теоретична істота склалась на основі вивчення політичної економії, і з моменту її виступу датує також наукова самостійна німецька політична економія».

Енгельс підкреслює далі, що величезна перевага партії полягала в її теоретичному базуванні на науковий світогляд, матеріялістичне розуміння історії.

Маркс і Енгельс завжди підкреслювали, що коли для Прудона й інших ідеалістів категорії політичної економії (як і всякої науки), це щось вічне, незмінне, категорії в «Капіталі» (вартості тощо) відображають певні історичні виробничі взаємини, що політична економія вивчає стосунки людей, які виникають у процесі виробництва. І Ленін писав про те, що абстракції (вартості тощо) *відображають* дійсність глибше, повніше, конкретніше, ніж це може зробити звичайне уявлення. Отже, за Марксом - Енгельсом - Леніном, поняття, закони науки (в даному разі — політичної економії) *відображають* об'єктивну, матеріяльну дійсність, а метод це є «аналог» цієї дійсності. І саму

«*неминучість перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне* Маркс виводить цілком і виключно з економічного закону руху сучасного (капіталістичного. — Ф. Г.) суспільства» (Ленін). (Підкреслення наше. — Ф. Г.)

Такі є революційні висновки з «Капіталу», висновки наукового комунізму, сперті на матеріялістичне розуміння історії. Ревізіоністам, соціал-фашистам не до смаку ці висновки матеріялістичної науки і вони фальсифікують Маркса, роблять з нього ідеаліста.

Едуард Бернштайн пише в «Історичному матеріялізмі», що Маркс у своїй аналізі виходить не з певного, даного, конкретного суспільства,

а з «мисленно сконструйованого». Трудова вартість, за Бернштайном, не більше, як «мисленне виображення, подібно до одушевленого атому» (1)¹, тільки ключ (а не виображення об'єктивної дійсності), який добре «відмикає» у руках Маркса, за його часів; але зараз цей ключ уже не діє і тому «став фатальним дарунком майже для кожного Марксового учня». Так, стаючи фактично на позицію суб'єктивного ідеалізму, що дивно сполучається з найпласкішим позитивізмом, Бернштайни перекручують марксизм, пропагують відмовлення від нього (під тонкою часто формою збереження вірності «духові марксизму»).

Услід за Бернштайном, Отто Бауер «підробляє» Маркса в тому ж «дусі». За Бауером², Маркс у «Капіталі» зовнішньо виходить з Гегеля, але перекладає його «онтологічну» мову на мову методологічну, так що слова — одні у Маркса й Гегеля — покривають різні поняття; але у Гегеля ми вже фактично мали в містичній формі методу математичного природознавства, що й стала метою Маркса. Взагалі Бауер вважає, що єдине завдання науки — це звести якісні визначення до кількісних змін. Отже, метода Маркса вимагає «такого логічного оброблення історичних явищ, щоб ці останні розглядалось, як часткові випадки закону руху...» (а рух, як ми вже бачили, для Бауера тільки один — механічний). Таким чином, механіцизм тут поєднується з ідеалізмом («логічне оброблення»); замість матеріялістичної діалектики тут «математично-природознавча» метода. Революційне ядро, партійна суть «Капіталу» зникла, лишилась «чиста наука» (фальсифікація науки!).

Кунов весь час підкреслює логічну дедукцію, як методу Маркса в «Капіталі»; абстрактна дедукція підмінює тут діалектичний матеріалізм.

Але таке розуміння вигідне ревізіоністам, соціал-фашистам. Вони ліквідуєть матеріалізм Маркса і навіть, як це робив Густав Екштайн, отожднюють його з суб'єктивно-ідеалістичною метою Маха.

А соціал-фашист і кантіянець Рубін підмінював діалектичну методу «Капіталу» синтетичною, ідеалістично протиставив соціяльну форму матеріяльно-технічному змістові (формалізуючи виробничі взаємини, відриваючи їх від розвитку продукційних сил, які теж підмінювалось технікою). Він розглядав аналізу тільки як розчленування поняття, що, до того ж, жодною мірою не відображає об'єктивної дійсності; і саму «синтетичну» методу теж розглядалось телеологічно.

Механісти натомість висувають закон рівноваги замість єдності протилежностей матеріялістичної діалектики, кажуть про закони, спільні для всієї історії, не вмюючи бачити специфічного, нехтуючи розумінням суспільно-економічної формації, вульгарно-матеріялістично розглядаючи виробничі взаємини, не бачачи ролі суб'єктивного чинника, революційної робітничої класи в процесі виробництва.

Така є ревізіоністська, соціал-фашистська інтерпретація «Капіталу».

А насправді, «перевірка фактами, практикою є в кожному кроці метода» Маркса. Без цього не можна зрозуміти методу «Капіталу». Так розумів його Ленін, розвиваючи його далі, поглиблюючи і підносячи його на вищий ступінь — в єдності революційної теорії і революційної практики. «Розвиток капіталізму в Росії», роботи з аграрного питання, «Імперіялізм як останній етап капіталізму» — ось деякі з теоретичних творів — ланок цього продовження і дальшого розвинення метода й змісту «Капіталу» у Леніна, що їх, на аналізі доби загниваючого капіталізму, закономірностей економіки переходової доби, доби будівництва соціалізму далі продовжує і розвиває тов. Сталін. Тільки ленінізм правдиво зрозумів логіку

¹ Э. Бернштейн. «Исторический материализм». 1901 г., стр. 78 — 79.

² З робіт Бауера щодо цього особливо важлива стаття «Історія капіталу». Цю статтю, як і статті на цю ж тему Кунова, Гільфердинга, Екштайна друкувалось в «Neue Zeit»; частину з них уміщено в збірнику «Основные проблемы политической экономии» під ред. Ш. Дволашського.

«Капіталу», тільки він зрозумів революційне значення і зробив усі революційні висновки з закону економічного руху капіталізму, відкритого в «Капіталі» — *перетворення суспільства через пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату — на соціалістичне.*

ІХ

Матеріалістичне розуміння історії ставить перед нами не стільки завдання знайти матеріальний зміст того чи іншого уявлення тієї чи іншої ідеології, скільки (і в цьому, як указує Маркс в «Капіталі», суть) показати, як саме з даних матеріальних умов народжуються певні ідеологічні уявлення, поняття, і чому саме ідеологія витворюється в такій, а не іншій формі. У ряді місць свого листування Маркс і Енгельс дають блискучі відповіді на це питання, часто супроводячи їх надзвичайно докладною, конкретною аналізою.

В листі від 2/VI 1853 р. Маркс пише:

«Щодо релігії, то це питання розчинається в загальнішому питанні, яке, до того, легше вирішити: чому саме історія Сходу набирає форми історії релігій?». А далі Маркс зазначає, що «Берньє справедливо бачить основну форму всіх явищ Сходу в тому, що там не існує приватної власності на землю. І в цьому справжній ключ навіть до східного неба».

В листі від 6/VI 1853 р. Енгельс, погоджуючися з тим, що відсутність приватної власності на землю є ключ до розуміння всієї історії Сходу, зазначає, що те, що на Сході не дійшли до приватної власності, навіть феодалної, з'ясовується так. Кліматичні умови, в зв'язку з особливостями ґрунту (пустелі), вимагали там централізованого керування штучним заплідненням землі; ось чому досить було однієї руйнівної війни, щоб перетворити цвітущу країну в пустелю.

На думку Енгельса

«Сюди ж треба зарахувати і знищення південно-аравійської торгівлі в добу, яка попереджувала Магометові, що ти його (знищення. — Ф. Г.) цілком правдиво вважаєш за один з найважливіших моментів, що підготував магометанську революцію».

В іншому листі (від травня 1853 року) Енгельс пише про книжку Чарльза Форстера (цікаву, але таку, що під та біблейський апологет проглядають в ній); там дуже гарно доводиться, що євреї — це дрібне плем'я бедуїнів, що вступило в конфлікт з іншими племенами; для Енгельса ясно, що

«так зване святе письмо було ні що інше, ніж запис старовинних арабських релігійних та племінних традицій, що їх було трохи переіначувано через раннє відокремлення євреїв від одноплемінних їм, ще мандрівних сусідів».

І тут же Енгельс відмічає, між іншим, як цікавий висновок, що

«релігійна революція Магомета була, як і кожний релігійний рух, в формальному відношенні, реакційною, тоб то позірним поверненням до старого, простого»¹.

¹ Можна було б навести ще низку прикладів тому, як Маркс і Енгельс приділяють багато уваги аналізі класових, економічних коріннів релігії і з великим інтересом вивчають кожне нове дослідження в цій галузі. І всюди вони, виступаючи, як войовничі пролетарські атеїсти, зривають «чари ідеології» з релігії, особливо викривають земне, експлуататорське ядро сучасних різних відвертих і замаскованих форм релігії. Ще в листі від початку жовтня 1844 р. Енгельс показує зв'язок між виступами німецького пастора проти атеїзму «молодих» з боротьбою проти комунізму. Так само висміювали і бичували вони християнських священних «плаксивих демократів» (як, наприклад, Енгельс в листі від 25/I 1851 р. про Руге, що зворушливо звертається до старого «mon dieu»). Маркс і Енгельс не зменшували великої сили релігії. Так, наприклад, Маркс в листі до Енгельса від 3/V 1854 р. писав, що турки повинні були б загинути вже хоч би тому, що дозволили розвинути у себе християнській теократії до такого степеню. Маркс і Енгельс, борючись за атеїзм, ніколи не робили з цієї боротьби самоцілі, а бачили в ній складову частину боротьби за визволення пролетаріату. І жорстоко висміювали вони як «німецьких ідеологів» 40-х років — младогегеліянців, так згодом і Бакуніна, який дивився на атеїзм як на «вчення, що його заздалегідь предписано всім сочленам» (див. лист Маркса до К. Ф. Больтке від 23/XI 1871 р.).

14/III 1868 р. Маркс ділиться своїми враженнями від читання Мауера і зазначає:

«Моє припущення, що азійські або індійські форми власності спочатку існували скрізь в Європі, знов тут стверджується. Росіяни ж в зв'язку із цим остаточно втрачають право претендувати на оригінальність хоч би у цій справі. Те, що в них залишається, можна ще й зараз звести до форм, що їх сусіди давно відкинули...»

Ми бачимо, таким чином, як уже тут Маркс в корені знищує «теорію» (власне ілюзію) російських народників, запозичену ними фактично від реакційних слов'янофілів, про цілком особливі, цілком своєрідні шляхи розвитку Росії (так само як підрубається тут коріння різних панславистських теоретиків про цілком своєрідні шляхи розвитку слов'ян)¹.

В ряді місць листування Маркс і Енгельс показують далі, як багато дає для справжнього матеріялістичного розуміння історії вивчення *первісного суспільства*. Вони викривають реакційне клясове коріння виключної скерованості всього інтересу на вивчення середньовіччя, на його поетизування та романтизування, а в повороті до вивчення проблем первісного суспільства бачать великий поступ суспільно - історичної науки. На прикладах науки про первісне суспільство Маркс викриває глибоку клясову суть навіть таких наче б то далеких від практичної клясової боротьби наук, як лінгвістика.

В листі від 25/III 1868 р. Маркс пише Енгельсові:

«З людською історією відбувається те саме, що з палеонтологією; речей, що лежать під носом, принципово, наслідком якоїсь сліпоти судження, не помічають навіть видатні уми. А потім, коли настає час, вражаються на те, що примічають скрізь сліди тих самих явищ, які раніш зовсім не притягали уваги. Перша реакція проти французької революції і просвіти, що з нею зв'язана, була природна: все набувало середньовічного забарвлення, все малювалося в романтичному вигляді і навіть такі люди, як Грімм, не вільні від цього. Друга ж реакція — і вона відповідає соціалістичному напрямку, хоч ці вчені і не підозрівають свого зв'язку з ним — полягає в тому, щоб зазирнути за середньовіччя, в первісну добу кожного народу. І тут то вони, на своє диво, в найстародавнішому знаходять найновіше, аж до зрівнялівців такого ґатунку, що навели б жах на самого Прудона».

І далі Маркс показує, як навіть найкращі лінгвісти під впливом цієї сліпої «сили судження» тлумачать невірною найпростіші латинські фрази так, що перекручується суть і зміст фрази в дусі невірного, клясово-обмеженого світогляду філолога - перекладача. Так, Грімм перекладає фразу Таціта «*agva per annos mutant et superest ager*», так: «вони обробляють щороку нові поля, і все ж залишається ще (необроблена) земля». Справді ж, «*ager*» — це суспільна земля, в протилежність до «*agva*». Отже, переклад повинен бути такий: «вони міняють поля і залишається ще, крім того, громадська земля». Значить, не тільки геологи можуть витлумачувати невірною деякі факти, але й філологи, які, наче б то тільки механічно перекладаючи, насправді теж тлумачать².

¹ В примітці до другого видання I тому «Капіталу» (в розділі «товар») Маркс повертається до цитованої нами думки. Він там пише:

«За останні часи поширився смішний передсуд, нібито первісна спільнотна власність є специфічна слов'янська, а навіть виключно російська форма. Наявність цієї первісної форми ми можемо простежити у римлян, германців, кельтів; у індусів ми ще зараз знаходимо цілий калейдоскоп такого роду форм, хоч уже й у стані деякого занепаду. Близьке вивчення азійських, особливо індуських форм спільнотної власності могло б показати, як з різних форм первісної спільнотної власності витворюються різні форми її розкладу. Так, наприклад, різні оригінальні типи римської і германської приватної власності можна вивести з різних форм індуської спільнотної власності».

² Між іншим, Маркс і Енгельс пишуть у листуванні про твір Флеровського, добачаючи його цінність у тому, що він зруйнував уявлення про «комуністичне Ельдорадо» в Росії. Часто торкаються також Маркс і Енгельс питання про суть і характер кріпацтва (взагалі і в окремих країнах). Так, наприклад, у листі від 22/XII 1882 р. Енгельс пише Марксові:

«Безперечно, кріпацьке право і залежність є якась специфічна середньовічно-феодальна форма; ми маємо їх усюди або майже всюди, де завойовник примушує передніх мешканців обробляти для себе землю (у Фессалії, наприклад, це сталося

22/XI 1882 р. в листі до Маркса Енгельс пише про одне місце у Плутарха, яке, коли його зіставити з Цезарем і Тацитом, пояснює тогочасні аграрні відносини. Племена, що переселивались (у Плутарха мова про кімврів), робили це не відразу єдиним походом, а просувались поволі вперед так, що там, де вони жили взимку, вони на весні сіяли і після жнив ішли далі, аж поки холод змушував їх знов осісти. Отже, ясно, чому (як пише Цезар) «у них зовсім немає приватних і відгороджених полів»: «під час бродячого способу життя громадський обробіток був можливий тільки на основі його родової організації, відмежування окремих ділянок його було б нісенітницею. Прогрес (або регрес) у бік індивідуальної оранки за існуванням громадської власності здибуємо далі у Тацита».

Отже, зрозуміло, чому такого великого значення Енгельс надавав дослідям і відкриттям Морґана, чому так багато уваги приділив він питанням аналізу первісного суспільства. Тут, при джерелах розвитку людської історії, треба було розбити буржуазне «осучаснення» історичного процесу, піднесення законів капіталістичної конкуренції на ступінь вічних законів природи; механістичній теорії суспільства, як сумі окремих індивідів, протиставилось теорію, «що за нею сам індивід є продукт суспільних відносин. Отже, одночасно, між іншим, розбивалось і байки про «антиприродність» соціалізму тощо.

* * *

В листі від 27/VII 1854 р. Маркс, ділячись з Енгельсом думками про книгу Тьєррі «Історія формування та розвитку третього стану», дає аналізу взаємин революційної буржуазії з іншими класами. Маркс пише, що цей «отець класової боротьби у французькій історіографії» заперечує існування навіть коріння антагонізму між пролетаріатом та буржуазією в межах третього стану (до 1789 року) і гнівається за таке визнання на «нових» (молодих істориків): Тьєррі твердить, що третій стан становив собою щось єдине, що включало в себе всі стани (крім дворянства й духовництва, що їм він протистояв) і що буржуазія репрезентувала інтереси всіх цих елементів. Маркс показує неправдивість, «буржуазність» цієї думки, каже, що

«рішучий антагонізм між буржуазією та народом, природно, починається тоді, коли вона перестає протистояти духовництву та дворянству, як третій стан; але коріння цього антагонізму з'явилося з виникненням самого третього стану. І на це книга Тьєррі дає прекрасні докази. Так само вона ж, без ніякого бажання й заінтересованості в цьому свого автора, показала, що буржуазія і з селянством пізно уложила спілку, і це найбільше затримало її перемогу. Отже, Маркс вважає, що говорити про цілковиту єдність третього стану і відсутність класового антагонізму в середині його — не можна. Далі Маркс звертає увагу на те, що в книзі «добре показано, хоч і не зроблено відповідних висновків»: 1) що свій великий вплив

дуже рано). Факт цей навіть збив мене і декого іншого з глузду в питанні про середньовічне рабство; дуже легко схилились до з'ясування його звичайним завоюванням, яке вирішує справу ясно й просто. Дивись, між іншим, Тьєррі».

В ряді своїх творів Маркс і Енгельс викривають буржуазну класову суть теорій про.. «робінзонаду» в первісному суспільстві. Нагадаймо хоч би місце з «Критики політичної економії» (воно ж увійшло, як примітка, в розділ «Товар» II вид. «Капіталу»), де Маркс каже про Рікардо — одного з найрозумніших буржуазних вчених, що навіть він не міг обійтися без «робінзонади»:

«Первісний рибалка і первісний мисливець у нього зараз же, як справжні товаровласники, обмінюють рибу на дичину в пропорції, що відповідає робітному часу, зреченому в цих мінових вартостях. Він допускається при цьому того невеличкого анахронізму, що первісний мисливець для розцінки своїх знарядь праці звертається до розрахункових таблиць, яких уживалося на лондонській біржі 1817 року».

Так само у «Вступі до критики політичної економії» Маркс пише: «Одиничний і відокремлений мисливець та рибалка, що з них починають Сміт і Рікардо, належать до позбавлених фантазії вигадок XVIII сторіччя».

і сили французька буржуазія мала тому, що відразу сконституювалася як і парлямент, бюрократія тощо, а не як в Англії — тільки в наслідок торгівлі й промисловости»; 2) далі Тьєррі показує, як виростає *кляса* в той час, коли різні форми й різні частини *кляси* зникають, гинуть; він малює «послідовну зміну метаморфоз, що їх переходить *кляса* перше, ніж досягне панування». Правда, він обмежується при цьому загальними фразами. Нарешті, Тьєррі виявляє «змовницький і революційний характер муніципального руху в XII сторіччі».

Маркс, таким чином, показує тут, що буржуазно - *клясова* обмеженість Тьєррі не дає йому зрозуміти суть, природу навіть своєї ж *кляси*.

Маркс показує, таким чином, що взаємини між пролетаріатом і буржуазією в *корені* антагоністичні, непримиренні (протичинні) і що далі цей антагонізм набирає тільки *гостріших* форм. Значить, не можна собі уявляти справу так, ніби антагонізму тут раніш зовсім не було і з'явився він раптом.

Якраз т. Деборін розвиває гегелівську схему, за якою всякий розвиток відбувається від тожності, через схожість, відміну, протилежність, до протиріччя і, нарешті, до антагонізму. Тут виходить, що може бути розвиток і без протиріччя і ця схема чудово підходить для обґрунтування вищенаведеної теорії Тьєррі про історію взаємин між пролетаріатом і буржуазією.

А якраз Ленін в зауваженнях на книгу Бухаріна «Економіка переходового періоду» (XI Ленінський збірник) пише: «Антагонізм і протиріччя — зовсім не те саме. Перше зникне, друге залишиться при комунізмі». Отже, коли ми візьмемо взаємини між буржуазією і пролетаріатом, то вони з самого початку, в *корені* своєму антагоністичні; коли ж візьмемо взаємини між пролетаріатом і селянством, то, хоч між цими *клясами* існують протиріччя, але ці протиріччя в *корені* не антагоністичні, такими бути не можуть; тут основне — єдність інтересів у пролетарській революції. Так розвиває цю науку Маркса - Леніна тов. Сталін.

Далі, як ми бачили, Маркс підкреслює значення, вагу *політичної* сторони суспільного розвитку, і це добре влучає проти економічного, механічного, вульгарного матеріалізму, який дивиться на «надбудови», як на те, що «слідuje» за економікою (в часі), є її пасивне відображення, відзеркалення.

* * *

Аналізі питань *війни, армії, її історії* Маркс і Енгельс надають величезної ваги.

В листі від 25/IX 1857 р. Маркс пише:

«Історія армії наочніше, ніж будь - що, підкреслює правдивість наших поглядів на зв'язок продукційних сил і громадських відносин. Взагалі, армія важлива для економічного розвитку. Так, наприклад, в античному світі наймова плата цілком розвинулася перш за все в армії. Так само у римлян приватна власність солдатів у таборі є першою правовою формою, в якій визнається рухому власність за особами, що не є в становищі батька родини. Так організовано й цеховий лад у корпорації військових ремісників. Тут же вперше здійснюється й застосування машин у великому масштабі. Навіть велика цінність металів і вживання їх як грошей ґрунтувалася спершу, — видимо, після того, як минув ґрімівський кам'яний вік — на їх військовому значенні. В армії ж уперше провадиться розподіл праці в *середній* однієї професії. Вся історія буржуазних суспільних формацій виражена тут у стислому вигляді з разючою ясністю»...

В оцінці військової сили тієї чи іншої держави Маркс і Енгельс звертають величезну увагу на технічне озброєння армії. Так, 1866 року вони вважають Прусію (лист Енгельса до Маркса від 9/VII) за найсильнішу державу в світі, підкреслюючи, що вона має 500.000 шпилькових рушниць, коли решта світу не має їх і 500.

Але поруч із цим ми маємо тут і аналіз взаємозв'язку окремих елементів армії, як цілого. Так, у листі від 25/VIII 1877 р. Енгельс викриває метафізичний відрив питань про технічне озброєння від питання про обоз армії.

Енгельс пише:

«нерухливість турків з'ясовується, по суті, недостатністю обозу. Зробити армію не тільки здібною до бою, але здібною вільно пересуватись — заповзяття, що видається неможливим для всіх варварів та півварварів. З великими труднощами організована армія, що наближається до сучасних (в розумінні боєздатності), повинна пересуватись за допомогою старих засобів перевозу старої, варварської армії. Заводиться нову зброю, але потрібне для цього постачання саме повинно до нього присунутись. Організується бригади, дивізії, корпуси, концентрується їх за всіма правилами новітньої стратегії, але при цьому забувають, що вони в такому разі не можуть самі добувати собі харчування, подібно до яничарів, сіпайв або орд кочовників... Для таких армій не пристосовано всі розрахунки, що надають армійським корпусам західноєвропейську рухливість».

В листуванні ставиться й вирішується також основні проблеми про види війни про суть військової стратегії і тактики тощо. Так, 17/VIII 1870 р. Маркс пише Енгельсові про метафізичне розгалуження оборонної і нападної війни:

«Кугельман зміщує оборонну війну з оборонними військовими операціями, Таким чином, коли який - небудь паскудник зробить на вулиці на мене напад - то я можу тільки відбивати його удари, але не смію його побити, бо тоді я обертаюся у напасника. Брак діалектики випирає в усіх цих людей з кожного слова».

Крім того, ми знаходимо тут низку блискучих характеристик окремих військових діячів. Так, про Веллінгтона (переможця Наполеона I) Енгельс 11/VI 1851 р. пише:

«Він був би геній, коли б здоровий розум був здатний піднятися до рівня геніяльності», він «є великий у своєму роді, а саме настільки, наскільки можна бути великим, не перестаючи бути посередністю. Він володіє всіма якостями солдата; всі вони рівномірно й чудово, гармонійно розвинені; але якраз ця гармонія і заважає кожній окремій з цих якостей досягти геніяльного розвитку».

* * *

Багато уваги, як ми вже бачили, Маркс і Енгельс приділяють у своєму листуванні аналізі й критиці буржуазної (і навіть феодалної тощо) *ідеології*. Вони показують суть і форму цих ідеологій, викривають їх методологію і показують на аналізі буржуазної ідеології, що буржуазія втратила вже свій науковий розум.

2/IV 1858 р. Маркс пише Енгельсові про керівників американської «Трибуни»:

«Ці молодці — справжні осли: все що не є «злоба дня» в найдурнішому сенсі цього слова, вони, як нецікаве, відкидають набік, а потім, коли це саме питання стає в порядок денний, вони готові друкувати про нього найдурнішу компілятивну нісенітницю».

А Енгельс, в листі від 20/V 1863 р. констатує байдужість буржуазного суспільства до всього в науці, що не дає безпосереднього ефекту, користи. Він каже, що через нікчем, що є науковими діячами, найцінніші наукові відкриття, навіть не політичні (як, наприклад, відкриття Шмерлінга, що знайшов ще 1834 р. дуже важливий в археологічному відношенні череп або Буше - де - Перта, що знайшов кам'яне знаряддя сомського басейну і установив його вік), не вважаючи на їх цінність для історії культури, не розроблюється.

В листі від 24/VI 1865 р. Маркс пише про націоналістичний дух, що панує в науці. Він пише про польського вченого Духінського, який обстоював догму Лапінського про те, що росіяни — не слов'яни, і наводив низку етнографічних, лінгвістичних тощо даних за те, що «московіти» це здебільшого монголи або фінни. Таким шляхом учений хотів довести несправедливість поневолення Польщі Росією.

15/XII 1882 р. Енгельс пише Марксові про німецького видатного історика права Мауера, що за його дослідженнями вони обоє пильно стежать. Енгельс зазначає, що знаходить у Мауера всі свої твердження з від-

повідними доказами. Поруч з цими правдивими твердженнями у Мауера є й протилежні; але там, де він говорить про протилежне, або немає доказів, або говориться про час, про який теж нічого не дається. І, перераховуючи причини, що з них випливають ці протиріччя у Мауера, Енгельс по суті викриває вади методології навіть передових (а таким був Мауер) буржуазних учених. За Енгельсом, протиріччя ці випливають:

«1) «Із звички наводити докази й приклади з усіх епох поруч і впереміш, 2) а решток юридичного мислення, яке стає на перешкоді щоразу, коли справа йде про розуміння розвитку, 3) з недостатньої уваги до насильства та його ролі, 4) з «освітняського» упередження, що повинен же бути постійний прогрес до кращого з часів темного середньовіччя; це заваджає йому бачити не тільки антагоністичний характер справжнього прогресу, але й окремі фази занепаду».

Ми знаємо, що якраз цих хиб методології історичний матеріалізм уникає, бо 1) висуває поняття суспільно-економічної формації, а не говорить про суспільство взагалі, 2) основа розвитку суспільства для нього — в економічній структурі суспільства; в класовому суспільстві боротьба клас є рушієм історичного процесу; політична надбудова обумовлюється розвитком «базису», 3) марксизм бореться проти позиції вульгарного, економічного матеріалізму, що для нього надбудови — в тому числі й політична — пасивно відображають базу; вони мають активний вплив на розвиток суспільства в цілому (а значить, зворотний вплив і на розвиток «базису»); значить, ми визнаємо й ролю насильства; 4) для нас суспільно-історичний процес є такий закономірний, як і природно-історичний, і жодної телеології ми не визнаємо.

В листі до Енгельса від 5/III 1858 р. Маркс зазначає, що

«найкращі економісти, навіть сам Рікардо, вдаються в чисто дитячу балаканину, коли стають на ґрунт звичайного буржуазного мислення».

Але все таки класична політична економія, як наука передових ідеологів висхідної ще буржуазії, незрівняно вища за вульгарну політичну економію, що її завданням є захищати вже віджилий капіталістичний устрій, замазувати протиріччя, антагонізми і вчити про одну лише «гармонію», про щасливе життя. А з усіх новітніх економістів найбільш сконцентрований екстракт банальності маємо «в економічних гармоніях» Бастія. Тільки французький міщанин був здатний дати таку гармонійну мішанину», — пише Маркс 14/I 1858 р.¹

Зокрема про Прусію Маркс писав Енгельсові в листі від 7/XII 1867 р.: «Прусія давно перестала бути країною, де можлива або є будь-яка наукова ініціатива, особливо в галузі політичній, історичній або соціальної».

Поруч з цією вульгарною буржуазною наукою існує ще один ґатунок «матеріалізму» — матеріалізм дворянства, який «полягає в тому, щоб їсти, пити, спарувуватись, вигравати в карти або діставати нагороду за вчинені мерзоти». (Маркс Енгельсові 21/IV 1864 р.)¹

В листуванні ми маємо також висловлювання Маркса й Енгельса про художню літературу. Ці висловлювання не тільки показують нам їх лі-

¹ В «Капіталі» Маркс пише, що вульгарна політична економія «обертається лише у межах позірною зв'язку, і, щоб дати правдиве пояснення, сказати б, найгрубіших явищ, пристосувати їх до корисного вжитку буржуа, вона знову й знову переживає матеріалізм, давно вже поданий науковою економією, а в усьому іншому обмежується на тім, що педантично систематизує банальне й самозадоволене уявлення буржуазних діячів продукції про їх власний світ — найкращий світ — і проголошує їх за вічні істини» («Капітал», том I, стор. 50, вид. 1920 р.).

² Це твердження Маркса можна було б, з першого погляду, використати на те, щоб довести, що дворянство, аристократія може мати матеріалістичну (нехай вульгарну) систему філософії; і ми знаємо твердження окремих істориків філософії (що його подекуди висловлює і Плеханов) про аристократичний характер англійського матеріалізму XVII сторіччя (особливо Гоббса).

Але така думка цілком невірна: Англійський матеріалізм був ідеологією буржуазії (звичайно, в специфічних умовах її розвитку в Англії); дворянство, аристократія в історії не мала матеріалізму, як світогляду, як суцільної філософії, а матеріалістичним вони могли бути, так би мовити, в ужитку (цивічно, тваринно-матеріалістичним); в останньому сенсі про це й говорить Маркс.

тературно - мистецькі смаки, але й дають багато для марксівського розуміння відповідних проблем. Боротьба проти філістерства, уміння відокремити філістерські риси від великого, всесвітньо - історичного в тому чи іншому великому художникові, презирство до реакційної романтики (як рецидиву фєвдальної ідеології і репрезентуванню її на практиці), висока оцінка здорового реалізму і дефетишизація пиндючно - моралізуючого кантіянства — ось що проходить тут через висловлювання Маркса й Енгельса про літературу.

15/I 1847 р. Енгельс пише Марксові про «Водоля - Грюна»: Грюн вихваляє кожне *філіст.рство* Гете, як людське, він перетворює франкфуртця і урядовця Гете в «правдиву людину», а все колосальне й геніяльне обминає або навіть обплывує до такої міри, що «ця книга є блискучим доказом істини: *людина* = німецькому міщанинові».

Щоб знати, що Маркс і Енгельс розуміють під поняттям «німецький міщанин», треба звернутись до Енгельсового листа до Павля Ернста від 5/VI 1890 р. (дивись «Літературное наследство», № 1, 1931 р.). Там говориться про те, що якраз німецьке міщанство є клясичне, як до краю окреслена й утрована дрібна буржуазія (тобто тут ми маємо доведення до краю всіх рис, усіх властивостей дрібного буржуа); Енгельс пояснює далі, чому саме німецьке міщанство стало «клясичним»: у Німеччині революція не вдалась і міщанство тут плід цієї невдалої революції; коли інші народи вже розвивались, міцніли, в Німеччині, бідній і виснаженій 30-тирічною війною, міщанство залишалось кволим, положливим. Цей свій характер воно зберегло й тоді, коли почалося піднесення, а відбиток цього характеру воно поклато на всі громадські прошарки і витворило специфічний «всезагальний німецький тип», «поки, «нарешті, наша робітнича кляса не прорвала ці вузькі рамки».

В цьому ж листі Енгельс каже про те, що дотепність та гумор зараз наче б то заборонено в Німеччині і що нудний тон зробився «громадянським обов'язком».

А якою справжньою ненавистю проти клясового ворога, проти паскудного пустосвятства, що маскується у високі романтичні шати, дхне від висловлень Маркса про Шатобріана:

В листі від 26/X 1854 р. Маркс пише Енгельсові:

«Вивчаючи еспанську кльбоаку, я натрапив на поважного Шатобріана, цього златоуста, що об'єднує найвідворотнішим способом аристократичний скептицизм і вольтеріанізм XVIII сторіччя з аристократичним сентименталізмом і романтизмом XIX. Зрозуміло, що у Франції це поєднання, як *стиль*, повинне було створити епоху, хоч і в самому стилі, не зважаючи на всі його аристократичні хитрування, фалш чисто б'є ввічі».

І далі Маркс продовжує:

«Чванливість пана «віконта» (?) випирає з усіх шар, всупереч його мефістофельському та християнському кокетуванню із «сустою суст».

А через 30 майже років, в листі від 30 XI 1873 р., Маркс знову повертається до Шатобріана, кажучи: «це письменник, який завжди був мені гидкий. Якщо ця людина у Франції стала така славнозвісна, то тільки тому, що вона в усьому являє собою найклясичніший вираз французької чванливости, при тому чванливости не в легкому фривольному вбранні вісімнадцятого сторіччя, а романтично замаскованої, надутої новими модними виразами; фалштва глибина, візантійське перебільшення, кокетування почуттями, строкате хамелеонство, словесне малярство, театральність, пиха, одним словом — брехлива міщанина, якої ніколи ще не було ані в формі, ані в змісті».

Пролетарський рух вийшов на боротьбу з відвертим забралом, з простими, конкретними лозунгами, з програмою визволення всіх трудящих від експлуатації, визволення продукційних сил з пут буржуазних виробничих відносин. Ідеологія його — науковий комунізм — нічого не затушковує, нічого не викривляє. У мистецтві ця кляса цінить, головним чином, художній реалізм: непотрібні їй ні грецькі та римські тоги, ані пасторальні

ідилії; непотрібний їй надутий моральний патос. І шлях соціалістичного реалізму є, принаймні, основний для пролетарського мистецтва. І з старої спадщини завжди ближчими будуть пролетаріятові великі художники-реалісти. Гете, а не Шатобріян; Шекспір, а не Шіллер останнього періоду своєї творчості¹.

В листі до соціалістичної письменниці Маргарет Гаркнес (від квітня 1882 року) Енгельс каже, що реалізм підрозуміває, «крім правдивості деталей, вірність передачі типових характерів і типових обставин». Енгельс дуже високо цінував як художника Бальзака і підкреслював його реалізм, кажучи, що з його творів він дізнався навіть про економічні відносини у Франції більше, ніж «із книжок усіх професійних істориків, економістів, статистиків цього періоду разом узятих». І за одну з найбільших перемог реалізму в Бальзака Енгельс уважає те, що він «бачив справжніх людей майбутнього там, де їх тільки можна було знайти». («Литературное наследство» № 2, 1932 р.). А Маркс у своїх листах до Ляссаля (з приводу трагедії Ляссаля «Франц фон Зікінген») картав своїх сучасників, німецьких поетів-«епігонів», за брак значного ідейного змісту, за невміння бачити справжній хід історії, за те, що у них «нічого не залишилося, крім плавкої форми» («Литературное наследство», № 3, 1932 р.).

В листі до Енгельса від 24/XI 1858 р. Маркс іронізує з приводу думки Руге, що «Шекспір не був драматичним поетом», бо не мав філософської системи, і що Шіллер, як кантіянець — справжній «драматичний поет». А в листі від 10/XII 1873 р. Енгельс пише Марксові про книжку одного німецького драматурга — «паскудника» Родеріха Бенедікса, де той висловлюється, що Шекспір нижчий за німецьких поетів. «В одному тільки першому акті «Віндзорських кумась» більше життя та руху, ніж в усій німецькій літературі; один тільки Лаунс із своїм собакою Крабом більше вартий, ніж усі німецькі комедії разом», — каже Енгельс².

* * *

В повних сарказму, нищівної іронії листах Маркс і Енгельс порівнювали буржуазію, її ідеологів та політичних вождів часів її революційного піднесення з часами політичного маразму, кожний раз підкреслюючи її «emento mori», вказуючи на єдиний вихід історії на нові, широкі шляхи розвитку — пролетарську революцію.

Зараз же після державного перевороту Люї Бонапарта Енгельс у класичному не тільки змістом, але й художньою формою листі, присвяченому цьому переворотові, пише Марксові (3/XII 1851 р.), між іншим, таке:

«Здається, наче історію насправді керує з домовини, як «світовий дух», старий Гегель, з величезною сумлінністю змушуючи всі події повторюватись двічі, раз — як велика трагедія, другий раз — як жалогідний фарс: Коссідьбер замість Дантона, Люї-Блян замість Робесп'єра, Бартеlemi замість Сен-Жюста, Фльоко за-

¹ Зрозуміло, що соціалістичний реалізм не заперечує, а, навпаки, включає в себе, як момент, революційну романтику, романтику «штурму неба»; ось чому і великих художників романтиків доби революційного піднесення буржуазії, так само, як і великих сатириків цієї доби, що висміювали, бичували феудалізм, попівищину, ставимо високо, вони ближчі нам.

² В уже цитованих нами спогадах Вільгельм Лібкнехт пише, що Маркс багато говорив про художню літературу, мистецтво, що його улюбленим поетичним твором був «Фавст», а з Шекспіра він деклямував цілі сцени. Ми знаємо, що і Маркс, і Енгельс замолоду навіть самі писали вірші, поеми, сатири (а останній і малював), що Маркс збирався написати роботу про християнське мистецтво. До нас дійшли розкидані в їхніх творах (у «Святій родині», «Німецькій ідеології», «Вступі до критики політичної економії» тощо) їх окремі висловлення з питань мистецтва і, зокрема, літератури, а також окремі листи, статті з цих питань («Німецький соціалізм у віршах і прозі», листування з Ляссалем з приводу його трагедії «Франц фон Зікінген», листи Енгельса про Бальзака тощо), які дають повне уявлення про їх естетичні погляди та дають міцні основи марксівської естетики і вимагають від нас дослідження.

мість Карно і недоносок з дванадцяткою лейтенантів, обтяжених боргами, замість маленького капрала і його лицарських маршалів».

А 14/II 1858 р. Маркс пише Енгельсові: «Лію копією свого гаданого дядю. Він справжній Наполеон Малий не тільки в сенсі Віктора Гюґо, як протилежність Наполеонові Великому, але давно персоніфікує собою всі дріб'язкові сторони великого Наполеона»...

В листі від 13/IV 1866 р. з приводу Бісмарка Енгельс знов дає зразок клясичної діалектико-матеріалістичної аналізи відношення між буржуазним клясовим інтересом і політичною формою, показуючи цією аналізою, що зв'язок між ними дуже складний, що форма дуже часто маскує справжній зміст, виставляє його часто цілком у протилежному світлі.

Він пише:

«Бонапартизм — справжня релігія сучасної буржуазії. Мені все більше стає ясним, що буржуазія неспроможна сама безпосередньо керувати, і тому в усіх тих випадках, де олігархія не може, як тут в Англії, взяти на себе за добру плату керівництво державою і суспільством в інтересах буржуазії, нормальною формою є бонапартистська півдиктатура; вона проводить істотні інтереси буржуазії, навіть проти волі самої буржуазії, але їй самій не залишає жодної участі в пануванні. З другого боку, сама ця диктатура, в свою чергу, мусить проти своєї волі захищати ці матеріальні інтереси буржуазії»...

Кажучи в листуванні про пролетарську революцію, Маркс підкреслює історичну конечність союзу в цій революції пролетарятіу з селянством. В листі від 16/IV 1856 р. він пише:

«Весь хід справи в Німеччині залежатиме від можливості дати підтримку пролетарській революції, так би мовити, другим виданням селянської війни».

Далі він, підкреслюючи, що сучасна йому держава є вірна охоронниця інтересів панівної кляси, буржуазії, висвітлює ілюзії про «демократію» за панування буржуазії.

В листі від 10/VIII 1869 р. Маркс пише Енгельсові (про Лібкнехта):

«Вільгельм не розуміє, що сучасні уряди, хоч і кокетують з робітниками, але дуже добре знають, що їх єдина опора — буржуазія, що вони можуть лякати її робітничолюбними фразами, але ніколи не можуть діяти проти неї».

Вільгельм вірить у майбутню «державу демократії»! І далі Маркс додає, що про революційну політику Лібкнехт не має жодного уявлення.

А 16/III 1868 р. Маркс пише, що дістав від Кугельмана листа з необхідним питанням: «так що ж робити?» «Всі ці добродії хочуть рецептів для чудодійного сцілення, — пише Маркс, — а лікування огнем та залізом, що досить різко вже накреслюється, вони не бачать».

До всіх проблем політики Маркс і Енгельс підходили завжди з одним критерієм: яке це має значення для робітничого руху, для наближення пролетарської революції?

Ми знаємо, скільки брудних наклепів було від усяких буржуазних брехунів про якийсь «німецький націоналізм» Маркса й Енгельса, особливо в зв'язку з їх ставленням до бісмарківського об'єднання Німеччини. Особливо тут «старалися» соціал-шовіністи, щоб довести на початку імперіалістичної війни, що робітнича кляса повинна захищати свою вітчизну. А як було це справді? Маркс і Енгельс підходили до питання про централізацію, об'єднання *тільки* з погляду перспектив розвитку, наближення революції, з погляду можливостей для зростання й зміцнення партії. І з тієї ж позиції підходять вони до оцінки війни між Німеччиною та Францією 1870 року. Маркс весь час боровся проти «королівсько-прусської» позиції Лясаля і одночасно виправляв Лібкнехта, що захищав партикулярізм (див. Леніна, XXIII т., 239 ст.).

25/VII 1866 р. Енгельс пише Марксові: «Ця історія має ту позитивну сторону, що вона спрощує становище і тим полегшує революцію, касує чублення маленьких столиць і, в кожному разі, прискорює розвиток». Але з цього Енгельс зовсім не робить висновку, що треба стати *на сторону*

цієї політики централізації, в будь-якій формі пропагувати її. Зовсім ні. Він пише: «Отже, на мою думку, ми не можемо нічого іншого робити, як просто прийняти факт, не хвалячи його, і використати скільки можна великі можливості, що виникли тепер для національної організації і об'єднання германського пролетаріату».

І Маркс, знов таки, відповідає в листі від 27/VII 1866 р.: «звичайно, для робітників є сприятливе все, що централізує буржуазію». «Всі маленькі держави буде втягнуто в рух, буде припинено найгірші локалізуючі впливи, і партії будуть, нарешті, дійсно національні, а не чисто місцеві».

20/VII 1870 р. Маркс пише Енгельсові, що в тому разі, коли переможуть німці, організаційний центр робітничого руху перейде в Німеччину; тоді можна буде легше його скерувати в правдиве річище і знищити коріння прудонівщини, сильне у Франції. А вже 7/IX Енгельс пише, що, перемігши, німецький філістер ошалів і тепер уже треба щось вчинити проти нього.

І ми добре знаємо, що Маркс і Енгельс стали на бік активної підтримки Паризької комуни, що Маркс допомагав їй порадами, таврував, викривав класову суть реакційного союзу, єдиного фронту французької буржуазії з німецькою, Тьєра з Бісмарком — союзу, скерованого на те, щоб придушити революцію.

В листуванні ж ми знаходимо діалектико-матеріалістичне розуміння зв'язку між економікою і політикою. Так, у листі від 20/V 1865 р. Маркс пише Енгельсові про позачергове засідання Інтернаціоналу, де один з його членів має захищати таке твердження: підвищення заробітної плати нічого не може дати робітникові при капіталізмі, бо зарплата визначає вартість товарів і її підвищення викликає відповідне підвищення цін; отже, висновок звідси той, що тред-юніони шкідливі. Маркс каже, що неграмотність такої постави питання не дає вирішити практичне питання про те, як, з одного боку, треба поставитись до тред-юніонів, а з другого боку — до страйків. Маркс бачить метафізичність такого вирішення питання, такого відриву, до того ж, економіки від політики і такого невміння бачити, що маси революційно виховуються в щоденній політичній і економічній боротьбі, що це, власне, й є підготовка до пролетарської революції, до диктатури пролетаріату. Маркс і Енгельс чекали соціалістичної революції (ми це почасти вже бачили з попередніх листів). Так, наприклад, в листі до Енгельса 8/X 1858 р. Маркс, роблячи огляд світових політичних подій, каже про те, що в Росії починається революція. Це, на думку Маркса, дасть можливість розгортання революційному рухові і в Німеччині, бо тільки через реакційну роллю Росії цей рух — раб Франції. Маркс вважає, що зараз буржуазне суспільство пережило вдруге своє XVI сторіччя. Це, — має надію Маркс, —

«так само зведе його в домовину, як XVI сторіччя викликало його до життя».

Маркс вважає, що революція на континенті неминуха; він твердить, що вона відразу набере соціалістичного характеру; він бачить, що буржуазне суспільство закінчує вже своє історичне завдання — створити світовий ринок. Але Маркс вважає:

«Важким для нас таке питання: на континенті революція неминуха і негайно набере соціалістичного характеру. Чи не буде її неминухо в цьому маленькому куточку розчавлено тому, що на незмірно більш широкій території рух буржуазного суспільства йде все ще по висхідній лінії?».

Як відомо, Зінов'єв скористався з цієї цитати, щоб, перекрутивши її, довести, що Маркс тут заперечує можливість перемоги соціалізму в окремих країнах за всяких умов розвитку капіталізму. На VII поширеному пленумі ІККІ (в заключному слові) тов. Сталін довів, що тут ми маємо зразок ревізіоністської манери цитувати Маркса, яка

«полягає в підміні точки погляду Маркса цитатами із окремих тверджень Маркса», що їх узято поза зв'язком з конкретними умовами певної доби»;

що насправді Маркс говорить тут про добу домонополістичного капіталізму, за висхідного розвитку капіталізму і тут слова Маркса про те, що вирішення основних завдань робітничої класи в окремих країнах неможливо, цілком правильні; але із цих же слів Маркса випливає, що коли рух буржуазного суспільства в цілому починає відбуватися спадним шляхом за доби імперіялістичного капіталізму, то

«при таких умовах зникає основа для заперечення можливості перемоги соціалізму в окремих країнах, ця перемога вже стала можлива (див. Й. Сталин, «Об оппозиции», ГИЗ, 1928 р., стор. 500—504).

* * *

Наша теорія непереможна тому, що вона правдиво відображає дійсність, що вона є революційна теорія передової класи — пролетаріату, найпередовішої з усіх, які тільки знала історія суспільства.

Ленін писав:

«Тільки філософський матеріалізм Маркса вказав пролетаріатові вихід з духовного рабства, що в ньому досі скніли всі пригночені класи».

Розглядаючи філософський розвиток Маркса й Енгельса, їх розробку теорії природознавства і суспільствознавства, ми бачили, як Маркс і Енгельс розробляли цей матеріалізм, як вони піднесли його на якісно-новий щабель, як вони його розвивали в природознавчих і суспільствознавчих науках, як поставили його на службу визвольному рухові пролетаріату. Ленін далі розвивав, поглиблював і підніс на вищий ступінь діалектичний матеріалізм Маркса - Енгельса. Так само як для своєї доби Маркс і Енгельс філософсько узагальнили, проаналізували весь природознавчий матеріал, дали діалектико-матеріалістичну теорію природознавства, так Ленін показав, що буржуазна природознавча теорія неспроможна вивести природознавство з кризи, яку воно переживає, що природознавча теорія спроможна буде охопити, узагальнити весь експериментальний, фактичний матеріал лише тоді, коли вона буде ґрунтуватись на діалектичному матеріалізмі. Ленін, проаналізувавши все природознавство нашої доби, піднісши його на вищий ступінь, показав, як і сама наша «форма» матеріалізму змінюється, збагачується в зв'язку з новою революцією в природознавстві; він показав, як треба критично переробляти те, що дає буржуазне природознавство, засвоюючи найкраще, найпередовіше і відсікаючи реакційне в ньому. І він же, поглиблюючи Маркса й Енгельса, показав, як треба матеріалістично, революційно-критично перероблювати Гегеля, розстрошуючи, відкидаючи в нього містику, «боженьку». Ленін пов'язує свою критику сучасної буржуазної філософії (зокрема, махізму) з конкретною критикою її природознавчої теорії. Не такою, а абстрактно-філософською, без аналізу природознавства, була критика цієї філософії у Плеханова. В суспільствознавстві Ленін поглибив Марксове розуміння суспільно-економічної формації. Він же підніс на вищий ступінь головне в марксизмі — науку про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату. Тов. Сталін розвиває далі Ленінову теорію і практику пролетарської революції, диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму, і під його керівництвом комуністична партія, пролетаріат, трудящі маси, перемагаючи опір класово-ворожих сил, ведучи боротьбу на два фронти — проти всяких ухилів від генеральної лінії партії, на ділі, з кожним днем все більше стверджують правдивість і непереможність марксизму - ленінізму.

IV. Особисте й клясове в роботі Маркса й Енгельса

Нарешті, своїм життям, всією своєю практично - революційною і науковою діяльністю Маркс і Енгельс дають нам живий зразок, втілення основного принципу діалектичного матеріалізму — єдності революційної теорії і практики.

«Філософи тільки з'ясовували світ, а справа в тому, щоб його змінити» — це не залишається у Маркса й Енгельса абстрактним лозунгом або тільки «широкою» програмою: суть, зміст усієї їх діяльності — конкретизація, розвинення цієї формули. Єдність теорії і практики стає єдністю індивіда й класи, слова й діла; партійна справа — справою життя Маркса й Енгельса.

«Чим ближче приглядаєшся до деталей трагікомедії Ляссалья, тим більше виступає на передній план її комічна сторона. Ця людина загинула тому, що все зв'язувала із своєю особистістю і перманентно віддавалася самомилюванню. «Який я маю вигляд»? — ось вічний приспів».

Так пише Енгельс Марксові 22/VIII 1868 р. «Мої пролетарі, моє ім'я! — ось його мотив, тон — зазначають Маркс і Енгельс. Скрізь він сам для себе центр, вісь світу; поза, жест — ось що його!

І далі: «Ляссалья, соціаліста слід - у - слід супроводить Ляссаль демагог», — пише Енгельс в листі до Кавтського.

Це не може не бути зв'язане з нечесними методами в політиці, з застосуванням старого принципу, що авансом виправдує всякий брудний учинок: «мета виправдує засіб». Але брудними методами не можна захищати чисту справу. І з приводу ляссалівської методи в політиці Маркс писав 23/II 1865 р. в листі до Кугельмана: «Робітничча ж кляса з самої природи своєї повинна бути чесно, революційна».

Саме такою чесністю, такою безкомпромісністю і принципіальністю перейняте все листування.

1846 р., в маніфесті проти Кріге, Маркс і Енгельс пишуть:

«Для нас важлива тільки сама справа, і тому партія значить для нас більше, ніж особи, що належать або належали до неї».

Коли ми візьмемо перші роки їх філософської і політичної еволюції, роки їх «становлення» як діалектичних матеріалістів, то там уже побачимо цю їх глибоку революційну принципіальність. Візьмімо, наприклад, Енгельса. Безпосередня побутова обстановка, що оточує Енгельса — незavidна, погана: в родині його панує пустосвятство; батько — буржуа, фабрикант — оточує сина атмосферою незадоволення його поглядами та його поведінкою, наглядання за ним. В листах від 27/III і 20/I 1845 р. Енгельс скаржиться на своє «собаче життя» і з болем каже:

«Скільки лукавства в цьому християнському полюванні на мою душу». Він пише про неможливість поєднувати літературну й пропагандистську комуністичну діяльність з «крамарюванням». Він побоюється; «нарешті, я перетворюся в філістера і внесу філістерство в комунізм». Викладаючи, коментуючи це місце у своїй статті про листування, Ленін зазначає:

«Після революції 1848 р. життя примусило його повернутись до батькової контори і на довгі роки зробитися «в'ючаком крамарювання»; але він спромігся при цьому вистояти, створити собі не християнсько - пруську, а зовсім іншу, товариську обстановку, зміг зробитися на все життя нещадним ворогом «внесення філістерства до комунізму».

І не раз за своє життя, як ми знаходимо це в кількох місцях листування, Енгельс нарікав на прокляту комерційну конторку, що стільки років приковувала його до себе...»

Ще одна є характерна для Енгельса цих часів риса, що її підкреслює, виділяє Ленін:

«В такій обстанові, серед необсяжної кількості наче б то соціалістичних напрямків і фракцій, Енгельс зумів пробивати собі шлях до пролетарського соціалізму,

не боячись розриву з масою добрих людей, гарячих революціонерів, але поганих комуністів».

Так поривали Маркс і Енгельс з «вільними», з рядом своїх учорашніх товаришів, які застигли в своєму «ідеологізмі», не бачили нових зрушень, ставали завадою для дальшого розвитку, для революції, для справи пролетаріату. Так згодом вели вони боротьбу з Прудоном, Бакуніним тощо. Отже, ще 1844 року, коли кожна людина на обліку, так потрібна для руху, вони борються з Бауером, пишуть проти нього «Святу родину» і не зважають на розмови про те, що відштовхнуть від себе такі «літературні авторитети», як Руге, з яким ще тільки в 1843 і на початку 1844 року Маркс співробітничав, видав книгу «Німецько - французького щорічника». Але Руге був не більше як радикальний буржуа; Марксові й Енгельсові, що ставали на шлях закінченого, послідовного пролетарського комунізму, було з ним не по дорозі. Історія тут, як завжди в таких справах у Маркса й Енгельса, ствердила правдивість цього розриву й боротьби проти Руге: Руге закінчив своє життя, як прибічник політики Бісмарка.

23/X 1846 р. Енгельс пише Брюсельському комуністичному комітету про те, як він нападав на філістерів (німецької групи, головним чином, робітників, що були під впливом Грюна в Парижу).

«Я їх не жалував, кат би мене взяв; я нападав на їх найгірші передсуди, нападав на них самих, як на зовсім непролетарські елементи».

Але це — робітники. Енгельс б'ється за них, роз'яснює їм суть справи. І в листі від 18/IX 1846 р. Енгельс пише Марксові: «Але треба мати терпіння, і я не залишу їх..., поки не розіб'ю Грюна і не прочищу їм їх засмічені голови».

Енгельс добивається цього: головного прихильника й учня Грюна виключають і проводять одностайно постанову проти них.

Реалізм, як вміння завжди тверезо оцінити обстановку, в протилежність різним утопічним «прожектам», видно хоч би з Енгельсової оцінки адреси від її групи німецьких емігрантів у Лондоні.

В листі від 18/IX 1846 р. він пише Марксові (з Парижу):

«Дурниця! Звертаються до «Народу», тобто до гаданих пролетарів у Шлезвіг-Гольштайні, де немає ні кого, крім нижньо-германської селочної та цехових філістерів. Вони навчилися у англійців цієї нісенітниці, — повного ігнорування дієвих умов, невміння зрозуміти історичний розвиток!»

А 9/IV 1863 р. Маркс-писав Енгельсові:

«Чи скоро англійські робітники вилікуються від своєї нібито такої буржуазної зарази, сказати тяжко. Врешті, що стосується до основних пунктів твоєї книги, то їх до найдрібніших деталей ствердив дальший розвиток після 1844 р.: Я якраз знову порівняв твою книгу з своїми нотатками про наступний час. Тільки наші маленькі німецькі міщаниська, що вимірюють світову історію на аршин, масштабом останніх «цікавих газетних повідомлень», можуть уявити собі, що в таких величезних процесах 20 років означають щось більше, як один день, хоч після цього й можуть знову настати дні, що в них сконцентрується 20 років».

Коли я знову перечитував твою книжку, я з жалем переконувався, що ми старіємось. Як свіжо, сміливо, зазираючи вперед, без учених та наукових сумнівів написана ще ця річ! І сама ілюзія, що завтра або позавтра можна буде навчачити історичний результат, надає всьому так багато тепла й життєрадісності! Як невигідно виділяється, порівнюючи з цим, наша пізніша мапіра писати «сіре на сірому».

А приклад таких взаємин між людьми, такої дружби — чи не є це зразок комуністичних людських взаємин? Ми «ведемо справу на компанійських основах, при чім я віддаю свій час теоретичній та партійній справі», — писав Енгельсові Маркс 31/VII 1865 р.

«Я до певної міри заздрю тобі, що ти можеш жити в Манчестері, осторонь від війни мишей та жабів. А мені доводиться тут копатися в усьому цьому бруді, та до того ще за таких обставин, які й без того заваджають моїм теоретичним заняттям. З другого ж боку, я радий, що ти з усією мерзотою знайомився з других рук»,

так писав Енгельс Марксові 19/XI 1859 р.

В цій дружбі нерозлучне було особисте і громадське, партійне. Коли Маркс був хорий і мало звертав уваги на це, Енгельс (22/II 1866 року, пише йому, що так не можна: що буде з книгою, з родиною, з усім рухом) якщо Маркс помре в наслідок такої поведінки? ¹.

А в листі від 12/IV 1855 р., після одного з найбільших особистих нещасть, що їх так багато було в житті Маркса — смерті його сина Муша, він пише Енгельсові:

«При всіх жахливих муках, що їх ми пережили за ці дні, мене завжди підтримувала думка про тебе, про твою дружбу, і надія, що ми вдвох зможемо зробити ще на світі дещо розумне».

В листі від 16/IX 1882 р. Маркс пише Енгельсові:

«Твої самовіддані турботи про мене неймовірні; я часто внутрішньо соромлюсь цього, але не хочу зараз про це багато говорити».

А в ніч, коли Маркс закінчує коректу останнього аркуша «Капіталу» (16/VIII 1867 р.), він зразу, пишучи Енгельсові, що, нарешті, «Капітал» готовий, додає:

«Тільки тобі завдячую я, що це стало можливим. Без твоєї самопожертви для мене, я нізащо не міг би зробити всю величезну роботу для трьох томів. Обіймаю тебе, повний вдячності».

Жодної роботи не можна назвати, де Маркс і Енгельс не радились би навіть з приводу деталей (як приклад: роботу проти Фогта Маркс хотів «назвати «Да - да Фогт», а, порадившись з Енгельсом, назвав «Пан Фогт»). «Твоя похвала мені досі ще важливіша, ніж те, що може сказати про це вся решта світу», — пише Маркс Енгельсові 22/VI 1887 р. ²

Всякі філістери й буржуазні писакки досить «працювали», щоб розповсюджувати всякі нісенітниці про Маркса й Енгельса, щоб облили їх брудом наклепів. При цьому фантазія цих писака часто працювала безмежно і вони мало задавали собі мороки, щоб дійсно прочитати Маркса й Енгельса, точніше дізнатися про них.

16/IX 1846 р. Енгельс пише Марксові, що в «Економічному журналі» подається такі «відомості» про Маркса:

«Добродій Маркс — шваць... не іде далі абстрактних формул і бережеться вдавнись у будь-яке дійсно практичне питання».

А в листі від 17/I 1858 р. Маркс розказує Енгельсові про те, що Гаїнцен пише:

«В Німеччині два софісти нав'яли німецьким робітникам, яких вони одурили, ніби вони становлять собою окрему клясу, бо тримають у руках скобель»,

і що тим самим вони (ці «софісти») затемнюють свідомість мас.

Буржуазна преса, крім того, як ми вже бачили, замовчувала наукові відкриття Маркса й Енгельса. В листі від 25/IX 1857 р., Маркс пише Енгельсові таке. Проглядаючи німецькі енциклопедії, він

«переконався, що під рубриками «праця», «кляси», «виробництво» тощо нас списують ретельно, але нерозумно. А втім, усі уникають згадувати про нас, навіть тоді, коли панові Едгарові Бауеру та іншим подібним величинам присвячується цілі шпальти. Tant mieux pour nous (тим краще для нас)».

А всякі колишні товариші (головним чином, младогегеліянці) вважали Маркса за «відступника». 16/III 1859 р. Маркс пише Енгельсові:

«Надсилаю тобі листка кльовна Едгара Бауера. Цей муж, що став великим комуністом і представником робітників, дихає з своїм листком на ладан. Першу

¹ Маркс, разом з матеріальними злиднями, багато терпів від хвороби. Особливо докучали йому, коли він писав «Капітал», карбункули». 22/IV 1867 р. він пише Енгельсові: «В кожному разі, я маю надію, що буржуазія все своє життя згадуватиме про мої карбункули».

² Про взаємини між Марксом і Енгельсом Ленін писав: «Старовинні перекази розказують про різні зворушливі приклади дружби. Європейський пролетаріят може сказати, що його науку створили двох вчених і борців, взаємини між якими перевищують усі найзворушливіші оповідання старих про людську дружбу».

статтю «Сварка» скеровано прямо проти мене. А саме, я повинен мовчазно пристати до пана Едгара і вийти з свого «буркотливого» й «недовірливого» відокремлення. Кльови став справжнім моральним проповідником».

Це до них усіх стосуються слова, що ними Маркс закінчує передмову до першого видання I тому «Капіталу»:

«Щождо передсудів так званої громадської думки, що їй я ніколи не робив поступок, то моїм девізом, як і раніш, лишаються слова великого фльорентійця: «Іди своїм шляхом і нехай люди кажуть, що хочуть»,

Але й з своїми однодумцями - учнями було теж немало мороки.

24/V 1876 р. Енгельс пише Марксові, що над партією в Німеччині тяжить прокляття півзнайок. Мост поширює всякі пласкі теорії (Дюрінґа тощо), а Лібкнехт не може як слід справитися з цим. 25/V 1876 р. Маркс пише про м'якість Лібкнехта, який не звернув уваги на небезпеку від поширювання в середині партії таких пласких ідей. І Маркс додає: «Дюрінґ систематично лестить цим неукам, чим не можуть вони похвалитися з нашого боку». Партійні діячі в Німеччині — суб'єктивні і об'єктивні плутаники, що проти них Дюрінґ — освічена людина. Отже:

«Ми повинні цим добродіям показати, що вміємо розплатитися з ними найрізнішими способами».

11/XI 1882 р. Маркс пише з приводу анархічних вибриків свого зятя Ляфарґа, що треба, щоб «Ляфарґ припинив дитяче чванство з приводу своїх жахливих учинків у майбутній революції»: Так само Маркс незадоволений своїм другим зятем Льонґе, що висловлює багато дрібнобуржуазних ідей: «Льонґе — як останній прудоніст, а Ляфарґ — як останній бакуніст. Кат би їх узяв»!

Про Бернштайна Енгельс пише Марксові 22/XII 1882 р. «Ти правий щодо того недомислу, якого іноді допускається Бернштайн». Так само, без особливого захоплення, згадується в листуванні між Марксом і Енгельсом про Кавтського, який, хоч і «повен усяких добрих намірів», але тільки що кращий за Льорія (між іншим, нагадаємо тут усім відому характеристику Кавтського, як філістера—в листі Маркса до своєї доньки)¹. Щождо Льорія — італійського «соціолога», то він перше підлещувався до Маркса, повний «жадоби пізнання» методи «Капіталу»; і Маркс, у якого були сумніви «щодо характеру цього юнака», який до того ж взагалі Марксу мало подобався, все таки пішов йому назустріч. І ось цей Льорія не тільки в своїй книзі, але й в брошурах «доводив» застарілість «Капіталу»... Маркс уважає, що в даному разі треба «обмежитись щодо нього тільки іронічною обороною» (про це див. лист від Маркса до Енгельса 3/VIII 1882 р.).

А 27/I 1865 р. Енгельс пише Марксові:

«В оцінці людей ми ніколи не виходили з того, чим вони себе хотіли показати, а з того, чим вони були в дійсності».

І при всій своїй напруженій теоретичній та практичній роботі Маркс (як писала його дружина Женні в листі до Вандемаєра 20/V 1851 р.)

«жодного разу, навіть у найжахливіші хвилини, не губив віри в майбутнє і зберігав свій веселий гумор» (див. листи К. Маркса і Ф. Енгельса до Зорґе та ін.).

Те ж саме й Енгельс.

Їх ставлення до зовнішніх ефектів, до можливості «виставити» себе публічно, добре видно з листа, де Енгельс розказує Марксові про «помпу», що нею в Англії німці обставляють святкування сотих роковин народження Шіллера.

¹ В листах до Бебеля Енгельс писав про молодого Кавтського, як про неука в економічних питаннях, що не знає соціалістичної літератури і має помилкові погляди. Енгельс же писав про нього, як про природженого педанта і схоласта, який «замість розплутувати складні питання заплутує прості» (див. Архів Маркса й Енгельса, том VI).

«Ну й забавна ця Троянська війна навколо важливого питання, кому дістанеться кантата, а кому урочиста промова, чи піде кантата першою, а промова другою! Тут обивателі страшенно обурені, що ми з Люпусом стоїмо осторонь від цієї шиллерівщини... Цим панам абсолютно незрозуміло, що, маючи таку блискучу можливість створити собі рекляму, люди не навалюються що є сили» (лист від 5/IX 1859 р.).

Ще одну рису треба підкреслити в роботі Маркса й Енгельса: це — досконале вивчення і знання тієї справи, про яку вони писали або мали говорити. Так, відомо (про це Маркс писав Енгельсові), що анонімну книжку Енгельса, присвячену військовим питанням («По і Райн») у Німеччині, при імператорському дворі, вважали за анонімний твір німецького генерала. Коли Маркс писав «До критики політичної економії», обробивши для цього всю літературу, яка була по бібліотеках, на ринкові, він дізнався, що вийшла нова книга Маклерена про грошовий обіг. У листі до Енгельса він просить його обов'язково дістати цю книжку, бо теоретична совість не дозволяє йому писати далі, не ознайомившись з книгою (в листі від 31/V 1858 р.).

І при всій цій глибині знання вражає обсяг проблем, що над ними працювали Маркс і Енгельс. Ми тут указали тільки на основні; це ще не всі проблеми, що входили в коло їх інтересів. Досить сказати, що вони виписують у листах один до одного цілі староданські героїчні поеми, підкреслюючи їх художні й історичні цінності тощо.

Ця всеосяжність наукових інтересів теж характеризує їх, як представників, проводирів, ідеологів пролетаріату, зачинателів соціалістичної культури.

В післямові до другого німецького видання «Капіталу» Маркс писав про те, що тяжіння до теорії, властиве німцям, «зникло у так званих освічених кляс Німеччини і, навпаки, відроджується в її робітничій клясі».

Цю характерну для марксизму, для Маркса рису Ленін підкреслює, коли каже:

«Все те, що створено людським суспільством, він переробив критично, жодного пункту не залишивши без уваги. Все, що створено людською думкою, він переробив, піддав критиці, перевірів на робітничому русі і зробив висновки, що їх обмежені буржуазними рамками або зв'язані буржуазними забобонами люди зробити не могли» (Ленін, том XXV, вид. III, стор. 386 — 387).

Це саме характеризує марксизм і на вищому етапі його розвитку — марксизму - ленінізму. В той час, коли «філософія культури» загниваючого капіталізму а-ля Шпенглер, тягне культуру назад, тягне науку, філософію в багно містики, ми, повні бадьорости, озброюємось усіма досягнутими історичного розвитку культури, і будуючи соціалізм, нечуваними темпами розвиваємо її далі. І глибоке вивчення Маркса й Енгельса на кожному новому ступені нашого розвитку, простежування дальшого розвитку й піднесення на вищий ступінь їх науки в творчості Леніна й Сталіна, дадуть нам ще більше «орієнтування та впевненості в боротьбі».

В цій статті викладено й подано висловлювання Маркса й Енгельса (в їх листуванні) з філософії. В більшій мірі тут прокоментовано все, що стосується, власне, до філософського розвитку Маркса й Енгельса, і в меншій мірі — їх висловлювання з природознавства та суспільствознавства. Ці останні наводилося, головним чином, для ілюстрації діалектико - матеріалістичної аналізи у Маркса й Енгельса. Ми хотіли звернути увагу на скарби думок, що є в листуванні. Дальше завдання — глибше проаналізувати листування Маркса й Енгельса в окремих питаннях, глибше проаналізувати окремі думки з філософії, що їх ми знаходимо в листуванні, як і філософський розвиток Маркса й Енгельса в цілому, здійснивши цим вказівку Леніна щодо цього.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ФРОНТ

В славетний день 15-х роковин Жовтня, день підсумовування нечуваних досягнень в усіх ділянках нашого суспільного життя, здобутих героїчними зусиллями пролетаріату й трудящих за проводом комуністичної партії, за твердим незрушним керівництвом марксо-ленінської теорії, в цей день, коли на крицевих скрижалах історії гордими колонами впишуться вимовні цифри виконання пляну першої п'ятирічки, що править за тривку передумову виконання пляну другої п'ятирічки і побудови безкласового соціалістичного суспільства,—в цей день особливо опукло й переконально виступає і керівне значення марксо-ленінської філософії у велетенському непереможному процесі невтомного, впертого будівництва нового життя.

Це значення філософії діалектичного матеріалізму підкреслював особливо Маркс у своїх незабутніх тезах про Феєрбаха. В них він дав контури нової пролетарської філософської програми, що має своєю метою не виявлення світу, як це було доти, а змінення його. Дійовий, практичний характер марксівської філософії пронизує всю теоретичну побудову «Капіталу», де філософія, перенесена в буденну практику класової боротьби, заговорила впертою мовою законів розвитку й загибелі капіталізму, неминучости пролетарської диктатури і створення безкласового соціалістичного суспільства. Енделс називав німецький робітничий рух, між іншим, і дитиною німецької класичної філософії; він чітко визначав третій фронт, фронт ідеологічний, де філософія відіграє панівну ролю, як доконечний момент у класовій боротьбі. У своїх численних філософських творах він дав незрівняні взірці революційно-дійового, практичного, в найглибшому значенні цього слова, користування філософією діалектичного матеріалізму.

Ленін, розвиваючи, продовжуючи й поглиблюючи філософське вчення Маркса-Енгельса, підіймаючи філософію марксизму на вищий шабель, ще гостріше ставить акцент на згадане революційно-практичне значення філософії в процесі визволення пролетаріату, на партійність філософії. Визначаючи три джерела й три складові частини марксизму, він з усією силою зазначає той факт, що марксизм, як теорія, виріс на верстовому шляху всієї людської думки, засвоїв, критично, революційно переробивши його, все те найвище, до чого доробилася, що осягла попередня філософія. Ленін в геніяльний спосіб опрацював далі теорію матеріалістичної діалектики як філософської науки, розвинув, поглибив дані Марксом і Енгельсом діалектичні філософські категорії і створив категорії нові, що в них викристалізувався весь історичний досвід боротьби пролетаріату в добу імперіялізму й пролетарської революції. В боротьбі з сучасними буржуазними, ідеалістичними течіями, з богданівщиною, із збоченнями Плеханова, з філософським ревізіонізмом II Інтернаціоналу, з троцькізмом, з філософськими течіями соціал-фашизму, Ленін в усій повноті виявив історичну, класову потужність, гостре лезо пролетарської філософської зброї.

Сталін, найкращий учень Леніна, продовжує і поглиблює його філософську працю в щільному невід'ємному зв'язку з новими великими за-

вданнями, які стоять перед нашою партією і всім Комінтерном. Кожний новий етап, поворот нашого будівництва він всебічно освітлює прожектором марксівської філософської дійової теорії. Великі битви тов. Сталіна з філософськими, методологічними основами правого ухилу, контрреволюційного троцькізму, з усякою фальсифікацією, перекрученням ленінізму, історії більшовизму, його незрівняні «Питання ленінізму» дають нам найкращі взірці того, чим є і чим повинна бути марксівська філософія, як методологія активної зміни дійсності, знищення старого світу, світу вициску й клясового панування.

Марксівська філософія не є, як буржуазна філософія, продукт кабінетної творчості, професійної засклепленості, споглядального дозвілля; вона є методологія клясової боротьби пролетаріату, методологія звитяжного здійснення й проведення його диктатури, як знаряддя побудови безклясового соціалістичного суспільства, комунізму. Звідси її яскраве виражений *клясовий, партійний характер*. Марксо - Ленінова філософія вийшла на вулицю, де будуються барикади боротьби і штурму старого світу, вона твориться в цій боротьбі і торує їй шлях. І коли ми говоримо про досягнення марксо - ленінської філософії в 15 - ті роковини Жовтня, ми мусимо передусім зазначити, що наша партія вперто і невсипучо, послідовно і повсячасно проводила й здійснювала гасло: «філософія в маси». І це зрозуміло: вся праця партії є здійснення філософських засад марксизму - ленінізму і успішний провід її був би неможливий, коли б ці засади не стали тривко засвоєною власністю авангарду трудящих, їх вибореним у клясовій війні й будівництві доробком. Під цим поглядом досягнення партії є дійсно велетенські: остання філософська дискусія виявила, до якої міри в обсяг теоретичної боротьби були втягнені широчезні маси, яке жваве зацікавлення, живий відгук вона викликала і до якої міри стало для трудящих мас зрозумілим практичне значення філософії діалектичного матеріалізму, непримиренність ортодоксії, її більшовицька партійність. Зробити марксо - ленінську філософію невід'ємним здобутком трудящих мас, без спрощення її, без вульгаризації, без поверхової абстрактної схематичності — це велике досягнення партії в загальному баланді 15 - х роковин Жовтня.

Коли ми говоримо про клясовий, партійний характер марксо - ленінської філософії, то це зовсім не значить, що ми заперечуємо клясовий, партійний характер буржуазної філософії. Навпаки, *Л. нін* не раз повторював, що філософія була завжди партійною наукою на всьому протязі свого існування, а буржуазні філософи завжди були пантованими лакеями панівної кляси. Власне, твердження про безклясовість філософії у буржуазних філософів було хитрим, підступним маневром буржуазії відносно пролетаріату з метою замилення йому очей, приховання дійсного стану речей; воно було метою ошуканського накидання трудящим буржуазних клясових інтересів, спробою ослаблення їх енергії, відпорності у клясовій боротьбі, формою ідеологічного заповоніння, формою притуплення клясового самоусвідомлення пролетаріату. Кабінетний, шкільний, відвернений від дійсності характер буржуазної філософії виницав із засадничої ідеологічної настави буржуазної філософії взагалі, бо для неї зміна історичної дійсності не є наслідок глибоких протиріч між розвитком матеріальних творчих сил і формами власності на знаряддя виробництва, протиріч, що виявляються в безнастанній клясовій боротьбі за повалення панівної кляси, а тільки продукт чистої думки, ідей, що їх, очевидно, винаходять і об'являють світові ідеологи — освічені представники панівної кляси. Містифікація дійсності, перекручення, збліднення її живої боротьби, знекровлення — ось основні риси буржуазної філософії. Звідси й релігійний характер сучасної буржуазної філософії, оскільки релігія є форма відчуження від дійсності, відвернення уваги мас від реальних завдань шляхом перенесення їх вирішення у другий, підтобичний світ. І коли *Ленін* каже, що в буржуазному суспільстві кат є доконечне доповнення попа, то філо-

софське попівство в ньому прегарно виконує функцію катування клясової пролетарської ідеології. Згаданий релігійний характер філософії панівних кляс виражався загально в тому, що окремі філософські системи, запанцеровані в неприступний для загалу панцир жаргону філософської термінології окремих філософських сект і шкілок, відстилізувалися в широке течиво релігійної сивухи, яка мала проїдати, червити мізки трудящих.

Згідно з попередніми загальними зауваженнями, ми зараз же тут зазначимо, що, кажучи про клясову боротьбу на філософському фронті на Україні, ми матимемо на увазі не тільки факти й твори, які появлялися, як «суто філософські», і такими себе називали. З таким чисто зовнішнім, формальним критерієм ми не можемо підходити до справи, бо так ми б неприродно звузили предмет нашої критики і поминули багато незвичайно важливих напрямків, течій, які присутньо заважили в різних перипетіях клясової боротьби на філософському фронті. Це особливо було б невірною тому, що переможений клясовий ворог в умовах пролетарської диктатури не може виступати одверто, особливо на терені філософії, як на пляцдармі засадничих світоглядних питань. Він мусить працювати методами маскування, засобами підземної сапи, змагаючись влучити свого клясового противника в найбільш несподіваних місцях, підгризати коріння діалектичного матеріалізму в конкретних ділянках наук, мистецтва, літератури тощо. Це стосується особливо до ідеологічного фронту на Україні, де ворожі філософські течії дуже часто просувалися й старалися труїти шерехи пролетаріяту під захисним кольором літературних чи історичних теорій. І тому на цей момент ми мусимо звернути бачну й пильну увагу.

Цим знову не сказано, буцім то філософська боротьба на Україні набиравала характеру якоїсь закономірності, відмінної від закономірностей її, наприклад, у Радянській Росії. З цією наставою «окремішности» закономірностей клясової боротьби, історичного процесу, його рушійних сил, загальних тенденцій громадянської війни, розташування в них суспільних сил, ми повинні рішучо боротися як з концепціями контрреволюційними, як з проявами наступу ворога, власне, на філософському фронті, бо справа тут іде про коріння, основи ленінізму. У нас на Україні були спроби створення і окремої «схеми» історичного процесу — у представника скоропадського юнкерства, українського прусацтва, у запеклого апологета українського націоналізму (Яворський), і спроби ренебатського, зрадницького, руйнацького фалшування історії партії, з «самобутніми» формулами її генези, що заперечувала Ленінову тезу про гегемонію пролетаріяту в революції (Равич - Черкаський), і твердження про потребу додаткової схеми, в додаток до Ленінової, для української історії. Всі ці твердження — антипартійні, продиктовані інтересами ворожими пролетаріятові, не менш невірні й пагубні, коли питання стоїть про нашу філософську боротьбу. Загальна закономірність філософської боротьби в її основах однакова. Але ж ми були б короткозорі педанти, коли б не урахували своєрідностей «капіталу» ідеологічного, успадкованого від попередньої епохи, через який згадана загальна, основна закономірність торувала собі шлях. І, власне, постанови нашої партії в філософських справах найкраще виражають це діалектичне сплетіння і взаємопроникання загального й конкретного. Не тільки одна була лінія партії в філософській боротьбі, але, в основному, один був цей ворожий, буржуазний «капітал» традицій, який зброївся до боротьби з переможною матеріалістичною діалектикою. Спільний, нарешті, є факт народження білоемігрантських філософських течій за кордоном — українських і російських — та їх консолідації. Ці течії усякими способами й під різними вивісками старались пробиватися на наш ґрунт, знайти в нас точки опори в рештках капіталістичних кляс і навіть проникати в лави нашої партії. Відзначаємо спільні методи їх проникання і спільний зміст того, що проникало.

Три були, особливо, буржуазні течії в ділянці ідеології на Україні, які

передалися з дореволюційної епохи і вступили, з відповідними модифікаціями, на арену боротьби з марксизмом - лєнінізмом. Поперше, це був український меншовизм, соціал-шовінізм, який ідеологічно концентрувався навколо Київського «Дзвону», а філософсько найбільше викристалізувався в особі Винниченка, що найкраще восіблює всю бридь «еволуції» меншовизму. Сьогодні немає ще марксіської філософської біографії Винниченка. Її написати не легко, зважаючи на те, що філософський його світогляд не систематизований в якомусь окремому творі, а справа йде про людину, що її історична мета полягала в проведенні інтересів буржуазії у шатах, марксіської (дуже часто) термінології. Дійсно, трудно вхопити основний тон, коли проглядаєш строкату еkleктику «Дзвону». Тут є етюди «марксіської» естетики, які, власне, становлять пасквіль на марксизм; тут поруч з Марксом іде Метерлінк, Ніцше, Вергарн, Мане; тут зоологічний націоналізм іде поруч з напущеними деклямаціями про «нову», «соціалістичну» культуру», а гаданий принципівий атеїзм нараз відгукається псанами богобудівництва. Одна є в цьому еkleктизмі логіка: це — логіка збирання й плекання культурних плодів буржуазного декадансу, епохи першого могутнього підняття бурхливих хвиль проти ірч імперіялізму, що виразилися в війні і першій соціалістичній революції. Подібно до того, як весь зрадницький II Інтернаціонал препарував свій «марксизм» для потреб імперіялістичної експансії, так і «соціалізм» Дзвону був ідеологічним пляцдармом для підготовки з України територіяльного пляцдарму для гри й вирівнення імперіялістичних інтересів і зазіхань.

На такому фоні чіткіш вирисовується і фігура самого Винниченка і філософський сенс його творів. Які в нього є елементи? Вказати на них дуже важливо, бо вони повторюються в різних модифікаціях і у інших представників буржуазної контрреволюції (коли справа йде про загальнофілософські погляди). Безсумнівно, рушійною силою філософського погляду Винниченка є *стихийний біологізм*. Він протиставить свою правічну елементарність, невгамовану, космічну течійність усім історичним закономірностям, які уявляються йому мимохідними й мінливими, непотрібними умовами. Такого типу біологізм якнайкраще надавався для буржуазної мімікрії. Він, власне, й міг стати і став спірним підмурком для *зоологічного націоналізму*, що пишно росте на болотах *соціал-дарвінізму*, такого характерного для Винниченка, і адекватно виражає стихію буржуазної конкурентної боротьби. А перед масами від виблискував привабливими веселками «матеріялізму». Його двозначність дозволяла йому виступати у різному одязові, правлячи завжди вірну службу буржуазії. Цей біологізм був відгуком, з одного боку, всяких расових імперіялістичних теорій, з другого боку, поширених тоді емпіріокритичних течій, які жваво розповсюджувалися тоді в Європі і на фоні російської реакції захоплювали й деякі «марксіські» кола. На українському ґрунті цей біологізм визначав собою теорію раси, національного цілого, як певного біологічного комплексу, із своїми «племінними» критеріями «правди й неправди». Винниченків біологізм особливо ясно виступає в його філософії історії. Діяльність окремої людини, як історичного агента, має в нього циклічний характер, що залежить від її біологічного підґрунтя. Як це широко розвинено в «Кирпатому Мефістофелі», революція не є явище історичне, а певний природний вибух життєвих сил, властивий певним молодечим епохам життя людини. Юнак так же неминучо є вроджений революціонер, як зріла людина — вроджений опортуніст і консерватор. Звідси два висновки: поперше, революція — явище незрілості, подруге, революція не має об'єктивного, класового сенсу, а є тільки зовнішня умова, рампа для розгортання індивідуальних проблем, розрядження суб'єктивних напружень, драм, трагедій, конфліктів, які виростають на біологічному, в першу чергу, сексуальному тлі. Революції — неминучі видатки юнацької *хмільності*. Ця високоаристократична «теорія» революції, що в ній трупи пролетаріату

є тільки життєздатним угноєнням для пишноквіту виняткових проблема-тичних натур незрівняна щодо свого брутального цинізму.

Всування революційної проблематики в рамки біології повторювалося не раз пізніше; воно є характерне й для деяких боків хвильовизму. У Винниченка цей біологізм виквітав в одягах учення про «чесноту з собою» Ібсена (письменника, що прозу імперіялізму востаннє старався перетопити в поезію індивідуалістичної романтики) і в культурі Ніцше, герольда войовничого імперіялізму. З такою наставою зв'язані ще дальші світоглядно-історичні моменти винниченківства: хитра філософія революційної фрази в чисто троцькістському стилі; змодернізоване видання філософії героя й маси, виявлене особливо в «Соняшній машині», і свідомо протипоставлене Леніновій засаді масового проїняття революційного руху; вчення про абсолютну випадковість історичного й всякого процесу, що тісно збігається з сучасними антидетерміністичними фашистськими течіями. Цей випадковий характер історії виникає з випадковости технічних винаходів, які винниченківській мімікрії мають надати ошуканського характеру «марксівської», навіть ультракомуністичної. Історія може раптом, в кожний момент, повернути невідомо куди, залежно від химерности технічних винаходів, які не становлять собою якийсь соціальний факт, а виключений з рамок соціальної причиновости плід інтуїції окремих виняткових одиниць. Цей вульгарний техніцизм через натуралізацію історичного процесу тільки доповнює, довершує малюнок зарисованого раніше біологізму Винниченка. Войовничий біологізм і технічний фаталізм, зворотній бік концепції абсолютної технічної і історичної випадковости, правила за основні світоглядні лямі-мотиви винниченківського ставлення до вузлових фактів нашої соціалістичного революції, лямімотиви протиставлення Леніновій національній політиці національного зоологізму, хаотичної боротьби націоналістичних інстинктів, буржуазного джингоїзму, то є проведення буржуазної контрреволюції під облудним гаслом національного визволення. Комуністичне суспільство уявляється Винниченкові як етап безперервного святкування, уможливленого завдяки фантастичному випадковому технічному переворотові, що звільняє суспільство від усякої праці. В даній українській обстанові відношення класових сил, цей споживацький, гульвісницький «комунізм» як ідеал, не може не бути виразом або вивіскою протиставлення індивідуалістичних, рвацьких, зрівняльних настроїв дрібного буржуа колективній, продукційній психології пролетаріату. Коли ми згадаємо, в якій мірі зараз цей споживацький, зрівняльний «комунізм» править за важіль куркульської агітації, зривницької роботи петлюрівщини на селі, ми добре зрозуміємо суть і значення концепції Винниченка в нашій класовій, а тим самим і філософській боротьбі. Тим важливіше, що названі концепції далеко не є індивідуальними концепціями Винниченка, а пішли в ширину, запліднили ґрунт української контрреволюції і увійшли як моменти до вчення інших наших класових і ідеологічних ворогів. Треба додати, що у Винниченка часто напружена динаміка невгамовного біологізму чергується із знесиленими спадами настроїв будійської нірвани й беззубого, зрезіньованого моралізування та шукання ключів щастя.

Не диво, що ідеологія українського меншовизму, як вона викристалізувалась особливо у Винниченка, тісно спліталася з течією українського буржуазного модернізму, який в останнє десятиріччя до Жовтня мав багатовидатних представників і вчення якого становило той стовбур, на якому очкувала «нові» свої віти українська контрреволюція. В той час, коли українське двонарство кокетувало ще для проформи з Марксом, український модернізм, як ідеологія української великої міської буржуазії, явно поривав навіть з усіма зовнішніми «соціалістичними сентиментами», кляв Маркса за «історичний фаталізм», геть відкидав тьмяну ідею репрезентування в літературі всього народу, особливо бідняцького селянства і всяким «колективістичним настроєм» відкрито протиставив гасло ніц-

шеанства. Це українське ніцшеанство ясно зформульовано в модерністичному маніфесті Товначівського: «Утопія й дійсність», відгукові «ідей» київського «російського Ніцше» Леоніда Шестова, сьогодні духоборця білоемігрантщини, колись (в 1910 р.) — російського буржуазного снобізму. Воно увійшло як складовий момент у філософію всіх представників українського модернізму, особливо найбільш «філософського» Євшана, сподвижника й прибічника Грушевського. В філософській фізіономії Ніцше найпотужніше й найплястичніше зосередились усі протиріччя психології імперіялістичної буржуазії: звірина безоглядність у клясовому натискові на пролетаріят, виражена в обоженні «білявої бестії»; брутальність, піднята до рангу «ідей» і виражена в теорії антихристиянства Ніцше, що була тільки ідеологічним одягом боротьби проти всякої «філіантропії» відносно пролетаріату¹; почуття психологічної й культурної поразки буржуазії, розброєння й відмовлення від широких аспірацій і перспектив; культивування безсилої витворності, що виразилось у Ніцше в обоженні французького декадансу. Українське ніцшеанство перейняло від Ніцше гасло конструктивної людини, що його серед численних звалищ, вагань і теорій Ніцше будував із сцієнтифічних ідей ренесансу та картезіанського механіцизму, як патосу холодної науковості (в протизвагу неясним і м'якотілим півтіням німецької ідеалістичної філософії, від Ляйбніца); конструктивної людини, як архівзору сучасного капітана індустрії, з позитивним відтіненням чисто розбишацьких моментів, — отже, взору архідільця, який так легко могли сприйняти українські апологети капіталістичних авантюристів. У Євшана це ніцшеанство поєдналося із штірнеріанством у систему «анархістичного індивідуалізму» першого прорання ідеологічної махнівщини. Але як у Ніцше, так і в українських модерністів, продиралися на поверхню «дві душі» капіталізму («З журбою радість обнялася», так назвав свою збірку Олеся, дон-Кіхот українського міщанства); і дійсно, побіч діонісійського співу біологічного оптимізму надморальної конструктивної людини йде в них квиління, плач буржуа над тим, що не все йде гаразд у цьому світі, виступає психічне поранення від виступу пролетаріату, чуються прокльони революції і відповідна філософія символізму, містицизму, культ Метерлінка. Філософське оформлення дістає цей настрій в роботах Секели про Берсона і в статтях В. Панейка («Літературно - науковий вісник») про нескантіянця, філософа ілюзіоністичної відносності Г. Зіммеля та про «шукача тайн і правд внутрішніх», «скарбів невидимих» Р. Айкена. Український модернізм знайшов і свого Ніцше — Куліша, «європейця», природного ворога всякої «порби». Культ Куліша став символом «аристократизму духа», свідомого зривання з неясними традиціями українського «демократизму», «всенародності». Український модернізм створив версію про конструктивну, історію творчу західноєвропейську людину в протизвагу до кволого, заспаного, пасивного, «буддійсько - нірванного» «росіянина»; нездільного до будь - якого історичного почину, — версію, яка досягла свого певного розвитку в філософії фашизму Донцова. Донцов у багатьох своїх творах дає філософсько - соціологічне уґрунтування українського фашизму, куди складовими частинами входять: 1) філософія містичної інтуїції Берсона, 2) вчення про вибрані меншості, як рушійні сили історії, 3) плекання національних легенд, «митів», як засобу підняття національної енергії, 4) зоологічний націоналізм, 5) апологетика куркульської приватної власності, 6) апотеоз мілітаризму, 7) теорія про західно-

¹ Що справа у Ніцше не йшла про знищення релігії, а про нове «богобудівництво», більш адекватне занепадному етапові буржуазії, що мало гальванізувати його — це очевидно особливо зараз, коли німецькі фашисти - гітлерівці, власне виходячи з ніцшеанства, заходжуються коло створення для «німецького народу» ново-«германської», більш суворої й безоглядної релігії, подібно як колись українські модерністи подумували про створення «української релігії».

європейський характер української нації і української історії, 8) теорія «азіятини» більшовизму, як продукту чисто російського, і доконечність збройного його знищення для врятування європейської «конструктивної» культури. Деякі теорії Донцова знайшли своє ехо в теорії фавстівської західноєвропейської культури, орієнтації на «психологічну Європу» у тов. Хвильового. Партія нещадно вдарила по всіх спробах відновлення чи контрабандного просування такого роду «європеїзму», що його політичний сенс був занадто яскравий; партія розбила хвильовизм. Партія теж в нівець розстрожила яворщину, яка «західноєвропейський», в донцовському розумінні, характер української історії поклала в основу періодизації, методології аналізу українського історичного процесу і його рушійних сил, прикрашуючи його «марксівською» термінологією.

Коли ми говоримо про філософський «капітал» буржуазної контрреволюції на Україні, то на чільне місце треба поставити діяльність Єфремова. Представник просвітництва, раціоналізму й утилітаризму, він був захисником численних куркульських загонів і саме як такий «діяв» на терені Радянської України. Філософською чаяновщиною, кондратьєвщиною можна схарактеризувати його світогляд. Це — філософська столипінщина в умовах фашизму у світовому масштабі і в умовах доконечности праці для фашизму на терені пролетарської диктатури. Філософія вродженої винятковости, своєрідна суб'єктивна соціологія мужицько-патриціанського аристократизму, підкреслювання принципу родини, патріярхату для розвинення таланту, куркульське родинне держимордство тісно поєднує Єфремова із сучасними фашистськими теоріями про культ сім'ї, про відродження сім'ї, як атому кристалізації фашистської держави в протизагугу до «публічних» клясових теорій, що розбивають суспільство горизонтально. Немає в нас автора, який би концепції філософського «зеленого» інтернаціоналу домовлював з такою упертістю і безоглядною ляпідарністю до кінця. В той час, коли український модернізм, течія великої міської буржуазії, сприймав у себе всі філософські й літературні новинки Західної Європи кінця ХІХ ст., змагав до рафінованого стилю й витворної цизеляції думок, до складности психіки буржуа, до витонченої проблематики мешканця великого міста, Єфремов недовірливо ставився до його шукань, бачив у них слабкість, шкідливу надмірність стилізаторства. Він дивився на модернізм очима куркуля, який бачить, що недобре діється в сфері його міського клясового побратима, що ламається його клясова енергія, що приземна «мугирна» сила мусить відновити цю попсовану кров. Гаслу мистецтва для мистецтва він протиставляє гасло його розсудкової тенденційности. Філософсько це виражається в плеканні своєрідного матеріялістично підсиченого позитивізму, а навіть механічного матеріялізму, як течії, що найкраще виражає змагання «освіченого», «культурного», прогресивного куркуля. Не шукати далеких горизонтів, а міцно окопатися в землі, не плекати ідеали, а рости органічно, чіпатися до кожного факту, щоб витягнути з нього користь — така філософія Єфремова. Єфремівщина була філософською теорією СВУ — теорію опертої на куркуля інтервенції проти СРСР. Механістичний матеріялізм, застосований до соціології, давав концепцію інертної клясової маси, що її штовхають, керують нею виняткові одиниці — і він навіть ліг в організаційну основу СВУ.

Ми аж ніяк не виявимо всієї величі і труднощів роботи, яку провела наша партія в ділянці ідеологічної, філософської боротьби на Україні, ми не зрозуміємо філософських фібрів усієї м'язевої напруги буржуазної контрреволюції у нас без характеристики однієї з найбільших фігур по той бік барикади. Ми не оцінимо всієї системи метод її боротьби проти будівництва соціалізму на Україні, проти будівництва української соціалістичної культури, проти визволення українського народу, коли не схарактеризуємо філософських і загальнометодологічних підоснов діяльності Грушевського. Коли ми захочимо схарактеризувати Грушевського однією фразою, то можна

його з'ясувати таким чином: це фашизм, який змагається здійснювати фашистську ідеологічну експансію під виглядом співпраці з радянською Україною. Філософсько, методологічно, соціологічно виражається це таким чином, що Грушевський, під виглядом збереження з зовнішнього боку засад старої Драгоманівщини, як засад, які *позірно* становлять собою можливе поле супутництва з революцією, непомітно й без шуму перероблював їх в напрямку наповнення їх філософським і соціологічним змістом сучасного міжнароднього фашизму. Ми не можемо забувати, що всі попередні погляди Грушевського набирають, згідно з новими обставинами, нового змісту. Нам дотепер уявляється, що в своїй загальнофілософській і соціологічній теорії Грушевський є тепер, як колись, еволюціоністичним позитивістом з еkleктичною домішкою деяких тез «марксизму», з залученням до свого історичного світогляду водолійної кареевської теорії факторів, федералістичного прудонізму і дрібнобуржуазних концепційок прогресу. І сам Грушевський уміє підсичувати ілюзії, що це так дійсно є, що в нього не відбулося ніякої посутньої еволюції; він уміє навіть блиснути «трудоим соціалізмом», пильно замітаючи сліди того факту, що всі його попередні погляди набирають нового значення, що він у своїй будцімто старі настави впливає новий зміст і нібито ненароком, як другорядні, малозначні твердження, вплітає в них погляди, що є для нього зараз основні, хоч вони й не висловлені з відповідною силою і експресією. Супроти цього ми мусимо констатувати факт, що концепції Грушевського містять у собі зараз, на даному етапі, всі основні філософські й соціологічні концепції сучасного фашизму, в більш або менш завуальованій формі. Ми даємо тут стисло їх характеристику. 1. «Генетичну соціологію» Грушевського визначає рішучо підкреслений антима́рксизм. Грушевський заперечує всю енгельсівську концепцію первісного комунізму, а тим самим усі основи історичного матеріалізму. Справа тут не йде про ставлення від знак запитання певних даних чи фактів, що на них покликається Енгельс, а про яскраве, пляново переведене протиставлення Енгельсові індивідуалістичного тлумачення первісного суспільства. Це заходить так далеко, що Грушевський, цілком в унісон із соціологією сучасного фашизму, всупереч усяким фактам, висуває тезу про первісне існування моногамної сім'ї, як клітини суспільства, що з неї, всупереч твердженням Енгельса, розвинулися інші її форми. 2. Для вияснення виникнення держави й кляс, знов у згоді з пророком фашистів Гумпльовичем і соціал-фашистом Кавтським, в згоді з усіма заборчними й мілітарними теоріями фашизму, Грушевський удається до теорії завоювання. 3. Від сучасного фашизму Грушевський сприймає концепцію суворой спартанської аскези, як вона нібито існувала в первісних суспільствах; зараз вона лежить в основі ідей фашизму про сувору буржуазну мілітаризацію суспільного життя. 4. Філософські Грушевський від еволюційного позитивізму перейшов у своїй історіософії до вундтівської концепції «народнього духа», як пружин історичного процесу, концепції, яка виходить від Гегеля і зараз характеризує неогегеліянство і шпенглеріянство, як суттєвий момент сучасних теорій фашизму. 5. В тлумаченні історичних явищ Грушевський відкидає природно-історичну законмірність і вводить фашистські ідеї «історичної ритміки», що мають витіснити засади природно-історичного тлумачення історії. 6. Від Кавтського Грушевський приймає концепцію боротьби між індивідуалізмом і колективізмом, вирозумлених чисто психологічно й незалежно від структури продукційних відносин, приймає їх почерговість, а тим самим дає «теоретичний» ґрунт для перспективи виродження нашого комунізму знов у якийсь новий індивідуалістичний етап. 7. Грушевський визнає тяглість українського історичного розвоєвого процесу, як процесу духовного, що для нього наша соціалістична революція дає тільки зовнішні рамки, нічого в його суті не міняючи. 8. Грушевський веде ідеологічну боротьбу проти соціалістичного будівництва під виглядом боротьби проти індустріалізму, який він захищав раніше в

своїх концепціях «відродження України», «оселянення» індустрії, включення її як моменту в сільське господарство. Тут він стоїть на передових позиціях економічного вчення сучасного фашизму про розбруєння індустрії, оремеслення, осереднювання сучасного суспільства, створення за рецептою фашистів якогось нового вигляду корпоративного суспільства. Його тенденції ідуть тут у ногу з фашистськими антитехнічними тенденціями. Взагалі ідея становости грає велику ролю в світогляді Грушевського. Розуміється, що всі його економічні теорії оремеслення суспільного життя скеровані своїм лезом проти гегемонії пролетаріату і становлять продовження його вчення про буржуазність української нації, яку від так «поглибив» захисник чорного націоналізму Яворський. Я не спиняюсь тут на суто історичних концепціях Грушевського, на всіх його поглядах, а вибираю те, що має загальнофілософське значення, що є відгуком світогляду сучасного фашизму; що проникає у світогляд інших представників буржуазних течій на Україні і що буде ще дуже важливим чинником у нашій боротьбі за гегемонію філософії ленінізму, за українську соціалістичну культуру, за більшовицьке гартування наших філософських наукових кадрів, за побудову безкласового соціалістичного суспільства. Наш марксіський теоретичний фронт, за проводом партії, озброєний ленінською теорією вів, веде і далі вестиме нещадну боротьбу проти загальнотеоретичних концепцій грушев'янства. В Українській Академії Наук в 1931 р. і в низці праць розбито і філософію й соціологію Грушевського. Грушев'янство як світогляд збанкрутувало. Його прибічники щораз більше переконуються фашистської його суті. За допомогою комуністичної партії справу буде доведено до кінця і один з важелів ідеологічної експлуатації українського народу зійде на нівець. Проміння 15-х роковин Жовтня відтіняє і прогниле, змуршавіле тіло грушев'янства. В умовах запеклого намагання куркульства підірвати де тільки можна соціалістичну перебудову сільського господарства, в зв'язку з прониканням націоналістичної петлюрівщини у тканин колгоспів, там, де партійне око недостатньо пильне, *боротьба з яворщиною на вищому етапі* набуває актуального значення і наш філософський фронт повинен їй при ілити більше уваги, аніж це мало місце дотепер. Він мусить розчавити до решти цю ідеологічну агентуру куркуля. «Соціологія» куркульства й донцовсько-петлюрівськи ундівського «західництва», «європейства» мусить бути виявлена до кінця у своїй політичній суті.

Філософський український контрреволюційний фронт знайшов найбільш згущене своє освітлення й вираження в діяльності Чижевського, людини незвичайно рухливої. Діяльність Чижевського завузлоється, головним чином, у трьох точках: 1) у спробах зв'язати український контрреволюційний філософський фронт з міжнароднім фашистським рухом неогегеліянства, 2) у створенні «національної» української філософії і побудови історичної її схеми в згаданому дусі, 3) у практичному контакті й координуванні української філософського антимарксіського фронту з діяльністю російської філософської білоеміграції. В першому сліди діяльності Чижевського доволі помітні і наклепницька його робота, особливо проти Леніна, розвинена ним у повному масштабі. Сам Чижевський є членом президії міжнароднього «Гегельбунду», як представник «слов'янської» філософії. Тут ми не потребуємо широко розводитися про значення неогегеліянства як філософської зброї фашизму і соціал-фашизму, як терену сучасної буржуазної ідеологічної концентрації. Останній гегелівський конгрес, що на нього не було прийнято радянську делегацію, достатньо виявив і своє політичне, аптирадянське загострення і внутрішню німичну струпішілість, що її підкреслювали навіть деякі представники буржуазної преси. Роля Чижевського в цьому гегелівському русі обіймає три моменти: поперше, він старається довести, що філософія Гегеля, оскільки вона була сприйнята

«слов'янством», впливала на нього в релігійному дусі. Тим він уже заздалегідь старається визначити «духа» слов'янської філософії. Подруге, він старається дати своє розуміння діалектики Гегеля, яке він вважає за єдино вірне. Суть цього розуміння полягає в тому, що в методі Гегеля діалектика була інтуїтивна, що вона базувалася на відкиненні всього розсудкового. В основному це розуміння збігається з сучасною інтуїтивною методою Бергсона. Його точка зору на Гегеля відповідає, таким чином, точці зору найбільше зараз впливового неогегеліянця, німецького філософа Кронера. Чижевський становить собод передню ланку тієї течії, яка старається перетлумачити Гегеля чисто містично, а тим самим використати гегеліянство для потужних сьогодні антираціоналістичних, антирозумових течій. Але політично, з погляду філософської класової боротьби, найбільше значення має третій момент: Чижевський дає широкий огляд російської гегеліянської школи, репрезентованої, головним чином, Лоським і Ільїним, і залічує до цієї школи Леніна, покликаючись на його «Конспект логіки». Усякими філософськими фіглярствами зухвалого наклепу і фальсифікації він старається при цьому довести, що Ленін у своєму розумінні діалектики сходиться із згаданими представниками російської школи. Реальна мета Чижевського ясна: марксизм, мовляв, оскільки він виходить з гегелівської діалектики, мусить спиратися на діалектику ідеалістичну; матеріялізуючи раціональне зерно діалектики Гегеля, оскільки марксизм хоче обстоювати матеріялістичні філософські позиції, він мусить геть відкинути діалектику. Або механістичний вульгарний матеріялізм, або гегелівський ідеалізм — третього виходу немає. Таке твердження має для нас надзвичайно велике значення тим, що «наш» механіцизм і «наш» меншовикуватий ідеалізм є далекі відгуки такої позиції. Механіцизм заперечує всяку діалектику під виглядом відкидання ідеалістичної діалектики Гегеля; деборівщина під виглядом матеріялістичної діалектики реставрує ідеалістичну гегелівську діалектику. На цьому прикладі ми бачимо найкраще всю невмолиму й непомильну логіку класової боротьби: всі спроби ревізії марксизму - ленінізму зникають її представників, навіть проти їх власної волі, із змаганнями найчорнішої контрреволюції.

Друга ділянка філософської роботи Чижевського — це побудова укр. національної філософії і її історії. Він каже, що є два погляди на національний характер філософії взагалі: погляд раціоналістичний і романтичний. Перший твердить, що є якась одна дійсна, наднаціональна й надісторична філософія, але всі дотеперішні філософії не відкрили ще її і тому є абсолютно помилкові. Вірної філософії ще немає і її колись тільки буде створено. На протилежній точці зору стоїть романтична теорія. Немає якоїсь однієї абсолютно вірної і єдиної можливої філософської системи. Філософія взагалі не є якась система, а великий історичний процес. Окремі філософії не є самі по собі вірні або невірні: вони є моменти одного історичного філософського руху, ніколи не закінченого; як такі, вони відіграють позитивну роль, вони всі якоюсь своєю однією стороною, якоюсь ризикою виражають істину. Навіть помилки філософських систем чи шкіл ми не можемо просто відкидати, бо вони є моментами істини. Такими моментами є окремі національні філософії, які відкривають, відбивають, пізнають дійсність з якогось одного погляду, і в такому сенсі є вірні, хоча однібічні. Через це тільки сума національних філософій дає дійсну філософію; але ж через це не можна й викреслити ніякої національної філософії. Не може існувати ніякої філософії позанаціональної, що на ній нація не відбила б свого тавра. А щоб зрозуміти питому вагу даної національної філософії в оркестрі філософії, щоб збагнути, який бік дійсності вона може вірно відбити, яка є її неприступна для інших націй домена, треба раніше дати аналізу даного національного «духу». Він є понадкласовий, бо й усі класи даного суспільства є частини фізіономії цього понадкласового, одвічного, скажемо, «українського національного духа». Тільки так можна знайти настави і для

періодизації історії української філософії, і для вивчення майбутніх перспектив її розвитку в концепції філософської Ліги Націй. Які є, за Чижевським, керівні риси українського національного духу? «Характеристика українського національного характеру, на яку дають нам право аналізу народного світогляду, виглядає так. Поперше, безумовною рисою психічного укладу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ті риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості; з емоціоналізмом зв'язані, безумовно, й значні впливи протестантської релігійності на Україні, бож однією з сторін протестантизму є висока оцінка в ньому «внутрішнього» в людині. Однією з сторін емоціоналізму є і своєрідний український гумор, що є одним з найбільш глибоких виявів «артистизму» української вдачі. Поруч з цими рисами стоять індивідуалізм, стремління до «свободи» в різних розуміннях цього слова; ця риса стає іноді в конфлікт до першої — проти примирливості естетизму, прийняття ним усього в світі, поскільки воно є «прекрасне», гармонійності тієї картини світу та життя, що розлягається перед естетичним зором. Індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту з усім та всіма, до розкладу усякої життєвої форми і, разом з тим, може вести і веде в певних випадках до глибоко позитивних форм творчості й активності. Поруч з цими двома основними рисами стоїть третя: неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні, неспокій і рухливість, що є, яко з своєю основою, зв'язані з певним «артистизмом» природи, із стремлінням до переходу в усе нові й нові форми, але разом з тим і з індивідуалізмом, що не хоче мати ніяких старих, міцних основ поза межами індивідуума, а не може відшукати їх в ньому самому. З цією рисою зв'язані і дуже позитивні риси характеру, як здібність до прийняття нового, тенденції до психічної еволюції, але й максимально негативні сторінки української історії — тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм, усі жорстокі та криваві сторінки української історії». Отже, Чижевський, як один з проводирів ідеології української білоеміграції, заходився коло створення самобутньої української національної філософії, що її ядром має бути індивідуалізм, як основна риса українського народу, без ріжниць кляс (читай: антикомунізм), і відновлення на українському ґрунті гегеліянства. Цією стороною свого вчення Чижевський об'єднується з сучасним філософським неогегеліянством, як філософією міжнародного фашизму, включає український контрреволюційний філософський фронт у загальний буржуазний фронт ідеологічної, тобто політичної інтерверсії. Філософія Чижевського заразила окремими своїми сторонами деякого з представників нашого теоретичного фронту, особливо представників меншовизуючого ідеалізму. Я вже на кажу про те, що чижевщина чіпляється і буде чіплятись буржуазних недобитків нашої внутрішньої еміграції.

Окреме місце займали на Україні впливи *богданівщини*, яка виявилася, головним чином, у двох ділянках: в філософській, в течії, представленій *Рожіциним*, і літературно-критичній, представленій, головним чином, нашим *футуризмом*.

В численних своїх працях Рожіцин, приховуючись марксовською термінологією, боровся проти марксо-ленінської теорії кляс, розвиваючи богданівські ідеї про організаторів і виконавців, проти матеріалізму за махізм у формі оствальдівського енергетизму, проти матеріалістичної діалектики у формі теорій про кінець усякої філософії, засвоюючи «методу» богданівської, шулятиківської спрощеної вульгаризації, він невпинно фалшував Марксо-Ленінове вчення про релігію і підпривав міць фронту нашої антирелігійної роботи.

У своєму вченні про мистецтво як-сукупність образів, зв'язаних з навіками, переможеними вже в суспільному розвитку і штучне законсервованими, він фактично проводив антипролетарські теорії «мистецтва для мистецтва», старався скерувати його на рейки повного його відриву від

процесу соціалістичного будівництва і обслуговування ним потреб витонченого сибаритизму чужих чи ворожих пролетаріятові прошарків.

Український футуризм епохи Жовтневої революції в своїх поглядах на суспільне значення мистецтва цілковито ґрунтувався на теоріях Богданова. Його спрощений погляд на «організаторську» роллю мистецтва є не що інше, як перенесення на мистецький ґрунт богданівських «тектологічних», «організаційних» теорійок, а його вчення про «деструкцію» мистецтва — логічний наслідок теорій Богданова про «дефетишизацію», то є до заперечення всякої ідеології. Антипролетарська настава таких поглядів не потребує ніяких коментаріїв. Теж саме торкається і футуристичного чистого техніцизму, богданівське походження якого є аж надто очевидне.

Ювілей Сквороди дав нагоду для нового вибуху мімікрійної, проти пролетарської роботи на філософському фронті. Я маю тут на увазі, в першу чергу, роботу Яворського про Сквороду, в якій він в зовнішній оболонці реверансів на адресу матеріялізму і марксизму проводить ідеалістичну версію тлумачення спінозизму, як безстатевого монізму «взагалі», то є його ідеалістично - пантеїстичну версію, систематизовану Шелінґом, а зараз розвинену буржуазним філософом - ідеалістом Гефдінґом і «нашими» механістами, головним чином Аксельрод.

Всім цим, коротко схарактеризованим течіям які часто, розвиваючись поза нашими кордонами, проникали струйками до нас і знаходили вияв у одиниць чи груп, партія дала рішучу смертельну відсіч, і в 15-ті роковини Жовтня ми можемо засвідчити повну перемогу філософії діалектичного матеріялізму. Боролись проти них наші марксо - ленінські філософські кадри. Але треба зараз додати, недостатньо рішучо, недостатньо більшовицької - пильно, недостатньо всебічно, недостатньо партійно - витримано, клясово - непримиренно. Що більше: в цій боротьбі на окремих ланках фронту виявився вплив протипролетарських клясових елементів, тиск ворожої нам клясової ідеології, полонення нею окремих невитриманих партійно, ідеологічно прошарків нашого теоретичного фронту. Клясовий наш борог не перестане ставити своїх зрадницьких пасток і на філософському фронті, в умовах запеклої клясової боротьби, серед яких ми йдемо в другу п'ятирічку, п'ятирічку побудови безклясового соціалістичного суспільства.

Двома особливо річищами проходили у нас усі антипартійні, антиленінські, протипролетарські збочення: лінією механіцизму, як методології правого ухилу, як головної небезпеки на даному етапі, і лінією меншовкуватого ідеалізму. Механіцизм на Україні виявив в основному ті риси, які властиві були йому у всесоюзному масштабі: а власне, боротьбу проти матеріялістичної діалектики Маркса й Леніна в ім'я буржуазної теорії рівноваги, що її колись Дюрінґ протиставив Марксові - Енгельсові, як останнє слово філософії, що її розвивав махіст Богданов проти Леніна, розбиваючи монолітний ідеологічний фронт більшовизму, що лягла, нарешті, в основу протиленінських, засуджених партією концепцій тов. Бухаріна, що виражають ідеологічну, тобто клясову агентуру куркуля в нашій партії (кавтськіянсько - гільфердінґівської концепції організованого капіталізму, теорії вростання куркуля в соціалізм, погасання кривавої клясової боротьби, теорії рівняння на вузькі місця і т. ін.). Механіцизм, який викинув гасло: «наука сама собі філософія», виражав капітулянство перед буржуазним природознавством, відмовлення від керівної методологічної ролі діалектичного матеріялізму супроти нього. Останнє слово в цьому сказав контрреволюційний троцькізм, який всі основні сучасні течії в буржуазному природознавстві канонізував як діалектично - матеріялістичні, марксівські. Механіцизм відкидає Ленінів етап у філософії марксизму, висуває на перший план значення Плеханова як філософа, відсуваючи в тінь Леніна, який будімо в справах філософії йшов по слідах Плеханова, або як філософська марксівська сила виступає тільки з часу заснування III Інтернаціоналу.

На Україні механіцизм мав свої своєрідності: на ділянці нашого філософського фронту він виступав тут як певна еклектична амальгама з настановами меншовикуватого ідеалізму, захищав троцькістські позиції щодо селянства, замазував значення Леніна в теорії держави й диктатури, правив за зняття реабілітації, заднім числом, колишніх позицій меншовизму.

Меншовикуватий ідеалізм є течією ідеалістичної, гегеліянської ревізії марксизму. Він відкидає Ленінів вищий етап філософії марксизму, Ленінове вчення про партійність філософії. Для нього Плеханов був теоретиком, Ленін же є практик, політик, який тільки «застосував» засади Плеханова. Відкидаючи твердження Леніна про виключне значення закону єдності, боротьби і взаємопроникання протилежностей, як ядра матеріалістичної діалектики, він, за прикладом Плеханова, тлумачив цей закон, як закон примирення протилежностей, а тим самим скочувався до соціал - фашистських постав цього питання, що мають на меті затушкування клясової боротьби. Віддаючись, на взірець Гегеля, талмудизованим абстракціям, він відривав теорію від практики, філософію від політики, не ставив себе на службу генеральній лінії партії в її боротьбі з усякими збоченнями і не вів боротьби ні з методологією правого ухилу, ні з контрреволюційним троцькізмом, а навпаки, в окремих своїх представниках захищав теоретичну позицію і правого ухилу, і троцькізму. Роль одного з чільних представників меншовикуватого ідеалізму — Стена, одного з діячів контрреволюційної право - лівацької зграї, яка гострила ніж проти партії, і зараз учасника контрреволюційної, зрадницької роботи проти партії й будівництва соціалізму в час її гігантських досягнень — незвичайно знаменна. І меншовизуючий ідеалізм на Україні, поділяючи свою суть з меншовизуючим ідеалізмом всесоюзного фронту, теж виявляє певні своєрідності: на деяких його представниках помітні впливи сучасного буржуазного ідеалізму, українських буржуазних теорій про безбуржуазність української нації, естетизму, ворончини, переверзінства. Що більше: ми мусимо підкреслити у декого ганебний факт прямого скочування до апологетики фашизму. В інших деборінців ми бачимо чітко виражену люксембургіянську теорію автоматичного краху капіталізму, повного, пасивного безсильства сучасної буржуазії, що присипляє клясову пролетарську чуйність і боєспроможність, троцькістське відкидання революційної ролі селянства, пряму агітацію за «ренесанс» гегеліянського ідеалізму, поступки фашистові Чижевському, вахист націоналістичних концепцій щодо історії української філософії. Філософська дискусія 1931 р. викрила й засудила ці антипартійні збочення. Лист тов. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция», який перед нашим теоретичним фронтом поставив завдання підняти на вищий теоретичний щабель вивчення історії нашої партії, завдання посиленої більшовицької пильності в боротьбі з усякою контрабандою та гнилим лібералізмом, став переломним, історичним фактом у справі здійснення більшовицької непримиренності в питаннях теорії філософії. За проводом генеральної лінії партії, за проводом ленінського ЦК, на чолі з тов. ~~Сталіним, найкращим учнем Леніна~~, наш філософський фронт росте, щоденно буде міцнішати, рости в боротвбї з вожими філософськими течіями у нас, з філософією фашизму і соціал - фашизму, в боротьбі з власними збоченнями, давніми й новими, при виправленні їх на ділі у вирішенні теоретичних питань, що їх ставить наша епоха переходу в соціалізм і побудови безклясового соціалістичного суспільства. А робота, що стоїть перед нами, безмежна. Велетенські досягнення соціалістичного будівництва, що їх задокументує 15 - й Жовтень, це очевидний доказ вірності генеральної лінії партії. Ці досягнення, які так чітко відтіняють певне спустошення капіталізму, кінець відносної капіталістичної стабілізації — не є приграва до дальших перемог. до дальшої напруженої роботи, яка буде вестись в умовах запеклої клясової боротьби на всіх ділянках, зокрема, на ідеологічній, філософській.

Наш філософський фронт іще щільніше зосередиться навколо центрального комітету партії, на чолі з тов. Сталіним, живого, дійового, творчого, переможного втілення марксо - ленінської філософії. В боротьбі із збоченнями в наших власних лавах, у боротьбі з ворожими філософськими течіями, в боротьбі з методологією правого та «лівого» опортунізму і контр-революційного троцькізму вирости, виковувались і даліше міцніють нові пролетарські філософські кадри. Їх зростання, за керівництвом партії, є великий дарунок 15 - му Жовтню і запорука наших дальших досягнень.

ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ФАШИЗМУ

Про працю Дм. Чпжевського: „Нариси історії філософії на Україні“

Нечуваними в усій світовій історії капіталістичних країн темпами пролетаріят Радянської України, як складова частина робітничої класи всього Радянського Союзу, перетворює Україну на країну індустріальних велетнів та суцільної колективізації. Надто яскраво виступають перед нами наші колосальні досягнення і темпи розвитку соціалістичної індустрії та соціалістичної реконструкції сільського господарства, коли зіставити бурхливий розвиток соціалістичного будівництва в нашій країні з нечуваним визиском та зубожінням трудящих мас Західної України, де панує фашистський терор підсудщини, а також з економічним гнобленням та національним поневоленням чеською буржуазією трудящих мас Закарпатської України.

Є, справді, дві України. «Є Україна в складі СРСР. Але є й друга Україна в складі інших держав», — казав т. Сталін на XVI партійному з'їзді. Тут Україна радянська з високим розвитком національної формою і соціалістичної змістом культури та передової техніки, Україна будованого соціалізму; там — Україна пацифікаційного терору, що його проти українських трудящих мас проводить польська буржуазія, підтримувана ундо-фашистами й українськими соціал-фашистами. Тут — Україна Дніпрельстанів, нових металургійних, тракторних, турбінових та комбайнових велетнів, де пролетаріят не знає безробіття, Україна творчої ініціативи й колосального піднесення ентузіазму пролетарських мас, згуртованих навколо ленінської комуністичної партії і загартованих у боях за соціалізм; там, під Польщею й Чехо-Словаччиною, Україна жахливого занепаду промисловости й хуткої деградації сільського господарства, Україна невпинного зростання безробіття й безмежного озлиднення визискуваних мас.

За проводом комуністичної партії, керованої революційною теорією Маркса - Енгельса - Леніна - Сталіна, пролетаріят Радянської України домігся величезних успіхів і по лінії ленінського розв'язу національного питання, по лінії розгортання національно-культурного будівництва. Велетенський розвиток української радянської літератури, мистецтва, ліквідація неписьменности, розгортання обов'язкового політехнічного навчання, розгортання величезної мережі ФЗС та ШКМ, технікумів, вишів, втишів та науково-дослідних інститутів — все це докази того, що на Радянській Україні справді бурхливими темпами твориться нова пролетарська культура, нова соціалістична наука. І поруч з цим — неймовірно жорстоке придушення у фашистській Польщі та Чехо-Словаччині всякого натяку на потреби культурного розвитку українських трудящих мас, полонізація українських шкіл на Західній Україні та чехізація на Закарпатті, де особливо за останніх років розвитку економічної кризи з нечуваною жорстокістю, за безпосереднім проводом «слов'янолюбців» Массарика й Бенеша проводиться нищення української культури.

Відомо також, що чеська буржуазія проводить ще й іншу національну політику. Разом з розгромом українських культурно-освітніх закладів

та чехізацією школи на Закарпатській Україні, чеський уряд видає десятки мільйонів крон на утримання численних білоемігрантських, російських і українських, військових і «культурно - освітніх» організацій, зокрема на утримання цілої низки вищих українських убових закладів у Празі, призначених для української еміграції.

Близько 500 тис. українського населення Закарпаття не мають жодної вищої школи, не мають своїх середніх шкіл; а разом із тим у Празі для української еміграції є Український педагогічний інститут, Український університет, Українська сільськогосподарська академія, що її десятиріччя за участю російською білою еміграцією та офіційальних представників чеського уряду українська еміграція так демонстративно відсвяткувала незабаром після вбивства стипендіятом і вихованцем чеського уряду Горгуловим президента Французької Республіки Думмера.

Інтервенціоністський характер цієї національної політики скерований на готування кадрів українського фашизму для «сподіваної» «Української Держави» цілком зрозумілий, як зрозумілою повинна бути також і та роль, що її виконують теоретики цієї політики з фашистського табору української еміграції. Серед цих теоретиків інтервенції проти Радянської України, що віддали себе до послуг світової контрреволюційній буржуазії і для виконання її завдань цілковито передалися чеській буржуазії, на особливу увагу заслуговують філософи українського фашизму, які своєму служінню «вищим ідеалам», «вчній правді» і «справедливості» міжнароднього капіталу намагаються дати філософське обґрунтування.

Саме такі завдання поставив перед собою і претендент на роль ідеолога українського фашизму, вигнаний з Радянської України пролетарською революцією емігрант Дм. Чижевський — теперішній професор Українського педагогічного інституту та приват-доцент Українського університету в Празі на кафедрі філософії. Цей філософ українського фашизму й запеклий ворог радянської України прагне не тільки подати філософське обґрунтування українського фашизму, а й історично виправдати його та довести, що український фашизм має своє глибоке коріння в минулій історії українського народу і що сучасна філософія українського фашизму з неминучістю і цілком логічно випливає з усієї історії розвитку філософського мислення на Україні. Таке настановлення проймає всі його філософські праці; звідси ж випливає і його особливий інтерес до історії розвитку філософського мислення на Україні та фальсифікація історичного процесу розвитку філософської думки на Україні.

В питаннях історії філософії на Україні Дм. Чижевському належить кілька праць. З них найголовніші є такі: «Філософія на Україні», що вийшла першим гектаграфованим виданням ще 1926 р., стаття «Die Abendhandliche Philosophie in der alten Ukraine» в «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» 1927 р., «Die Renaissance und das Ukrainischen Geistesleben», 1929 р., «Skovoroda. Dichter, Denker, Mystiker», 1931 р. Нарешті, наприкінці 1931 р. Дм. Чижевський видав свої невеликим розміром «Нариси з історії філософії на Україні», що з'явилися, так би мовити, синтезом, підсумком попередніх шукань основної схеми розвитку філософії на Україні і яку в першу чергу ми тут і розглядатимемо.

Треба підкреслити, що Чижевський, як наш запеклий ворог, заслуговує на нашу увагу саме тому, що розгляд його праць допомагає нам зрозуміти філософію української контрреволюційної еміграції, що пішла на цілковите співробітництво з ундо - радикал - фашистами, і разом з ними до послуг чеській буржуазії. Лише в такому сенсі і варто розглянути основні праці Чижевського, як праці запеклого ворога соціалізму.

Ленін у своїй геніяльній праці, що створила епоху в розвитку діалектичного матеріалізму, «Матеріалізм і емпіріокритицизм», доводячи потребу «перебороти на хвилину законну огиду до кльовнів буржуазної на-

уки», писав: «Wer den Feindes will verstehen, muss im Feindes Lande gehen» («хто хоче знати ворога, мусить побувати у ворожій країні»). І в тій же таки праці Ленін дає блискучий зразок аналізу ворожого табору кльовнів буржуазної науки та ніким неперевищеною нищівною критикою їхніх філософських поглядів. Відомо, що Ленін завжди застерігав не тільки від некритичної інтерпретації філософських поглядів офіційних і неофіційних, відвертих і прихованих оборонців капіталістичної системи, а й від такої боротьби проти різних ідеалістичних концепцій, що обмежуються самою лише цілковитою ігнорацією й нігілістичним відкиданням їх. Навпаки, у названій вище праці Ленін якраз блискучо показав, що без ґрунтовного вивчення філософських поглядів ідеологів буржуазії взагалі неможлива послідовна боротьба на теоретичному фронті проти клясового ворога.

Ці Ленінові вказівки не тільки не втратили своєї сили, а набувають особливо великого значення на теперішньому етапі соціалістичного будівництва. Ми будуємо соціалізм на величезній території Радянського Союзу, що займає шосту частину світу, але ми ще перебуваємо в капіталістичному оточенні. Питання «хто - кого», остаточно розв'язане на користь соціалізму в СРСР, ще стоїть у міжнародньому масштабі, і нам тому треба знати свого ворога. Особливо нам треба своєчасно реагувати на всякі виступи проти нас на ідеологічному фронті українського фашизму, як авангарду інтервенціоністської, контрреволюційної світової буржуазії. Ось тому то нам і треба знати філософію українського фашизму.

В. І. Ленін не раз підкреслював, що філософія є арена запеклої клясової боротьби на ідеологічному фронті і що в боротьбі проти клясового ворога і для перемоги над ним ми повинні уважно стежити за його філософськими поглядами, за тими складними процесами, що відбуваються в ідеології буржуазії. Сучасна криза капіталістичної системи, що зумовлює оживлення філософської реакції на Заході, ще раз яскраво доводить правдивість. Ленінові науки про партійність філософії. Ще в своїй статті «Три джерела і три складові частини марксизму» Ленін писав про те, що «наука Маркса викликає до себе в усьому цивілізованому світі величезну ворожнечу й ненависть усієї буржуазної (і казенної і ліберальної) науки». Він стверджував, що інакшого ставлення до неї не може й бути, бо «безсторонньої соціальної науки не може бути в суспільстві, побудованому на клясовій боротьбі». Таку ж ненависть до марксизму виявляє у своїх працях і Дм. Чижевський, як оборонець капіталістичної системи і безпосередній прислужник чеської буржуазії.

Проте, меншовикуваті ідеалісти, ігноруючи, як і механісти, Ленінову науку про партійність філософії, недооцінювали потребу викривати клясовий зміст, буржуазну партійність філософських праць ідеологів фашизму та соціал - фашизму, ігнорували Ленінові вказівки про боротьбу проти філософських поглядів апологетів капіталістичної системи. Тільки цим і можна пояснити за минулих років майже повну відсутність належної критики тих філософських течій, що їх ми маємо серед українських фашистських та соціал - фашистських ідеологів; а коли ця критика й була, то її проводилося не з послідовних марксистсько - ленінських позицій.

А тим часом філософія українського фашизму, як вона репрезентована не лише в Донцова, а й в Чижевського, має для нас особливий інтерес. Річ у тім, що філософські праці Чижевського становлять якраз прекрасну ілюстрацію остаточного і неприхованого повороту ідеологів української еміграції до завершених ідеалістично - метафізичних та містичних систем. Такий поворот, взагалі характеристичний для ідеологів сучасної буржуазії, знаменує відхід від давнішніх ліберально - буржуазних метод політичної дії та разом з тим відбиває прагнення капіталістичної кляси в умовах величезного загострення клясової боротьби до міцної влади, необмеженої диктатури й терору, хоча домагання цієї диктатури завуальовується ім'ям нації, держави, народу взагалі, а іноді навіть і «соціалізму».

Пр смійжжі, компромісні філософські системи в умовах загостреної кризи капіталізму та загострення класової боротьби уже не можуть задовольняти претендентів на ідеологічне керівництво українською фашистською еміграцією. Тому то й Чижевський, колишній український соціал-демократ, а тепер український фашист, намагається в своїх філософських працях реставрувати все, що було найреакційнішого в історії філософського мислення на Україні, реставрувати містику в філософії і шукає джерела містично - релігійної своєї концепції в історії розвитку філософії на Україні.

Розбита пролетарською революцією і вигнана геть за межі Радянської України українська буржуазія і досі не може примиритися з фактом величезного розвитку науки й культури взагалі на Радянській Україні за минулі 15 років пролетарської диктатури. Тому й для Чижевського зовсім не існує на Радянській Україні науки, мистецтва, літератури, взагалі культури (бо то ж є культура соціалістична змістом!), як не хоче він бачити і розвитку філософії на Україні (бо діалектичний матеріалізм він за філософію не вважає!). Чижевський ще в «Філософії на Україні» писав, що «на Радянській Україні філософія знаходиться в тому ж стані переслідуваної науки, як і в Радянській Росії», і що через те «покищо більшу кількість філософічних праць дає еміграція й Галичина». Чижевський, звичайно, неспроможний зрозуміти, що поворот на філософському фронті після останньої філософської дискусії та розмах теоретичної роботи на філософському фронті після вказівок т. Сталіна в листі до журналу «Пролетарська Революція» (№ 6 за 1931 р.) свідчить якраз за ту величезну, керівну роль, яку відіграє марксистсько - ленінська філософія діалектичного матеріалізму в боротьбі за соціалізм. Партія, органи радянської влади, наукові установи та наукові працівники, студентство, передові пролетарі всього Радянського Союзу в цілому в процесі велетенської культурної революції вживають гострої зброї філософії діалектичного матеріалізму в боротьбі за переборення залишків капіталізму в свідомості.

Чижевський закінчує свої «Нариси історії філософії на Україні», по суті, кінцем XIX і лише початком XX ст., бо за пізніших часів, на думку Чижевського, зокрема від Жовтня й до сьогодні, ніякої філософії на Україні не було й немає. Чижевський взагалі виходить з того аксіоматичного для нього твердження, що розвиток марксизму на Україні привів «до цілковитого усунення філософічних інтересів», що взагалі «матеріалізм має анти-філософський характер». Отже, філософія у Чижевського — це тільки ідеалістична філософія, тільки філософія «національного духу», філософія «вічної правди й справедливості», філософія «абсолютного».

Оскільки ж філософія марксизму руйнує «вічні правди», «вічну справедливість» і «святість» капіталістичної системи та прислужників її з ундо-фашизму, остільки діалектичний матеріалізм на увагу Чижевського не заслуговує. Разом із тим, спільність інтересів петлюрівської еміграції і ундо-фашизму з інтересами білогвардійської російської еміграції зумовлює єдиний фронт Чижевських, Мірчуків, Донцових, Шелухіних та Дорошенків з подібними до них теоретиками російської білогвардійської еміграції. Ось хто є носії «вічної правди» й «справедливості»! Український громадський комітет у Празі, плазуючи перед чеською буржуазією, видає низку збірників та окремих праць, присвячених Масарикові; йому ж присвячують праці й такі фашисти, як І. Мірчук та Я. Ярема, і поруч з ними бачимо й Дорошенка, який разом з тим є співробітник євангельського часопису «Віра і Наука» та українського «Вісника наукового інституту в Берліні», заснованого гетьманцями за безпосередньою участю самого Павла Скоропадського та за допомогою відомого всім генерала Гренера й гітлерівця Порбаха. В органі цього інституту «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» разом з Дорошенком та іншими гетьманцями друкує свої статті й Чижевський — разом із тим він є співробітник видавць «Русского Народного Университета в Праге» та «Рус-

ского Исторического Общества». Ундо - радикал - фашисти, гетьманці, петлюрівці, російські білобандити, чеські «слов'янолюбці», всі вони об'єдналися навколо єдиної і спільної їм усім мети — за всяку ціну повалити радянську владу на Україні. На теоретичному фронті вони спільними силами обґрунтовують інтервенціоністські пляни та домагання встановити на Україні «справедливість» і «вічну правду» капіталістичної системи. Звірячий націоналізм та ненависть до соціалізму — ось той спільний ґрунт, на якому об'єдналися ворожі пролетаріятові й трудящим Радянської України контрреволюційні сили української і російської еміграції.

До чого ж зводяться основні погляди Чижевського в національному питанні? В чому суть його теорії нації? На ці питання ми знаходимо у Чижевського розгорнуту й виразну відповідь у згаданій вище останній його праці «Нариси з історії філософії на Україні». Вся історія, протилежно до вчення марксизму, є, на думку Чижевського, не історія боротьби класів, а історія розвитку націй, історія боротьби «національних духів». Націю Чижевський підносить до ступеня абсолюту, який у розвитку історичного процесу все більше виявляє свої властивості. Отже, нація — це не історична категорія, як про це вчить марксизм - ленінізм, а вічна.

Чижевський наводить дві концепції національного питання: так звану раціоналістичну, що її він відкидає, та романтичну, до якої він пристає. В чому ж суть цих концепцій? Раціоналістична концепція, як він зазначає, «базується на цілком логічних аргументах і промовляє до нашого розуму», зокрема вона «базується на тій основній предпосилці, що в житті лише те має сенс, що можна зрозуміти й обґрунтувати розумом». Та Чижевський не довіряє своєму розумові, бо взагалі на сьогодні, в умовах величезного піднесення сучасної кризи цілої капіталістичної системи, розум не дає для буржуазії жодного виходу з неї, буржуазія все більше й більше розчаровується в раціоналістичних системах філософського мислення. Для Чижевського існування загальної «вічної правди» й «справедливості» є річ безсумнівна, він лише відкидає раціоналістичну методу виявлення цих вічних категорій з її логічними узагальненнями, зведенням до монізму, а натомість «романтизує» ці категорії. Суть історичного процесу розвитку суспільства Чижевський вбачає в тому, щоб різними шляхами здійснити цю «вічну правду» й «справедливість». Раціоналізм, як відомо, призводить соціал - фашистських ідеологів, зокрема Кавтського, до теорії пожирання великодержавною нацією малих націй.

Замість раціоналістичної концепції, яка змогла б привести Чижевського до визнання асиміляції націй, Чижевський висуває погляд романтичний, що визнає і усталює різноманітність та різнобарвність у природі як і в суспільстві, де «ми маємо різні наукові, філософські, релігійні погляди, різні художні стилі та смаки». Ніякого класового змісту національного питання Чижевський не визнає, а замість цього свої твердження про «вічність нації» та національних змагань механічно обґрунтовує різнобарвністю природи. Вже в органічному житті ми спостерігаємо велике багатство різних форм і типів. Його й бере Чижевський в основу своїх фашистських тверджень про природжену нерівність людей в суспільному житті та про вічність цієї нерівності, зокрема нерівності національної. Вся ця наївна аргументація потрібна Чижевському тільки для заперечення можливості збудувати безкласове соціалістичне суспільство, для заперечення марксистсько - ленінської теорії злиття націй за комунізму. Правда, Чижевського вражає неекономна витрата енергії та сил природи, що йдуть на різноманітність фарб і типів та на національні особливості в суспільстві; але для Чижевського ніяких труднощів тут немає, бо незрозумілість цієї неекономної витрати енергії та сил доводить тільки, як зазначає він, що «наш розум не є здібний зрозуміти життя». Отже, Чижевський у своїй теорії нації приходять до філософських висновків, що їх ми сьогодні знаходимо в тих ідеологів капіталістичної системи, які, роз-

губившись в наслідок економічної кризи і не маючи змоги використати науку для виходу з цієї кризи, стають на шлях нігілізму, відкидають взагалі можливість пізнати закономірність суспільного розвитку, відкидають розумову здатність, що перед нею колись так побожно схилялися, і кидуються в обійми агностицизму, містики, релігії.

Такий агностицизм для Чижевського дуже зручна річ: розумом ми не можемо пізнати різнобарвності в природі, але оскільки вона існує і оскільки ми її сприймаємо почуттям, ми повинні її увічнювати і механічно переносити це увічнення і на нації. Різноманітність органічних форм у природі зумовлює і уможлиблює пишність і розкіш органічного життя, а звідси й філософія Чижевського про «пишність» та «розкіш» хоч би такою різнонаціонального життя, яке ми бачимо в Чехії на Закарпатській Україні або в Польщі на Західній Україні.

На XVI партійному з'їзді тов. Сталін дав блискучу критику і романтичної теорії увічнення теорії нації, цієї теорії войовничого націоналізму якої додержуються також і австро-марксистські теоретики соціал-фашизму, і раціоналістичної, також буржуазної і по суті великодержавної теорії асиміляції націй в умовах однієї країни. Марксистсько-ленінська теорія про злиття націй після перемоги комунізму на всьому світі безпосередньо випливає з ленінської теорії націй, розвинутої в класичних працях з національного питання у тов. Сталіна, до кінця викриває імперіялістську суть великодержавної теорії раціоналізму в національному питанні, як і фашистську суть романтичної теорії увічнення націй, яка є лише другою стороною першої теорії.

Процес злиття мов і злиття націй, як це блискуче показав тов. Сталін, в умовах перемоги соціалізму в одній країні ще не є можливим, тут ми, безперечно, маємо лише зближення національних (формою і пролетарських змістом) культур в умовах величезного розвитку національно-культурного будівництва, але процес злиття націй з неминучістю відбувається після остаточної перемоги комунізму на всьому світі.

Романтизм же Чижевського спрямований проти ліквідації національної нерівності, на збереження національної різноманітності, на увічнення націй і в арсеналі фашистських засобів повалення в цьому питанні марксизму він не знаходить кращих доказів, окрім апелювання до різноманітності природи.

Різноманітні типи й форми природи живуть у боротьбі та співпраці, отже, «людське суспільство», на думку Чижевського, «можливе лише тому, що є різноманітність і різнобарвність типів і психологічних осіб окремих людей», бо ніяке суспільство поза цими психологічними типами існувати не може. «Довести», що не може бути суспільної системи, де б не існувало упосліджених та упривилейованих, «довести», що нерівність суспільна є «закон природи» — таке партійне завдання «романтичної теорії нації».

Претендент на ролю ідеолога українського фашизму безсилий теоретично обґрунтувати свою концепцію, тому він посилається лише на «пишність», «розкоші» й «різнобарвність» природи. Уже-цим він виявляє всю немічність фашистської філософії.

За Чижевським, кожна нація в своїх особливостях та однобічних, властивих їй напрямках здійснює частину «абсолютної правди, краси, святости, справедливости», так само, як, на його думку, існування різних релігій та напрямків у філософії, мистецтві й окремих науках теж існує лише для того, щоб у цих формах виявлялися частини «абсолютної правди, святости й справедливости». Так Чижевський доходить до виправдання релігії в її різноманітних формах.

Посилаючись далі на Гегеля і підкреслюючи, що «абсолютна правда» не може розкритися ні в якому закінченому вигляді, Чижевський приходить до висновку, що кожна нація є обмежене і однобічне розкриття людського ідеалу і що лише у цих «обмеженнях і однобічних здійсненнях загаль-

нолюдський ідеал і є живий». Тому кожна нація у своєму своєрідному, оригінальному в своїй односторонності і обмеженості якраз і має вічне, загальне значення. Так доходить Чижевський до увічнення націй. «Як живі і різноманітні людські індивідууми в суспільстві, так конкретні, різноманітні нації з'єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливе», — стверджує Чижевський.

Як бачимо, теорія нації цілком відбиває ідеологію фашизму з його увічненням нації та зведенням історичного процесу розвитку суспільства не до боротьби класів, а до боротьби «національних духів». Теорія нації українського фашизму нічим не відрізняється від теорії нації польського та італійського фашизму, від гітлерівської теорії нації. Вона з неминучістю приводить до звирячого націоналізму, до крайнього шовінізму й національної ворожнечі. В цьому, власне, суть так званого романтичного погляду на націю, властивого українському фашизмові.

Кожна нація, як ми вже зазначали, виявляє, за Чижевським, частину абсолютної правди; засіб виявлення її — це, власне, є філософія. Оскільки ж ця абсолютна правда виявляється у філософії, остільки філософія кожної нації, за Чижевським, є фрагмент, уривок абсолютної правди, відблиск абсолюту. Як неповно виявляється істина в філософії окремої нації, так неможлива, на його думку, й синтеза національних філософських систем. Звідси Чижевський робить висновок, що «ні на одній синтезі історичний розвиток філософії не кінчається, а тому повстають усе нові й нові протиставлення між світоглядами та пунктами погляду, що сполучаються і з'єднуються все в нових і нових синтезах — кроках до безмежної повноти, абсолютної правди». «Як не мусимо говорити, — зазначає Чижевський, — що лише один тип людей є здатний до моральності, а, навпаки, вважаємо, що кожна людина із своєю індивідуальною своєрідністю є однаково цінним і важливим елементом «морального всесвіту»; як не можемо вважати лише один художній стиль за носителя прекрасного, краси, а вважаємо, що в кожнім розкриваються різні і в різноманітності своїй однаково важливі сторони краси, так само і щодо окремих філософій». Звідси він робить такий висновок: оскільки з неминучістю завжди повинні існувати нації, остільки повинна бути й різноманітність філософських систем, тобто скільки націй, стільки й філософій. А звідси він уже виводить величезну роль й значення національної філософії, як форми вияву абсолютного духа. Таким способом Чижевський прийшов до заперечення Ленінової науки про партійність філософії, і замість принципу партійності філософії висунув принцип філософії національної.

Чижевський взагалі намагається видавати себе за «об'єктивного дослідника». За цим його «об'єктивізмом» ховається звиряча зненависть класового ворога до марксизму-ленінізму, фашистська партійність його філософії. Слід відзначити, що ця нібито об'єктивно-описова метода привела до невірних тверджень і т. Демчука в його статті: «Білоемігрантська українська філософія», де він каже про те, що, «не зважаючи на всю свою» принципіальність та засади «національної філософії», Чижевський не пішов у своїй роботі ніби натуральним для нього шляхом, не пустився вишукувати в темряві й хаосі взаємного перехреснування між різними «духами» різних націй, що панували в різні часи на Україні, десть там у куточку захованого специфічного (а це ж суть «національної» філософії) українського «душка»; навпаки, він зрозумів, що його дослід мусить іти по лінії вивчення історії філософії на Україні взагалі, а не специфічно-української «національної» філософії. Це твердження т. Демчука невірне. Він не добачив, що Чижевський, хоч і уникає терміну «українська філософія», а замість нього вживає терміну «філософія на Україні», однак, ця «філософія на Україні» у Чижевського не є філософія «взагалі», а є така філософія, що все ж таки відбиває особливості українського національного духу. Це цілком і повнотою впливає з його теорії нації та національної

філософії. Оскільки кожна нація є носій своєрідних форм абсолютної правди, вона з неминучістю, на думку Чижевського, мусить мати і свою філософію, що повинна виявляти дух своєї нації.

Чижевський зовсім не відкидає українського «національного духа», що про нього згадує т. Демчук. Він тільки зазначає, що український національний дух виявлявся не в окремих якихсь видатних філософських течах, а був репрезентований усіма філософськими мислениками на Україні, віддзеркалювався у фрагментах різних філософських течій на Україні. Саме через цю фрагментарність український національний дух, хоч і виявлявся в філософії, але не досить виразно, бо, як каже Чижевський, «філософські тенденції кожного окремого народу виявлялися яскраво і виразно завше лише у постатях великих систематиків і лише тоді виразно виступали риси національного обличчя. Так, національні особливості передсократиків і навіть Сократа стали ясні лише після Платона та Арістотеля». Так само, зазначає Чижевський, і філософське середньовіччя Німеччини, як і філософські засади Ляйбніца, стали зрозумілі лише після Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, а Ляйбніц, Кант та Гегель стали ще на вищій ступінь лише після Ніцше.

Отже, і виходить: оскільки на Україні таких систематиків філософської думки ще не було, доведеться Україні «ще чекати на своїх великих філософів», як зазначає Чижевський. «Тоді те оригінальне, що може є в зародку у творах дотеперішніх слов'янських мислеників, виступить на весь зріст, відкривши глибини національного духу не лише перед усім світом, а й перед народом своїм». Чи не має Чижевський на увазі саме філософів українського фашизму, коли говорить про тих великих систематиків, що повинні дати синтезу розвитку філософської думки на Україні та що через них повинен відбитися дух української нації? Позитивна відповідь на це питання випливає сама собою, бо якраз Чижевський, як претендент на ролі ідеолога українського фашизму, ставить перед собою завдання у своїх філософських працях відбити дух своєї нації, обґрунтувати її «вічну правду» й вічну «справедливість».

Якщо ж до цього часу на Україні не було великих філософів, то кого саме до лона українських філософів зачисляє Чижевський? Тут знову виявляється його цілковита методологічна нікчемність, бо ніякої принципової лінії він і тут не додержується. З одного боку, до українських філософів він зараховує філософів — українців з походження, що працювали на Україні; з другого боку — тих, що родом були з України і працювали в галузі філософії в Росії; а нарешті, і тих «чужинців», що працювали на Україні. Тим то за цією схемою він зачисляє до українських філософів і Сковороду, і Веланського - Кавунника, який з молодих років переїхав до Петербургу і там працював як професор у Військово - Медичній академії і Шада, що прибув з Німеччини (як професор) до Харківського університету на перших роках його існування, і Миколу Гоголя, що родом був з України і походженням українець.

До того ж зводиться вся історія української філософії, коли на Україні ще не було тих систематиків, що на їх ролі претендують ідеологи українського фашизму — Чижевський та Донцов? Вся історія української філософії перетворюється на розвиток філософських ідей без видатних філософів, без своєрідних завершених філософських систем, хоч ці ідеї і відбивають особливість українського національного духу. Таке твердження цілком впливає з усієї концепції Чижевського, оскільки в філософії він не знаходить ідеологічного відбиття клясової боротьби, а саму філософію розглядає поза розвитком культури взагалі, поза економічними й політичними умовами, що в них перебувала Україна аж до великої Жовтневої революції, оскільки весь процес розвитку філософії він розглядає абстрактно.

Яким же чином тоді відбувається розвиток філософської думки? Тут Чижевський жонґлює гегелівською термінологією, зазначаючи, що розвиток

філософії взагалі відбувається шляхом боротьби внутрішніх протилежностей, іманентних їй самій — за відомою гегелівською тріадою. Ось його схема розвитку філософії. Найперше протилежність філософських думок іде в межах однієї національної філософії; далі ці філософські течії в середині однієї національної філософії синтезуються. Але синтеза їх ще не означає закінченості в розвитку філософії, бо синтеза повинна весь час, з одного боку, поповнюватись новими протилежностями в середині тієї ж таки національної філософії, а з другого боку, ця синтезована філософія даної нації вступає в боротьбу із своєю протилежністю, — синтезованою філософією іншої нації. В наслідок цієї вже вищої синтези матимемо й вищий ступінь філософського мислення, ближчий до абсолютної істини.

Таким чином, Чижевський цілком відкидає класовий зміст філософії, партійність її, хоч його ж таки філософія є найкращий доказ саме класовості філософії, її партійності, оскільки вона є в своїй суті філософія ворожої нам буржуазної класи. Чижевський остільки ретельно виконує фашистське завдання використати гегелівську ідеалістичну філософію в своїй теорії нації, що зовсім відкидає наявність матеріалізму в історії філософії і тому самий процес розвитку філософії розглядає не як боротьбу матеріалізму й ідеалізму, а як боротьбу різних тенденцій в середині самого ідеалізму. Кажучи, що боротьба протилежностей зумовлює розвиток філософії, він цілком відкидає таку протилежність, як матеріалізм. У Франції, наприклад, як полярні протилежності, на його думку, боролися лише «філософічний містицизм та раціоналізм», в німецькій філософії — «спекулятивна та індуктивна метода», в російській — «релігійні тенденції та різні форми просвіченості».

Відкидаючи засаду, що правдивою філософією може бути лише одна філософія, Чижевський зазначає, що «лінія філософічного розвитку в різні епохи, так би мовити, проходить через різні нації». Таким чином, окрема нація в певні моменти репрезентує історичну сучасність — іноді разом з іншими націями, а іноді сама, окремо. Звідси він робить висновок про те, що кожна нація і кожна її філософія має однакове значення, і свого часу кожна нація може репрезентувати сучасність. Такі по суті завдання висуває Чижевський перед українською нацією та її філософією, розуміючи під українською нацією ундо-фашистську еміграцію, а під українською національною філософією — філософію українського фашизму.

Якими моментами характеризуються особливості в філософії даної національності? Таких моментів Чижевський висуває три: 1) форма вияву філософічних думок, 2) метода філософічного дослідження, 3) будова системи філософії, «архітектоніка її». По суті, звичайно, всі ці три моменти є штучні й зовнішні і не відбивають національних особливостей у філософії. Хіба «змагання до простоти й прозорості» у викладі філософських систем іманентно властиве тільки англійцям, як про це говорить Чижевський? Або хіба можна стверджувати, як це робить Чижевський, що «змагання до відкриття діалектичних моментів, протиріч і руху» властиве тільки німецькій філософії, а «змагання до симетрії і схематизму» властиве лише французькій? Безперечно, кожна буржуазна філософська система відбиває свої національні особливості, але вони виявляються не в зовнішніх схемах побудови системи мислення, не в методі викладу, бо, наприклад, прагматизм Джемса в Америці, інтуїтивізм Берґсона у Франції чи фікціоналізм Файґінґера в Німеччині відмінні не формою викладу, а тим, що відбивають своєрідність розвитку культурного процесу й класової боротьби в Америці, Франції та Німеччині, як відбивають також своєрідність у розвитку капіталізму — зокрема й специфіку загнивання капіталізму в цих країнах.

Так само Чижевський діалектику приписує лише властивостям німецького духу. Матеріалістична діалектика, як філософія міжнародного пролетаріату, вивчає всі процеси в саморухові, розглядає всі явища в процесі виникнення, розвитку й зникнення й саморух той розгля-

дає, як боротьбу протилежностей. Ленін підкреслював, що закон єдності й боротьби протилежностей є ядро діалектики, що «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його — ось у чому суть діалектики». Виходить, поперше, що діалектика не є формою викладу філософської системи, а подруге, що діалектичне мислення зовсім не впливає з іманентних властивостей німецького духу, бо матеріялістична діалектика є корінна теоретична засада марксизму-ленізму, як світогляду й революційної зброї світового пролетаріату. Та матеріялістичну діалектику за філософську науку Чижевський не вважає, а ідеалістичну діалектику розглядає він як властивість «німецького духу».

Оскільки Чижевський розглядає розвиток філософії як іманентний вияв національного духу, цілком природно, що розгляд джерел української національної філософії він розпочинає з характерології українського народу, з визначення й характеристики «народного світогляду», що стає за підвалину кожній національній філософії; бо в цьому світогляді, на думку Чижевського, виявляється якраз те, «що цей нарід у світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно». Цілком зрозуміло, що цей «народний світогляд» Чижевський розглядає поза класовою боротьбою, поза розвитком продукційних відносин, а як звичайну сукупність надісторичних та історичних елементів; до того ж, надісторичні елементи мають у нього переважне значення, оскільки вони в першу чергу відбивають особливість нації. Чижевський зупиняється в першу чергу на характеристиці цих надісторичних елементів національного духу, коли подає характеристику психічного укладу «українця», звичайно, «українця» взагалі, абстрагуючись від даної суспільно-економічної формації, від клас та класової боротьби.

Ось ці головні риси національного духу «українця», взятого Чижевським поза простором і часом, поза історичним розвитком економічних і політичних обставин, поза всякими класами: «емоціоналізм і сентименталізм, чутливість і ліризм»; до того ж, ці риси виявляються найбільше «в естетизмі українського народнього життя та обрядовості». Виходить, що «щедрівки» та «колядки» — це теж надісторичний елемент, що характеризує національний дух українця!

Поруч з цими рисами Чижевський висуває індивідуалізм та змагання до «свободи», під якою треба розуміти прямо протилежне тому, до чого змагаються під проводом пролетаріату трудящі маси, що борються за знищення національного поневолення та капіталістичного визиску. Опріч того, ще такі надісторичного порядку елементи національного духу «українця» висуває Чижевський: «неспокій і рухливість», зв'язані з «артистизмом» натури; негативні риси, як «тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм». Зрозуміло, що «артистизм» українського національного духу Чижевський вбачає в колишньому гетьманаті на Україні, а також і в невдалій спробі Павла Скоропадського реставрувати його, а «тенденцію до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм» Чижевський кваліфікує, як негативні риси саме тому, що пролетаріат України разом з пролетаріатом усього Радянського Союзу, встановивши свою диктатуру, «зруйнував життєві форми» буржуазії, а разом і всієї української еміграції та й самого Чижевського. Так, класову боротьбу, боротьбу визискуваного пролетаріату та пригноблених трудящих мас проти всякого визиску, проти капіталу, боротьбу за зміцнення своєї диктатури та за побудову соціалізму, що її проводить пролетаріат Радянської України разом з пролетаріатом Радянського Союзу, Чижевський розглядає тільки як негативну національну рису українця, що призводить «до руйнування власних і чужих форм життя».

Для характеристики українського національного духу Чижевський висуває ще й інші елементи. Поруч з почуттям безмежної могутності або

безмежної величності, Чижевський приписує українцеві особливий емоціоналізм, ухил до духовного усамотнення, до визнання для кожної людини права на власний індивідуальний етичний шлях, прагнення внутрішньої гармонії кожної людини. Це безпосередньо випливає з романтичної теорії нації. «Згода й гармонія, мир, як основна етична й соціальна цінність, мир між людьми і мир людини з богом, симпатії до інших націй та релігійне забарвлення українського думання» — ось основні характерні риси національного духу, які в своїй сукупності, на думку Чижевського, становлять ту підвалину, що на ній ґрунтується народний світогляд і виростає українська філософія.

Ці ось психологічні риси «українця» і надавали, на думку Чижевського, своєрідності філософським течіям, що їх ми мали на Україні з найдавніших часів.

Нас менше цікавлять сентенції Чижевського саме про початки філософського думання на Україні, оскільки він ці початки вбачає у проповідницькій та літературній творчості «отців церкви», а також у стародавній перекладній літературі X — XIV ст. ст. Відомо, що тоді не було на Україні ні філософів, ні філософської освіти, ні навіть спроб синтезувати сторонні філософські впливи, що тут по суті ми мали лише окремі фрагменти філософського характеру, окремі висловлювання та цитування — приміром, Пітагора, Демокріта, Сократа, Арістіппа, Платона, Арістотеля тощо. Але ці окремі висловлювання та цитати не дають нам достатнього матеріялу для твердження про існування ще за тих часів самостійного філософського мислення.

Значну роль в розвитку філософського мислення та поширенні філософської освіти відіграла Києво - Могилянська Академія, що дала не тільки Сковороду, а й цілу низку професорів філософії і в самій Академії і в перших університетах, що їх відкрито наприкінці XVIII ст. в Росії і на початку XIX ст. на Україні. По суті, саме з Києво - Могилянської Академії і можна розглядати вже розвиток філософської думки на Україні.

В подальшій історії розвитку філософії на Україні видатне місце відбирає Сковорода; але треба сказати, що й досі цю визначну постать як слід не вивчено. З цього саме користується Чижевський і подає його тільки як аристократа - містика, що в нього релігійні й моральні проблеми, емоціонально вольове єство людського духу, серце людини лежать в основі цілої філософії. Абсолютно ніякої аналізи творчості Сковороди Чижевський не подає, як не подає й ніякої характеристики тодішньої доби, бо й тут він убачає в Сковороді лише вияв національного духу. Замість глибшої аналізи філософських поглядів Сковороди, Чижевський висуває його саме як носія українського національного духу, і намагається довести, що в Сковороди ми маємо, вперше в новій філософії, «символістичне втілення діалектичної методи античності». В зв'язку із цим, Чижевський зачисляє Сковороду до попередників німецької діалектичної філософії, як вона виявилась зокрема в Гегеля, бо вже аж «після смерті Сковороди його антитетика й символи колового руху знайшли собі місце в найбільших філософських системах нового часу, у Фіхте, Шеллінга й Гегеля». Штучність цих тверджень про зв'язок «діалектики» Сковороди з діалектикою Гегеля занадто очевидна й без детальної аналізи їх.

Із сучасників Сковороди Чижевський наводить цілу низку імен менш відомих філософів, які, самі будучи родом з України, працювали поза межами України і тим самим ширили філософську культуру поза Україною. Але ці сучасники Сковороди, як відомо, в розвитку філософської думки на Україні не відігравали значної ролі, бо ні згадуваний у Чижевського Хмельницький І. П., що після закінчення Академії дістав філософський докторат у Кенігсбергу за часів Канта, ні Козельський Я. П., що видав свої «Философские предложения» 1768 р., ні Барсук - Мойдза, відомий проф. Московського Університету, медик, що видав за свого перебування

в Академії одну філософську роботу (1785 року), ні подібні праці Золотницького В. Т. та Сохацького П. А. серйозного значення й впливу в розвитку філософії на Україні не мали.

Початок ХІХ ст. в історії філософії на Україні характеризується значним поширенням впливу німецького ідеалізму, зокрема Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Але процес поширення впливу цих німецьких ідеалістичних систем на розвиток філософії на Україні Чижевський розглядає цілком відірвано від розвитку політично - економічних умов, що в них тоді відбувався культурний процес на Україні; він зовсім не подає причин піднесення інтересу до філософії на Україні на початку ХІХ ст. Обходить від також і процес колонізації Слобідської України та ролі вищих шкіл, що їх відкрито на початку і в першій половині ХІХ ст. у Харкові, в Києві, в Ніжені, а пізніше й в Одесі. А ми ж знаємо, що особливо Харківському університетові на початку ХІХ ст. належить значна роль в розвитку філософії на Україні; зокрема, чималу роль відіграв у ньому Шад, перший професор філософії Харківського університету.

Щодо розвитку гегеліянства на Україні, то тут ми в першу чергу мали таких представників його, як Новицький, Міхневич та особливо Гогоцький; але теж і тут своєрідності розвитку гегелівської філософії на Україні та її впливу Чижевський не показав. Зате в своїй схемі розвитку історії філософії на Україні Чижевський дав багато місця для М. Гоголя — саме щоб довести, що у М. Гоголя ми маємо вияв українського національного духу, що відбивався в його містицизмі та релігійності. В усій творчості М. Гоголя цей містицизм Чижевський підносить на найвищий ступінь.

Так само в оцінці філософських поглядів кирило - методіївців релігійність та романтизм висуває Чижевський на перше місце, обминувши знов соціально - політичні умови, що в них виникло Кирило - Методіївське братство, та політичну характеристику його, Чижевський не хоче бачити, як у поезії Шевченка відбивалася класова боротьба, а розглядає й його лише як поета - романтика з антропоцентричною релігією, зазначаючи, що «Шевченко не був політичним письменником», що в своїй релігії він шукав лише «загальнолюдську правду». Чижевський так і пише: «Перечитавши уважно «богохульні», «блюзнірські» місця творів і щоденника Шевченка, ми побачимо, що їхній зміст є завше виступ проти чогось, на думку Шевченка для релігійного змісту зовнішнього та випадкового, що затемнює, псує, закриває якийсь вічний, святий, дійсний зміст релігії». А тому «очищення віри» — ось, на думку Чижевського, основний мотив навіть глибоко антирелігійних, антипопівських творів Шевченка. Так фальсифікує він Шевченка, намагаючись довести, що Шевченко, виявляючи національний український дух, боровся лише за здійснення загально - людських ідеалів, «боровся за дійсну віру, за встановлення безпосереднього зв'язку між богом і людьми».

Найбільше уваги Чижевський віддає професорові Київської духовної академії, а пізніше Московського університету Юркевичеві, українцеві з походження. Відомо, що Юркевич був якнайреакційніший ідеаліст, що завданням свого життя ставив боротьбу проти матеріалізму. Характерно, що саме цей обскурант притягає найбільші симпатії Чижевського — саме тим, що рішучо виступав проти матеріалізму. Сам Чижевський цілком погоджується з характеристикою матеріалізму, що її дає Юркевич; він просто й зазначає, що «наша сучасність багато втратила від того, що спадщина Юркевича так і залишилася під спудом філософської некультурности». Особливі симпатії Чижевського викликає до себе Юркевич своїм ученням про «серце», яке він розвиває і обґрунтовує, виходячи з «святого письма» і творів «отців церкви». «Платонізм, релігійність, емоціоналізм, романтика» — ось характерні риси його світогляду, що вже «зазначили себе як типові для українського світогляду», каже

Чижевський, розглядаючи Юркевича як одного з найкращих виразників українського національного духа.

Друга половина XIX ст. не притягає особливої уваги Чижевського, як доба підупаду філософських інтересів (характерно, що цей підупад Чижевський пояснює русифікацією тодішньої інтелігенції). Тут Чижевський зупиняється лише на О. Потебні, Д. Овсяникові - Куліковському, згадує М. Ф. Сумцова, В. Лесевича (його він характеризує як чистого логіка, тонкого проникливого критика і прекрасного стиліста), Туган - Барановського та Б. Кистяковського. Згадавши М. Зібера та підкресливши, що з початком марксизму на Україні цілком припиняється розвиток філософської думки, свою схему історії філософії на Україні Чижевський на цьому закінчує.

Надзвичайно характерно, що в усій своїй книжці Чижевський жодним словом не згадує про розвиток матеріялізму на Україні, як не згадує й про розвиток марксизму. Так само зовсім не згадує він про діалектичний матеріялізм як філософію пролетаріату, що після Жовтневої революції теж уже має на Україні свою історію. Характерно також, що у Чижевського ми не маємо й натяку на критичне ставлення до тих чи інших поширюваних на Україні ідеалістичних систем, а так само жодної згадки про спроби критики ідеалізму на Україні. А тим часом ми ж тут мали спроби подати критику кантівського апріоризму понять (у Харківського професора Осиповського), як мали й взагалі низку матеріялістів на Україні, хоч і не послідовних. Та й сам матеріялізм Чижевський розуміє до краю наївно. Матеріялізм, за Чижевським, «метафізично й некритично бере за основу буття матерію, і, виводячи психічне з фізичного, впадає до «мітології, ще гіршої ніж мітологія первобутньої людини». Чижевський так і зазначає, що «ідеї не є продукти розуму, ні творчість суб'єкта, а самі визначають усю діяльність і творчість суб'єкта»; що «з'ясувати самий дух з об'єкту, відомого нам лише як зовнішнє явище, є повна нісенітниця».

Нема чого й казати, що ніякої відміни діалектичного матеріялізму від механічного Чижевський не розуміє. Ще більше: він просто доводить абсурдність матеріялізму, бо, мовляв, саме поняття матерії по собі є лише абстракція від нашої наочності. Звідси висновок: раз матерія взагалі є абстракція, значить геть усякий матеріялізм. Так мислить Чижевський!

Проте, ми знаємо соціальну зумовленість і клясову суть філософії Чижевських, Донцових, Дорошенків, які, виконуючи волю міжнародньої буржуазії, коштом субсидій Массарика й Бенеша намагаються отруїти свідомість трудящих мас Закарпатської України. Ми також знаємо, що героїчна боротьба пролетаріату й трудящих мас селянства Закарпатської України проти своїх фашистів, проти своєї і чеської буржуазії є найкращий доказ того, що трудящі маси Закарпатської України не підуть за філософією Чижевського.

Вивчаючи історію філософської думки на Україні, як відображення історії клясової боротьби, як складову частину загальної історії окремих суспільно-економічних формацій феудалізму і капіталізму зокрема, тобто застосовуючи марксистсько-ленінську діалектичну методу при вивченні розвитку філософської думки на Україні, ми викидаємо на смітник всякі спроби Чижевських фальсифікувати історичний процес філософського мислення на Україні. Ми повинні показати, як у розвитку філософії на Україні дійсно відбивалася клясова боротьба, зв'язана з економічно-політичними умовами, що в них перебувала Україна перед Жовтневою революцією, як колонія царату.

Надзвичайно характерно, що Чижевський ні в своїй роботі «Філософія на Україні», виданій першим виданням 1926 р., ні в «Нарисах історії філософії на Україні», виданій в 1931 р., жодним словом не згадує ні про революцію 1905 р., ні про Жовтневу революцію. Для Чижевського не вартий також уваги ні Франко, ні Драгоманов, ні таке видання як «Дзвін».

Для нього навіть не існувало таких представників філософії на Україні (в другій половині ХІХ ст.), як київський професор філософії Козлов, бо Козлов перші роки своєї філософської діяльності був під певним впливом матеріалізму. Обійшов також Чижевський і факт захоплення матеріалізмом у гуртках декабристів на Україні.

Отак Чижевський зфалшував основні моменти історії філософського мислення на Україні, перекручуючи цю історію і висвітлюючи лише настанови українського фашизму.

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В „ПРАПОРІ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ“ ЗА 1932 РІК

1. *Абдула П., Уральцев М., Кушик А.*— «Про книгу П. Демчука: «Розклад сучасної буржуазної філософії» (№ 1).
2. *Адріанов* — «Основна закономірність переходового періоду» (№ 2)
3. *Бервицький* — «Воснна небезпека і завдання теоретичного фронту» (№ 2—3).
4. *Бервицький О.*— «Нотатки про Плеханова» (№ 2 — 3).
5. *Біляев Ф., Степовий Т.*— «Про «очерки исторического материализма» під редакцією Медведєва й Ширвіндта (№ 1).
6. *Білярчик Н.*— «Пролетаріят і селянство в світлі завдань другої п'ятирічки» (№ 2 — 3).
7. *Білик* — «Філософія українського фашизму» (№ 5 — 6).
8. *Блудов Я., Левік Р., Семковський С.*— «До 100 роковин смерти Гегеля» (№ 1).
9. *Гаїбов І., Ігнатюк Д.*— Соціальні джерела і класова функція релігії» (№ 1).
10. *Гальперін*— «Про дискусію на психологічному фронті» (№ 1).
11. *Генес С.*— «Досвід складання програм для медичних вишів (№ 1).
12. *Гобман, Новіков М., Юринець В.*— «Про підручник «Диалектический материализм» під редакцією Айзенберга, Тимянського, Широко (№ 1).
13. *Гобман Ф., Вольнов Ю., Іценко Т.*— «Краткий философский словарь» (№ 2 — 3).
14. *Гобман Ф.*— «Маркс і Енгельс про філософію у своєму листуванні» (№ 4, 5—6).
15. *Гобман Ф.*— «Лист до президії ТВДМ та редакції журналу «Прапор марксизму - ленинизму» (№ 4).
16. *Гобман Ф., Юринець В.*— Б. Спиноза (№ 5 — 6).
17. *Сбіменко Г.*— «Про соціальну природу колгоспів і колгоспного селянства» (№ 4).
18. *Колташов* — Методологія кавтскіяинства (№ 2 — 3).
19. *Левік* — «15 років диктатури пролетаріату і ленінське вчення про пролетарську революцію» (№ 5 — 6).
20. *Логвін* — «Ленінський етап розвитку діалектичного матеріалізму (№ 2 — 3).
21. *Львович С.*— «Про троцькістську і механістську фальсифікацію марксо-ленінської теорії атеїзму» (№ 2 — 3).
22. *Мільгевський* — «Проблема відмирання держави у вченні Маркса - Енгельса - Леніна - Сталіна» (№ 5 — 6).
23. *Мілославін* — «Філософія Канта» (№ 5 — 6).
24. *Мітін М.*— «Про ленінський етап у розвитку діалектичного матеріалізму» (№ 4).
25. *Новіков М.* — «Критика розуміння продуктивних сил у Плеханова» (№ 2 — 3).
26. *Новіков М.*— «Вчення про будівництво і перемогу соціалізму в СРСР у працях тов. Сталіна» (№ 5 — 6).
27. *Пам'яті М. С. Покровського* (№ 2 — 3).
28. *Передмова.* Завдання марксо-ленінської філософії в світлі ухвал XVII партконференції (№ 1).
29. *Плян науково-дослідної роботи Ін-ту Філософії та Природознавства* (№ 1).
30. *Положення про групи сприяння ТВДМ* (№ 1).
31. *Премислер, Степовий* — «Проблема культурної революції» (№ 5 — 6).
32. *Резолюції Всеукраїнського поширеного пленуму ТМДВ* (№ 2 — 3).
33. *Сталін Й.*— «Про деякі питання історії більшовизму» (№ 1).
34. *Степовий Т.*— Перекручення в матеріалістичному розумінні історії Плеханова» (№ 1).
35. *Степовий Т.*— «Теорія стихійности Розі Люксембургі» (№ 2 — 3).
36. *Степовий Т.*— Війна і класова боротьба (№ 4).

37. Статут Всеукраїнського Т-ва войовничих матеріялістів - діалектиків (№ 1).
38. Чучмарьов В.— «Лист до Товариства войовничих матеріялістів - діалектиків» (№ 4).
39. Штейнберг Е.— «Троцькізм — передовий загін буржуазної контрреволюції» (№ 1).
40. Штейнберг Е.— «Історичний матеріялізм як наука» (№ 2 — 3).
41. Штейнберг Е.— «До критики люксембургіянства» (№ 4).
42. Юринець В.— Про книгу Макса Адлера «Підручник матеріялістичного розуміння історії» (№ 1).
43. Юринець В.— «Філософський фронт до 15-річчя Жовтня» (№ 5 — 6). F ✓
-

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Р. Левік</i> — Основи марксистсько-ленінської теорії пролетарської революції . . .	3
<i>А. Мільгевський</i> — Проблема відмирання держави у вченні Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна	14
<i>М. Новіков</i> — Вчення про будівництво і перемогу соціалізму в СРСР у працях тов. Сталіна	41
<i>Премислер і Степоцій</i> — Проблеми культурної революції	68
<i>Ф. Гофман і В. Юринець</i> — Б. Спіноза	90
<i>О. Мілославін</i> — До критики основних проблем філософії Канта	98
<i>Ф. Гофман</i> — Маркс і Енгельс про філософію в своєму листуванні	138
<i>В. Юринець</i> — Український філософський фронт	181
<i>Я. Білик</i> — Філософія українського фашизму	195
Статті, вищені в «Прапорі марксизму - ленінізму» за 1932 рік.	209

Видавництво „ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

Державне Видавниче Об'єднання України

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТУ НА 1933 РІК
НА ВЕЛИКИЙ
ЖУРНАЛ-
МІСЯЧНИК
МАРКСИСТСЬКОЇ
КРИТИКИ ТА
ЛІТЕРАТУРО-
ЗНАВСТВА

ЗА МАРКСО-ЛЕНІНСЬКУ КРИТИКУ

РІК ВИДАННЯ
ШОСТИЙ

ПЕРЕДПЛАТА

НА 12 МІС.	15 КРБ. — КОП.
НА 6 МІС.	7 КРБ. 50 КОП.
НА 3 МІС.	3 КРБ. 75 КОП.
ОКРЕМЕ ЧИСЛО В РОЗДРІБНОМУ; ПРОДАЖУ	1 КРБ. 50 КОП.

ПЕРЕДПЛАТУ
ПРИЙМАЮТЬ

УСІ МІСЬКІ ТА РАЙОННІ БЮРА
„СОЮЗДРУКУ“, ВСІ ПОШТОВО-
ТЕЛЕГРАФНІ КОНТОРИ, ЗАВОД-
СЬКО-ФАБРИЧНІ (ГАЗЕТНІ ЕКСПЕ-
••• ДИЦІЇ ТА ЛИСТОНОШІ •••

ЗА ВСІМА ДОВІДКАМИ ПРО НЕ-
ВЧАСНЕ ОДЕРЖАННЯ ЖУРНАЛУ
НАЛЕЖИТЬ ЗВЕРТАТИСЯ ВИ-
КЛЮЧНО ДО УСТАНОВИ ЧИ АГЕНТ-
СТВА, ЩО ПРИЙМАЛО ПЕРЕД-
••••• ПЛАТУ •••••

А ДРЕСА
РЕДАКЦІЇ

ХАРКІВ, РАДНАРКОМІВСЬКА ВУЛ., № 11

ДИРЕКЦІЯ ВИД-ВА „ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

ДВОМІСЯЧНИЙ ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ
ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА „ВУАМЛІН“

ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

ЖУРНАЛ ВИХОДИТЬ ШІСТЬ РАЗ НА РІК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

БІЛЯЄВА Ф.,
БЛУДОВА Я.,
ЛЕВІКА Р.,
ОРЛОВА М.,
СТЕПОВОГО Т.,
ЮРИНЦЯ В.

6 РІК ВИДАННЯ

Журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ“ — болювий орган марксизму-ленінізму, веде рішучу боротьбу за генеральну лінію партії, проти всяких ухилів від неї, проводячи послідовно в усій своїй роботі Ленінів принцип партійности філософії

В галузі філософії журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ“ веде неухильну боротьбу на два фронти—з механістичною ревізією марксизму, як головною небезпечкою сучасного періоду, і з меншовинкучим ідеалізмом

Важливішим завданням „ПРАПОРУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ“ є дійсне виконання накресленої для нього Леніном програми розробки ленінського етапу розвитку діалектичного матеріалізму, нещадна критика всіх анти-марксистських і антиленінських настанов у філософії, суспільних природничих науках, як би вони не маскувалися

Журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ“ розроблює теорію матеріалістичної діалектики, питання історичного матеріалізму в щільному зв'язку з практикою соціалістичного будівництва і всесвітньої революції

Журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ“ об'єднує войовничих матеріалістів-діалектиків для виконання цих завдань, систематично підготовляючи більшовицько-критичні філософські кадри

„ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ“ має постійні відділи: Ленін і ленінізм, актуальні проблеми філософії діалектичного матеріалізму, історія філософії на Україні, сучасні течії філософської думки історичного матеріалізму, історія матеріалізму, історія соціалізму, питання літератури і мистецтва в матеріалістичному освітленні, психології і марксизму, актуальні проблеми культурної революції, зокрема на Україні, дискусійний відділ, критика і бібліографія, відділ листування з читачами, повідомлення і замітки

„ПРАПОР МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ“ розраховано на активних робітників партії, викладачів і слухачів комвузів, вузів, робфаків, марксистських гуртків, товаришів, що займаються самоосвітою, тощо.